

МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ АГРОЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Микитюк В.М., Скидан О.В.

Формування продовольчої безпеки в Україні: регіональний аспект

Державний агроекологічний університет

В. М. Микитюк

О. В. Скидан

**ФОРМУВАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ
БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ:
РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Житомир

Видавництво Державного агроекологічного університету

2005

УДК 338.439:330.16:351.773

ББК 65.9 (4Укр – 4Ж)32

М 59

Рецензенти:

В. В. Зіновчук – доктор економічних наук, професор, Державний агроекологічний університет (м. Житомир).

П. С. Березівський – доктор економічних наук, професор, Львівський державний аграрний університет.

М 59 В. М. Микитюк, О. В. Скидан. Формування продовольчої безпеки в Україні: регіональний аспект. – Житомир: Видавництво Державного агроекологічного університету, 2005. – 248 с.

ISBN 966-8706-04-8

У монографії висвітлено теоретичні проблеми формування продовольчої безпеки, у тому числі на регіональному рівні. Розкрито значення проблеми продовольчої безпеки у контексті вступу України до ВТО. Проведено аналіз сучасного стану продовольчої безпеки у Житомирській області та виявлено основні фактори, які визначають її низький рівень. Запропоновано холістичний підхід до вирішення цієї проблеми та розроблено механізм її формування. Визначено напрями удосконалення політики щодо якості та безпеки продовольства, харчування населення.

Для науковців, спеціалістів АПК, державних службовців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться проблемою продовольчої безпеки.

Друкується за рішенням Вченої ради Державного агроекологічного університету (м. Житомир) від 14.12.2004 р., протокол № 3.

УДК 338.439:330.16:351.773

ББК 65.9 (4Укр – 4Ж)32

© Микитюк В.М., 2005

© Скидан О.В., 2005

© ДАУ, 2005

ISBN 966-8706-04-8

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Теоретичні основи формування продовольчої безпеки.....	6
1.1. Теоретичні основи проблеми продовольчої безпеки.....	6
1.2. Проблема продовольчої безпеки в контексті інтеграції України до ЄС та забезпечення сталого розвитку.....	19
1.3. Показники продовольчої безпеки.....	27
1.4. Законодавчо-правове регулювання продовольчої безпеки в Україні.....	41
Розділ 2. Сучасний стан продовольчої безпеки Житомирської області та вплив основних факторів на її формування.....	59
2.1. Природно-ресурсний потенціал Житомирської області та його вплив на продовольчу безпеку регіону.....	59
2.2. Аналіз основних показників продовольчої безпеки регіону.....	65
2.3. Проблема продовольчої безпеки на радіаційно забруднених територіях Житомирської області.....	109
Розділ 3. Основні напрями формування регіональної аграрної політики продовольчої безпеки.....	118
3.1. Регіональна аграрна політика як інструмент формування продовольчої безпеки.....	118
3.2. Забезпечення якості та безпеки продовольства.....	140
3.3. Регіональна політика у галузі харчування.....	150
3.4. Роль АПК у формуванні продовольчої безпеки регіону.....	161
Бібліографічні джерела.....	183
Додатки.....	201

ВСТУП

Питання продовольчої безпеки займають важливе місце в концепціях національної безпеки усіх розвинутих країн. В умовах прагнення України інтегруватися у європейське співтовариство проблема продовольчої безпеки набуває особливого значення. Як засвідчує світова практика, лише та держава, яка може гарантувати забезпечення населення продуктами харчування в будь-яких умовах, здатна проводити незалежну політику.

Продовольча безпека повинна розглядатися як у країні в цілому, так і в кожному регіоні, що обумовлюється різноманітністю природно-кліматичних умов, соціально-економічним становищем окремих територій, демографічною ситуацією. Потреби в продовольстві кожної конкретної людини повинні задовольнятися там, де вона живе. Причому основний тягар у формуванні продовольчої безпеки покладається саме на суб'єкти держави, які несуть безпосередню відповідальність перед населенням за його достатнє забезпечення якісним продовольством.

Відсутність послідовності та системності у проведенні трансформацій в агропромисловому секторі в умовах ринкової економіки, зниження ступеня централізації в регулюванні агропромислового сектора та дія ряду об'єктивних соціально-економічних факторів посилили диференціацію в рівнях розвитку регіонів України. Особливо гостро зазначена проблема виявилася в регіонах аграрної орієнтації, до яких належить Житомирська область. Це негативно вплинуло на ефективність господарювання суб'єктів регіональних аграрних ринків та призвело до погіршення стану продовольчої безпеки на відповідній території.

Така ситуація вимагає удосконалення підходів до формування державної аграрної політики, основною метою якої повинно стати досягнення продовольчої безпеки країни. При цьому регіональна аграрна політика має стати обов'язковим елементом державної аграрної політики. Вона покликана забезпечити концептуальне уточнення основних принципів загальнодержавної політики у зазначеній сфері з урахуванням специфіки регіонів.

Питання формування продовольчої безпеки держави привернули увагу ряду вітчизняних вчених. Основні аспекти вказаної проблеми, в тому числі її розгляд в контексті ринкової трансформації економіки АПК та формування аграрної політики, значною мірою вивчені в наукових працях В.Г. Андрійчука, Ю.Д. Білика, П.П. Борщевського, О.І. Гойчук, Л.В. Дейнеко, С.М. Кваші, О.В. Кочеткова, І.І. Лукінова, О.М. Нижник, О.М. Онищенко, Б.Й. Пасхавера, П.П. Руснака, П.Т. Саблука, В.Г. Ткаченко, В.М. Трегобчука, О.М. Царенка, В.П. Щербаня, В.В. Юрчишина та інших.

Проте їх дослідження носять переважно загальнодержавний характер. Комплексний підхід до формування сучасної аграрної політики і вибору її пріоритетів, у т.ч. на рівні регіонів щодо забезпечення їх продовольчої безпеки, який би враховував регіональні соціально-економічні та екологічні особливості, поки що розроблений недостатньо. Не склалася науково обґрунтована система прийняття рішень щодо аграрної політики на рівні регіону.

У зв'язку з цим у даній роботі розглядається теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми продовольчої безпеки регіону, що виявляється в холістичному підході до її формування у контексті реалізації регіональної аграрної політики. Надіємося, що висловлені рекомендації стануть корисними як для науковців, так і для практиків, діяльність яких тією чи іншою мірою пов'язана із формуванням продовольчої безпеки в Україні.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Теоретичні основи проблеми продовольчої безпеки

Економічний розвиток будь-якої країни, добробут її населення значною мірою залежить від вирішення проблеми продовольчої безпеки. Зазначена проблема є надзвичайно актуальною, оскільки в ній концентруються концептуальні напрямки аграрної політики в умовах формування ринкових відносин. Тому забезпечення продовольчої безпеки в країні слід вважати одним із головних пріоритетів державної політики.

Як справедливо стверджують П. Саблук та І. Лукінов, підвищення рівня продовольчої безпеки держави на основі нарощування виробництва продуктів харчування, поліпшення їх якості і збалансованості за поживними елементами, а також забезпечення більшої доступності кожної людини до продовольчих ресурсів для здорового харчування є стратегічним пріоритетом соціального та економічного розвитку України [103, с. 3]. Створення механізму забезпечення продовольчої безпеки є важливим чинником формування системи економічної безпеки держави та окремих її регіонів [172, с. 22].

За визначенням В. Балабанова, продовольча безпека є частиною концепції національної економічної безпеки, суть якої полягає в забезпеченні рівня і якості економічного росту, які дозволяють максимально задовольняти існуючі потреби людей і суспільства та мати достатні державні резерви, активні торговельний і платіжний баланси [23, с. 46]. Загалом в найбільш поширеному трактуванні *продовольча безпека – це стійке до негативних внутрішніх та зовнішніх впливів забезпечення всіх верств населення країни продовольством у необхідній кількості, асортименті та якості.*

Підтримки заслуговує твердження О. Нижник, що проблема продовольчої безпеки є складною і багаторівневою, а тому має розглядатись і вирішуватись на різних взаємопов'язаних ієрархічних рівнях, кожен з яких має свої специфічні завдання та засоби їх вирішення [91, с. 342]. За масштабом проблеми можна

класифікувати на **міжнародний** (світовий) рівень, **міждержавний** (субрегіональний) та **державний** (національний), який в свою чергу має рівні нижчого порядку, такі як *локальний* (регіон, область країни) та *домогосподарський* (персональний).

У взаємозалежному світі економічних і політичних відносин на порозі XXI ст. продовольчу безпеку необхідно розглядати як глобальну проблему, яка має пріоритетну значимість [23, с. 9]. Природу концепції продовольчої безпеки на міжнародному рівні можна охарактеризувати як максимальну участь в міжнародному поділі праці з орієнтацією на своєрідне „розчинення” у світовому ринку або аграрний протекціонізм [24, с. 7]. Очікується, що до 2025 р. чисельність населення планети досягне 8,5 млрд. чоловік, і 83 відсотки з них будуть проживати в країнах, що розвиваються.

Однак питання про можливість задоволення потреб населення, кількість якого невпинно зростає, в продовольстві та інших сільськогосподарських товарах за рахунок наявних ресурсів і при сучасному рівні розвитку технології досі залишається відкритим [100, с. 136]. У зв'язку з цим майбутні міждержавні конфлікти прогнозувати вважають не лише мілітарними, а й інформаційно-екологічними. Футурологи свідчать, що вже через 15–20 років конкуренція за продовольчий ресурс буде гострішою, ніж за енергоносії [144, с. 18]. Тому питання міжнародної продовольчої безпеки є надзвичайно актуальним.

У різні роки до проблеми продовольчої безпеки існували різні підходи. У 1970-х роках зростаючі ціни на добрива, низькі урожаї зернових у багатьох країнах, включаючи СРСР, та поступово зростаючий попит на зерно спричинили зниження світових його резервів і підвищення цін на нього. Багато держав, особливо імпортуючих зерно, були занепокоєні своєю неспроможністю забезпечити населення достатньою кількістю продуктів харчування, оскільки питання продовольчої безпеки розглядалося лише в контексті національних і міжнародних резервів і пропозиції зерна. В цілому проблема продовольчої безпеки асоціювалася лише з наявністю продуктів харчування.

Погляд змінився у 1980-х роках, коли стало очевидно, що, незважаючи на збільшення запасів продуктів харчування (рівень світових запасів зерна підвищився з 140 млн. тонн у 1975 р. до 300 млн. тонн у 1976 р.), чисельність голодуючих продовжувала

зростати. Це спостереження змусило науковців обмірковувати інші концепції продовольчої безпеки. Провідне місце при цьому отримала концепція, згідно якої продовольча безпека визначається наявністю та доступом до їжі окремих індивідумів, а не наявністю продуктів харчування на міжнародному, національному і регіональному рівнях [99, с. 127–128].

З початку 70-х років XX ст. проблема продовольчої безпеки стала предметом особливої уваги з боку світового співтовариства. У грудні 1974 р. генеральна Асамблея ООН погодила розроблені Продовольчою і сільськогосподарською організацією ООН (ФАО) „Міжнародні зобов’язання по забезпеченню продовольчої безпеки в світі”. У 1996 р. на Всесвітній зустрічі на вищому рівні з проблем продовольства була прийнята Римська декларація з всесвітньої продовольчої безпеки.

У зазначеній декларації продовольча безпека визначена як “стан економіки, при якому населенню країни в цілому і кожному громадянину зокрема гарантується забезпечення доступу до продуктів харчування, питної води та інших харчових продуктів у якості, асортименті і обсягах, необхідних і достатніх для фізичного та соціального розвитку особистості, забезпечення здоров’я і розширеного відтворення населення країни”. Також було зазначено, що джерелом продовольчої нестабільності є бідність [105].

Одне із уточнених визначень продовольчої безпеки наведено в дослідженні “Право на достатнє харчування і на свободу від голоду”, підготовленому в рамках Комісії з питань прав людини Економічної і соціальної ради ООН. Останнє представлено і погоджено на П’ятдесят першій сесії Підкомісії по запобіганню дискримінації Комісії з питань прав людини ЕКОСОС в червні 1999 р. Вказане визначення стверджує: “В даний час під продовольчою безпекою розуміється доступ всіх людей в будь-який час до продовольства, необхідного для здорового і активного життя”.

При досягненні продовольчої безпеки продукти харчування наявні в достатній кількості, їх постачання є відносно стабільним і кожна людина, яка потребує, може отримати продовольство. Досягнення продовольчої безпеки на рівні домашнього господарства передбачає забезпечення необхідної кількості

продуктів на конкретній території, відносно постійне її постачання і гарантування кожній людині, яка потребує продовольство на даній території, можливість його отримати, з тим, щоб вести здорове і продуктивне життя” [106, с. 4].

Виходячи з того, що найважливішою концептуальною основою життєзабезпечення людей є безперервне забезпечення та самозабезпечення їх продовольством, продовольча безпека розглядається як біосоціальна основа існування населення [76]. В такому вигляді вона є свого роду матеріальною субстанцією економічних і соціальних відносин і має безпосереднє відношення до демографічної і геополітичної безпеки. Тому продовольча безпека – не просто важливий інтерес нації, а об’єктивна та незамінна умова існування нації і держави, регіонів, кожної людини.

Загалом кожна країна визначає поняття „продовольча безпека” у відповідності зі своїм економічним рівнем, кліматичними і географічними умовами. Згідно формулювання відповідного закону Російської Федерації, „продовольча безпека – це такий стан економіки, в тому числі її агропромислового комплексу, який забезпечений відповідними ресурсами, потенціалом та гарантіями і при якому без зменшення державного продовольчого резерву незалежно від зовнішніх та внутрішніх умов задовольняються потреби населення в продуктах харчування у відповідності із фізіологічним нормами харчування” [5].

Дещо інше визначення запропонувала група експертів Національного фонду захисту прав споживачів Російської Федерації, узагальнивши думки багатьох спеціалістів: „Продовольча безпека – це забезпечена продовольчими ресурсами, потенціалом і гарантіями здатність держави незалежно від зовнішніх і внутрішніх умов чи загроз задовольняти потреби населення країни в цілому і кожного громадянина зокрема продуктами харчування, питною водою і іншими харчовими продуктами в обсягах, якості і асортименті, необхідних і достатніх для фізичного і соціального розвитку особистості, забезпечення здоров’я і розширеного відтворення народонаселення” [60].

У визначенні для більшої ясності необхідно виділити два суттєвих моменти. Перший, продовольча безпека країни залежить від того, наскільки вона сама себе може забезпечити необхідною

кількістю продовольства, в основному це, звичайно, зерно, хліб, тобто продовольча безпека – це умова, при якій у разі припинення поставок продуктів харчування із-за кордону не виникає продовольча криза. Другий момент включає питання якості продукції і можливість споживчого вибору, тобто продовольча безпека – це ще і гарантія повноцінного різноманітного харчування людей на рівні фізіологічних норм.

У той же час концепція ФАО передбачає, що „продовольча безпека – це ситуація, при якій всі люди завжди мають фізичний і економічний доступ до безпечного і поживного продовольства, в достатній кількості для задоволення своїх потреб і переваг в їжі, в обсягах, необхідних для активного здорового життя” [165, с. 13]. При цьому зовсім не йдеться про незалежність від зовнішніх умов, тому що, наприклад, Норвегія (в силу своїх географічних особливостей) ніколи повністю її не забезпечить.

Практично аналогічне визначення продовольчої безпеки дає Агенство США з питань міжнародного розвитку (USAID), згідно якого продовольча безпека – це коли усі люди мають постійний фізичний та економічний доступ до достатньої кількості продовольства для задоволення своїх харчових потреб, необхідних для продуктивного та здорового життя [180, с. 2]. Три елементи, які включає продовольча безпека – доступність, наявність, використання – пояснюються USAID наступним чином: "Досягнення продовольчої безпеки вимагає, щоб сукупна доступність фізичних запасів продовольства була достатньою, домогосподарства мали адекватний доступ до цих продовольчих запасів через власне виробництво, ринок чи інші джерела і що використання цих запасів продовольства є відповідним, щоб задовольнити певні дієтичні потреби індивідумів” [175, с. 7].

Все ж таки деякі неаграрні країни, наприклад, Японія, демонструють намагання до незалежності від імпорту і пояснюють цим свої завищені витрати на сільськогосподарську продукцію. Така ситуація можлива тільки при сильному аграрному лоббі. Традиційні експортери світового ринку (США, Австралія і т.д.) із зрозумілих причин навпаки, роблять акцент на можливості вільної торгівлі і стверджують, що ключовим елементом забезпечення продовольчої безпеки є здатність платити за імпорт [165]. Визначення імпорту продовольства як

одного з альтернативних шляхів забезпечення продовольчої безпеки держави (регіонів) присутнє і у вітчизняній науковій літературі [29, с. 7–8].

На нашу думку, неправомірно співставляти у якості рівноцінних альтернатив наслідки від зовнішньої торгівлі продовольством і розвиток внутрішнього виробництва. Таке порівняння не враховує ефекту мультиплікації, коли фінансові вкладення оцінюються не в коротко-, а в довгостроковому періоді. Вкладення у власну економіку, якщо природні умови дозволяють виробляти достатню кількість продовольства, мають більш тривалий ефект, пов'язаний з амортизацією основних фондів та забезпеченням зайнятості населення. Загалом усі розвинуті країни і більшість країн, що розвивається, створили системи, які сприяють збереженню і розвитку власного сільського господарства як стратегічно важливої для цих країн галузі незалежно від комерційної вигідності подібного курсу [23, с. 364].

Обернене положення – „продовольча безпека” – може бути хронічною і тимчасовою. Країна, окремих регіон, група населення, сім'я відчують хронічну продовольчу безпеку, коли споживання харчових продуктів є постійно недостатнім через неможливість їх придбати (недостатність грошових доходів), або коли виробити необхідну кількість продовольства неможливо. Тимчасова продовольча безпека настає періодично при порушеннях стабільності доступу до продовольства з причин росту цін на продукти харчування, неврожаїв або падіння рівня доходів.

В доповнення до хронічної і тимчасової незабезпеченості продовольством може бути виділено і стан потенційної продовольчої безпеки, яка означає, що та чи інша держава залишається вразливою і непідготовленою до можливих зовнішніх негативних явищ – міжнародних економічних криз, погіршення кон'юнктури сільськогосподарських ринків, торговельних війн. У цих випадках продовольча безпека перетворюється із потенційної в тимчасову або навіть хронічну [72, с. 48].

Посилення уваги до питання необхідності забезпечення продовольчої безпеки спостерігається також в Україні. Вирішення комплексу проблем, від яких залежить продовольча

безпека країни, недопущення експансії неякісних імпортованих продуктів та продовольчих товарів, які може випускати в необхідних обсягах і належній якості національний агропромисловий комплекс визначено ключовим завданням у сфері економічної та екологічної безпеки держави [1, с. 2]. Розробка системи конкретних дій щодо незворотного гарантування продовольчої безпеки України у її найповнішому розумінні, включаючи формування і підтримання на необхідному рівні стратегічних продовольчих резервів, формування вихідних засад виведення сільського господарства на екологічнобезпечний рівень розвитку визнано одними з цільових призначень аграрної (аграрно-продовольчої) доктрини України [114, с. 12].

В “Новій економічній парадигмі формування стратегії національної продовольчої безпеки України в ХХІ столітті” зазначається, що з урахуванням досвіду світової цивілізації має бути розроблена обґрунтована і всебічно виважена парадигма національної продовольчої безпеки з тим, щоб забезпечити населення країни продуктами харчування, одягом, житлом, а промисловість – сировиною. У вказаній парадигмі справедливо стверджується, що “без цього не можуть бути вирішені жодні інші завдання. Слід спиратися на ту незаперечну істину, що держава, яка має достатні запаси продовольства, виходить з ним на зовнішній ринок, успішно розвивається. Не може вважатися економічно розвинутою і багатою держава, якщо людина в ній обмежена у продуктах харчування” [115, с. 3].

Слід погодитися з думкою О. Кочеткова та Р. Маркова, що незважаючи на зростаючу увагу до проблем продовольчого забезпечення України, у вітчизняній науковій літературі не вироблено єдиного підходу до визначення категорії “стан продовольчої безпеки країни” [78, с. 43]. Серед найбільш поширених визначень можна виділити три умовних групи:

- ✓ стан продовольчої безпеки характеризується певним рівнем забезпеченості країни продуктами харчування вітчизняного виробництва;
- ✓ стан продовольчої безпеки країни визначається за наявністю на національному продовольчому ринку достатньої кількості продовольства (незалежно від місця виробництва цієї продукції);

- ✓ стан продовольчої безпеки країни характеризується за допомогою двох критеріїв. Перший – наявність на продовольчому ринку країни продуктів харчування у кількості, достатній для підтримки активного, здорового життя усього населення країни (незалежно від місця виробництва цієї продукції), другий – доступність продуктів харчування для усіх верств населення країни.

Останнє визначення найбільш комплексне. Воно вміщує не тільки наявність у країні достатньої для харчування кількості продовольства, а й економічну спроможність населення його придбати. Це пояснює його домінуючі позиції у наукових працях останніх років. Однак загалом кожне із зазначених визначень є досить обмеженим і враховує лише окремі аспекти проблеми продовольчої безпеки, яка є комплексною і повинна враховувати широкий спектр як економічних, так і екологічних, соціальних та демографічних факторів.

Н. Саперович та О. Шевцов розглядають продовольчу безпеку в контексті можливості держави гарантувати задоволення попиту в продовольстві на рівні, що забезпечує нормальний фізіологічний та інтелектуальний рівень життєдіяльності населення. Продовольча безпека, за їх твердженням, вважається забезпеченою, коли всі люди в будь-який період часу мають фізичний та економічний доступ до достатньо безпечної та поживної їжі з метою задоволення своїх потреб у харчуванні для активного та здорового способу життя [119, с. 261]. Вказане визначення є дещо неконкретизованим, оскільки воно не дає відповіді на запитання: що значить нормальний фізіологічний та інтелектуальний рівень життєдіяльності? Чому їжа має бути достатньою, а не повністю безпечною? Також не зазначається, чи повинна держава гарантувати задоволення попиту в продовольстві за рахунок власного виробництва, чи альтернативою при цьому є імпорт продукції та ін.

У контексті розгляду існуючих підходів до визначення терміну „продовольча безпека” підтримки заслуговує твердження В. Кота, О. Сафіна, що продовольчу безпеку необхідно розглядати не тільки з точки зору задоволення потреб людей за рахунок кінцевого продукту виробництва, але і щодо стійкості та

ефективності усього логістичного ланцюга, який складається з галузей, що виробляють фактори виробництва, здійснюють власне виробництво сільськогосподарської продукції, забезпечують зберігання, переробку і доведення продукції до кінцевого споживача. Обов'язковою складовою даного ланцюга повинно бути кадрове, технологічне та наукове забезпечення [65, с. 100].

Ми також погоджуємося з думкою В. Шлемко і І. Бінько, що забезпечення продовольчої безпеки України вимагає підтримання відповідного рівня продовольчого самозабезпечення, що передбачає використання державної підтримки вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції та вжиття заходів контролю щодо імпорту з метою їх захисту від іноземної конкуренції [167]. Надійність забезпечення продовольчої безпеки полягає як у достатньому самозабезпеченні продуктами харчування, так і в наявності коштів для їх імпорту в необхідних обсягах за умов мінімальної потенційної вразливості продовольчого забезпечення населення в разі виникнення ускладнень з імпортом продовольства.

Під *самозабезпеченням*, тобто продовольчою незалежністю, яка є необхідною умовою продовольчої безпеки країни і регіонів, *розуміється постачання основної частини населення продуктами харчування за рахунок внутрішнього виробництва*. В даний час окремі регіони України намагаються реалізувати політику, направлену на самозабезпечення населення відповідної території продукцією харчування, виробленою в регіоні [151, с. 39].

При цьому виділяють пріоритетні види продукції. Їх виробництво повинно стати предметом особливої уваги з боку держави. Так відбувається в усьому світі. Високорозвинуті країни, інтенсивно розвиваючи світові ринки, дбайливо підтримують дуже високий рівень самозабезпечення. Наприклад, в США і Франції цей рівень складає близько 100 %, в Німеччині – 93, в Італії – 78; навіть бідна родючими ґрунтами Японія притримується 50-відсоткового рівня самозабезпечення [157].

На сучасному етапі все частіше під продовольчою безпекою розуміють забезпечення населення екологічно чистою, тобто безпечною для здоров'я їжею, яка не містить складових, здатних завдати як безпосередню, так і віддалену шкоду споживачам і

майбутнім поколінням. Слід підкреслити, що головним критерієм якості продукції агропромислового комплексу є рівень здоров'я споживачів. Такий підхід впливає із визначення здоров'я світовою спільнотою.

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я – це стан повного фізичного, духовного та соціального благополуччя. Це може бути досягнуто при найбільш сприятливому стані усіх чинників довкілля. Тому неможливо переоцінити екологічну складову сільськогосподарського виробництва, яке сьогодні впливає негативно не тільки на довкілля, а й на власну продукцію [162, с. 15]. В той же час наразі негативний внесок АПК у забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів, особливо водних, становить приблизно 35–40 % (земельних ресурсів – понад 59 %, а поверхневих водойм – від 45 до 50 %) [144, с. 49].

В Декларації прав людини ООН (1948 р.) у ст. 25 зазначено: “Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, який необхідний для підтримання здоров'я і добробуту його самого і його сім'ї, і право на забезпечення на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості або іншого випадку втрати засобів до існування по незалежним від нього обставинам” [54]. При цьому право на їжу пов'язується з підтриманням здоров'я. Відповідно, продовольча безпека повинна бути на такому рівні, при якому підтримується здоров'я [32, с. 14]. Тому і у визначенні продовольчої безпеки повинно бути присутнє поняття здоров'я. Продовольчу безпеку необхідно пов'язувати з найвищим рівнем фізичного і психічного здоров'я, який можливо досягти, а не з невизначеним поняттям нормального функціонування організму або нормальною життєдіяльністю.

За твердженням О. Царенка на сьогоднішній день Україна має розрахунковий збиток від забруднення продуктів харчування більше 6 млрд. доларів у рік. Виникають проблеми з усе новими виявленнями небезпечних для здоров'я речовин, а поява нових форм інфекції типу “пріонів” взагалі ставить під сумнів

можливість стійкого розвитку людського товариства. [161, с. 125–126]. Загалом внесок екологічної компоненти у формуванні так званого поля здоров'я в Україні становить 70 % (у світі – 21 %). Найменш здоровим населенням є сільське (у світі – навпаки), 80 % сільських дітей мають проблеми зі здоров'ям [144, с. 51].

Тому подальший розвиток АПК нерозривно пов'язаний з екологізацією, підвищенням якості продовольства і створенням відповідних організаційно-екологічних, технологічних, правових та управлінських передумов для вирішення цієї проблеми. Основою продовольчої безпеки є формування економічних механізмів, які б забезпечили сталий розвиток АПК як з економічного боку, так і з екологічного.

Обґрунтованою є думка С. Харічкова та Л. Купінця, що багатоаспектність політики екологоорієнтованого розвитку економіки, взаємозв'язок із всіма елементами концепції продовольчої безпеки, дозволяє позначити проблему забезпечення харчового споживання населення як продовольчо-екологічну. Значимість продовольчих та екологічних аспектів системи безпеки варто розглядати як рівновелику. Підставою до цього є глобалізація економіки, вступ України до світового економічного співтовариства, перехід до економічного росту на базі екологізації економіки, у першу чергу, аграрного сектора [160, с. 169].

На нерозривності понять продовольчої та екологічної безпеки справедливо наголошують також ряд інших вітчизняних вчених, зокрема А. Лисецький, за твердженням якого продовольча безпека України є національним пріоритетом, а тому одною з найважливіших є проблема екологізації сільськогосподарського виробництва з урахуванням природного потенціалу регіонів [82, с. 54]. Продовольча безпека щодо економіки передбачає наявність, стабільність і доступність резервів, а щодо екології – виробництво продукції високої якості.

Сьогодні центр тяжіння проведення ринкових перетворень переміщується в регіони, а процеси, що відбуваються там, зумовлюють зміну всієї економічної ситуації в країні. Отже, продовольча безпека як складова економічної безпеки регіонів залежить від їх ресурсного потенціалу, інвестиційного і матеріально-технічного забезпечення, ступеня правового захисту

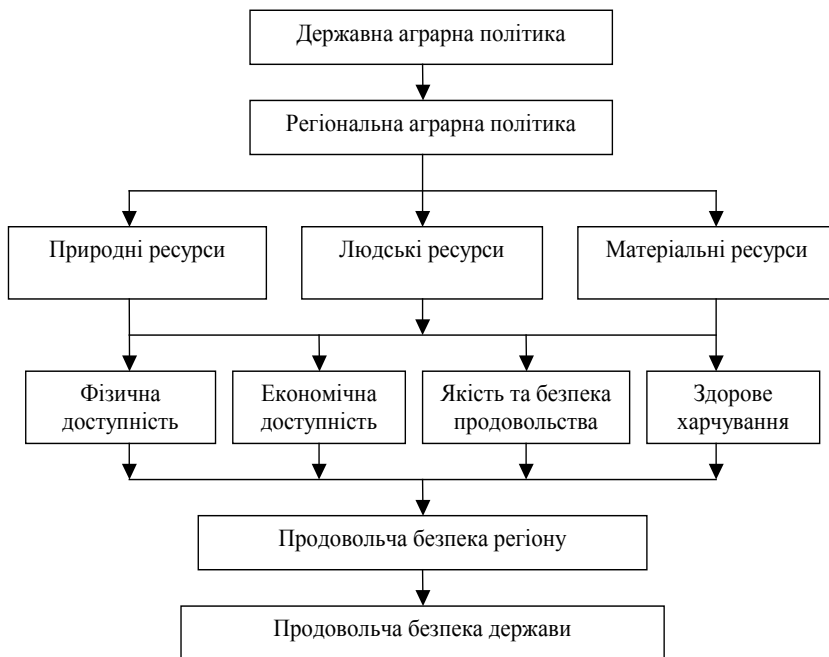
прав територіальних утворень, характеру лобіювання регіональних інтересів у вищих органах влади, вирішення питань власності, регіональної бюджетно-фінансової політики, методів управління господарським комплексом, які використовуються; ступеня предметної, функціональної і територіальної кооперації, рівня розвитку ринкової інфраструктури [25, с. 11].

Проблеми підвищення економічної та, відповідно, продовольчої безпеки особливо важливі в період реформування економіки. У цих умовах надається особливе значення реальним можливостям окремого регіону формувати безпеку України, залишаючись при цьому стійкою територією, на якій можна ефективно нейтралізувати або попереджувати появу економічних загроз [58, с. 121]. Необхідність дослідження регіональних аспектів продовольчої безпеки також обумовлюється значними розмірами країни, різноманітністю природно-кліматичних умов, економічною і демографічною ситуацією, так як задоволення потреб у продовольстві повинно здійснюватися відносно кожної конкретної людини в місцях її фактичного проживання.

Визначення поняття продовольчої безпеки на регіональному рівні, як стверджує Л. Корнієнко, вимагає системного підходу [76]. Специфіка версії такого підходу полягає зокрема в тому, що система продовольчої безпеки регіону ієрархічно вбудована в комплекс біосоціальних систем вищого рівня. За визначенням Л. Корнієнко, система продовольчої безпеки регіону – це система безпеки продовольчої ресурсної структури регіональної демографічної популяції, сформована з взаємозалежних підсистем за функціональним, організаційним, ресурсним і технологічним принципом, що має головною метою надійне, достатнє і якісне задоволення фізіологічних потреб населення основними продуктами харчування. Зазначене визначення, на нашу думку, також є дещо обмеженим, оскільки у ньому взагалі відсутнє поняття здоров'я як основного критерію продовольчої безпеки.

На основі вивчення існуючих підходів до визначення продовольчої безпеки ми пропонуємо таке формулювання: „Продовольча безпека – це такий еколого-економічний стан держави (регіону), при якому всі її громадяни забезпечені продовольством у необхідній кількості, асортименті та відповідної якості, що підтримує найвищий рівень їх фізичного і

психічного здоров'я. При цьому існують відповідні ресурси, потенціал та механізми постійного збереження такого стану (переважно власними силами держави чи регіону для всіх верств населення незалежно від зовнішніх і внутрішніх факторів та за умови збереження сприятливого стану навколишнього середовища". Концептуальний підхід до формування регіональної та загальнодержавної продовольчої безпеки представлений на рис. 1.1.

Рис. 1.1. Концептуальний підхід до формування продовольчої безпеки

Джерело: власні дослідження.

Вказане визначення повною мірою враховує всі ключові аспекти проблеми продовольчої безпеки. По-перше, у ньому присутні основні критерії продовольчої безпеки, такі як фізична, економічна доступність продовольства, його якість та системоутворюючий критерій – здоров'я населення. По-друге, враховано необхідність постійного збереження високого рівня продовольчої безпеки, причому, бажано силами самого регіону за

рахунок власних ресурсів та механізмів, що забезпечить високу надійність та стійкість системи регіональної продовольчої безпеки щодо дії зовнішніх факторів. По-третє, передбачено, що розв'язання проблеми продовольчої безпеки повинно здійснюватися з урахуванням необхідності збереження сприятливого стану навколишнього середовища, що сприятиме сталому розвитку регіону.

1.2. Проблема продовольчої безпеки в контексті інтеграції України до ЄС та забезпечення сталого розвитку

Вступ до ЄС проголошено стратегічною метою України, а процес євроінтеграції – справою, яка об'єктивно співпадає з основними потребами внутрішнього розвитку держави. Окрім Угоди про партнерство і співробітництво, Україна у своїх стосунках з ЄС виходить із Стратегії набуття членства у ЄС (1999 р.), Програми вступу України до ЄС (2000 р.) та концептуальних засад інтеграції, викладених у посланні Президента до парламенту “Європейський вибір” (березень 2002 р.). Інтеграція України до ЄС, формування якого є проявом об'єктивних світових інтеграційних процесів, визнана як стратегічний напрямок української зовнішньо-економічної політики, що стосується і сільського господарства.

В умовах прагнення України інтегруватися як повноцінний партнер у європейське та світове товариство проблема продовольчої безпеки набуває особливого значення. Світова практика засвідчує, що лише та держава, яка здатна гарантувати забезпечення населення продуктами харчування в будь-яких умовах, здатна проводити незалежну політику [43, с. 117].

Як справедливо зазначає С. Писаренко, участь України в процесах європейської інтеграції слід розглядати через призму перспектив розвитку його потенціалу [97, с. 147]. Під час реформування аграрної сфери вітчизняної економіки важливо знати і враховувати особливості сільськогосподарської політики ЄС. Для захисту національної економіки більшість країн світу вживають протекціоністські заходи. Серед найбільш вдалих стратегій протекціонізму можна відзначити Японію та Китай. Не відмовляються від захисних механізмів і країни Європейського

Союзу, в яких ввізне мито на м'ясо, молоко та інші види продукції підвищується при необхідності до 120 %.

Наприклад, імпордне мито на тверді сири у Франції сягає понад 260 %, тоді як середньозважений рівень тарифів за всіма товарами становить лише 7 %. Спільна аграрна політика ЄС передбачає захист ринку сільськогосподарської продукції завдяки високим ціновим бар'єрам і високим вимогам до асортименту, перешкодам імпорту (імпортні мита, імпортні квоти, заборона імпорту), а також наданням прямих субсидій товаровиробникам (у вигляді податкових пільг і витрат на наукові дослідження) [26].

Політика регулювання цін на сільськогосподарську продукцію в ЄС базується на принципі забезпечення фермерських доходів через ринок. Основу такої політики становлять заходи аграрного протекціонізму, який забезпечує можливість для сільського господарства витримати конкуренцію, сприяти його розвитку з точки зору продовольчої безпеки, стабілізації експортних послуг ЄС на міжнародних ринках. Пристосування сільського господарства країн, які хочуть стати членами ЄС, до його вимог означає модернізацію сільськогосподарського виробництва. Вона передбачає удосконалення аграрної структури, зростання ефективності і конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, зменшення чисельності працівників, зайнятих у сільському господарстві і збільшення зайнятих у сільській місцевості, несільськогосподарською діяльністю при одночасному економічному і соціальному розвитку села.

Одним з необхідних кроків на шляху інтеграції до ЄС є вступ до Всесвітньої торговельної організації. Однак для продовольчої безпеки країни в сучасних умовах це може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Як свідчить досвід держав, у тому числі Центральної та Східної Європи, які останнім часом вступили до ВТО, з набуттям членства у цій організації Україна матиме ряд економічних переваг, зокрема поліпшення умов доступу українських виробників та експортерів на основні міжнародні ринки; збільшення іноземних інвестицій в економіку держави; зменшення тарифних і нетарифних обмежень на експорт до ЄС українських товарів; отримання можливості захисту національного товаровиробника в антидемпінгових, спеціальних розслідуваннях у рамках процедури розгляду торговельних

спорів ВТО; створення ефективної системи захисту національного товаровиробника від недобросовісного імпорту та ін. [3]. Загалом за твердженням зарубіжних фахівців, лібералізація торгівлі є потенціалом для покращення продовольчої безпеки [189, с. 26].

Однак за отримання цих переваг необхідно сплатити певну ціну: таким же чином відкрити власний ринок, спростити доступ на нього іноземних товарів та послуг. Це, звичайно, призведе до того, що деякі вітчизняні виробництва не зможуть ефективно конкурувати з іноземними і будуть змушені або переорієнтуватися на випуск іншого виду продукції, або залишити ринок [38, с. 84]. Зниження імпортного мита сприятиме наповненню ринку відносно дешевою продукцією і позитивно впливатиме на задоволення попиту населення, однак відкриття ринків для імпорту погіршуватиме становище вітчизняних товаровиробників.

Значна частина сільськогосподарських підприємств у такі періоди матиме фінансові труднощі і не зможе вести активну інвестиційну діяльність. За таких обставин зниження державної підтримки погіршить становище, підвищить ризик неконкурентоспроможності вітчизняної продукції на внутрішніх і зовнішніх ринках. Різниця між старими і новими членами ВТО у вихідних рівнях підтримки та в прийнятих темпах лібералізації торгівлі ще більше зростає, що посилює ризики втрати конкурентоспроможності нових членів на міжнародному аграрному ринку.

Другий вид ризику безпосередньо пов'язаний з першим: послаблення конкурентоспроможності та скорочення обсягів вітчизняного виробництва призводить до зростання частки імпортної продукції у продовольчому балансі країни, що знижує до небезпечної межі рівень її продовольчої безпеки. Це в свою чергу породжує ризики соціальних і економічних потрясінь [158, с. 16]. Отже, приймаючи зобов'язання щодо лібералізації торгівлі, переговорні сторони повинні виходити з необхідності зниження названих ризиків, висуваючи як пріоритетні завдання за забезпечення продовольчої безпеки і сталого розвитку АПК своєї країни.

Досвід ведення іншими країнами переговорів щодо набуття членства у ВТО свідчить, що конкретні умови приєднання

можуть істотно модифікуватися залежно від рівня професіоналізму та політичної волі тих, хто веде переговори. Саме тому в результатах домовленостей про умови приєднання до ВТО різних країн спостерігаються значні відмінності, коли окремі країни, що перебувають в істотно кращому макроекономічному становищі та мають вищий рівень розвитку, отримують згоду на застосування, наприклад, вищих рівнів імпортного тарифу [123].

Сучасний стан аграрного сектора, враховуючи його вплив на продовольчу безпеку, в якості аргументу державної підтримки сфери АПК при узгодженні позицій і веденні переговорів у рамках багатосторонньої торгової системи ГАТТ/ВТО дозволяє спиратись на концепцію багатофункціональності сільського господарства, яку відстоюють країни ЄС, Японія, Норвегія та інші [71]. Концепція охоплює такі аспекти розвитку сільського господарства як фундаментальні зв'язки сільського господарства з навколишнім середовищем і довготривалим розвитком сільських регіонів; взаємозалежності між його стійким зростанням і продовольчою безпекою; взаємозв'язки процесів розвитку з міжнародною торгівлею.

Згідно з цією концепцією продовольча безпека, захист навколишнього середовища, життєздатність сільських районів, по-перше, є результатом (спільним продуктом) сільськогосподарського виробництва, по-друге, це – суспільні блага і тому не підпадають під дію ринкового механізму, а вимагають державної підтримки, по-третє, їх забезпечення, що здійснюється в процесі розвитку стійкого сільського господарства, неможливе без підтримки з боку держави сільськогосподарського виробництва.

Загалом досвід країн, які недавно приєдналися до ВТО, свідчить, що після вступу досить довго зберігатимуться помітне зростання безробіття та зниження рівня життя населення [156]. Без створення відповідних умов підвищення конкурентоспроможності продукції національного виробництва, передусім на внутрішньому ринку, вітчизняні виробники не зможуть протистояти експансії більш досвідчених гравців на міжнародних ринках товарів, послуг і технологій, насамперед розвинених країн і транснаціональних компаній [95]. Враховуючи це, можна зробити висновок, що агропромисловий комплекс України

об'єктивно вимагає певного періоду для захисту від дешевого імпорту продовольства, щоб закінчити реформи, стабілізувати виробництво, підвищити конкурентоспроможність вітчизняної продукції, тому що витіснити імпортерів із уже зайнятих ними ринків завжди значно складніше, ніж не допустити їх туди.

Особливо актуальним вказане питання є для Житомирської області, яка характеризується нижчою конкурентоздатністю аграрного сектора порівняно з іншими регіонами країни. Однією з основних причин цього є ряд об'єктивних негативних умов господарювання в регіоні, які детально проаналізовані нижче. Тому вступ до ВТО без урахування необхідного рівня захисту місцевих виробників матиме особливо негативний вплив на економіку регіону [86].

Враховуючи вищевикладене, актуальним завданням постає питання розробки Стратегії продовольчої безпеки України, як основи для підвищення обґрунтованості оцінки можливих наслідків вступу України до ВТО. Стратегія мала б визначити та затвердити на державному рівні систему науково обґрунтованих індикаторів економічної безпеки, включно з пороговими значеннями показників економічної (в тому числі продовольчої) безпеки окремих регіонів, галузей та громадян, а також передбачити постійний моніторинг дотримання зазначених індикаторів.

Збереження продовольчої безпеки вимагає розробки механізму захисту національного ринку продовольства при вступі України до Всесвітньої торговельної організації. Членство в цій міжнародній організації повинно базуватися на принципі продовольчої самодостатності і самозабезпечення України, що вимагає здійснення обґрунтованої політики аграрного протекціонізму та підтримки вітчизняного товаровиробника, що характерно для більшості країн. Необхідно чітко визначити позитивні та негативні наслідки вступу до ВТО, синхронізувавши цей процес із прогресом у реформуванні АПК та рівнем стабілізації і стійкого зростання аграрного виробництва згідно з продовольчою стратегією держави.

Окремим аспектом продовольчої безпеки є нерозривність процесу її забезпечення із принципами сталого розвитку. У 1992 р. в Ріо-де-Жанейро відбулася конференція ООН з навколишнього

середовища та сталого розвитку, на якій розглядалися проблеми майбутнього планети Земля. Конференція стала однією із найважливіших подій у XX ст., її рішенням було затверджено “Порядок денний на XXI століття”. Цей програмний документ ставить для всіх країн світу головну мету на майбутнє – просування шляхом сталого розвитку суспільства, за якого задовольняються потреби сучасності без загрози майбутнім поколінням задовольняти свої потреби.

Сталий розвиток людства передбачає взаємне узгодження економічних, екологічних та соціальних чинників розвитку [140, с. 3]. Подальше входження України у світовий простір викличе відчутні зрушення в усіх сферах її життя. З огляду на це, проблема переходу України на принципи сталого розвитку буде мати першочергове значення як нова форма осмислення взаємодії людини і природи та визначення місця і ролі людини в природі [155, с. 5].

Сприяти переходу на сталу основу розвитку в Україні має і вступ до ВТО, оскільки відкрита багатостороння система торгівлі дозволяє більш ефективно розподіляти і використовувати ресурси і допоможе, завдяки цьому, збільшенню обсягів виробництва і прибутків та скороченню попиту на природні ресурси, що необхідні для забезпечення економічного зростання і розвитку та розширення природоохоронної діяльності. Здорове навколишнє середовище, з іншого боку, дозволяє мати природні та інші ресурси, що необхідні для підтримки темпів зростання і сприяє безперервному розширенню торгівлі [100, с. 12]. Створення відкритої багатосторонньої системи торгівлі, яка супроводжується проведенням екологічно безпечної політики, матиме позитивний вплив на навколишнє середовище і буде сприяти сталому розвитку.

В ухваленій Конференцією ООН Програмі дій „Порядок денний на XXI століття” („Agenda 21”) з питань навколишнього середовища і розвитку зазначається, що оскільки причини дуже багатьох ресурсно-екологічних, соціальних й економічних проблем і їх рішень залежать від характеру місцевих умов, участь і співробітництво місцевих органів управління слід віднести до вирішальних чинників у досягненні поставлених у ній цілей. Адже саме регіональні та місцеві органи створюють економічну,

соціальну й екологічну інфраструктуру, управляють нею, підтримують її, визначають у регіонах політику і норми в галузі реалізації національних, регіональних і місцевих ресурсно-екологічних пріоритетів [41, с. 16]. Відтак, зазначені органи управління відіграють життєво важливу роль в освіті громадськості, її мобілізації та орієнтуванні на досягнення сталого розвитку.

В таких умовах велике значення в подальшій розбудові економіки і соціальної сфери окремих регіонів є обґрунтування основних умов сталого розвитку, що декларовані міжнародним співтовариством на конференції ООН з питання навколишнього середовища і розвитку (1997 р.). Сталий розвиток визначає поліпшення якості життя населення в межах можливостей екосистеми і є наступним етапом після теорії економічного зростання. При цьому сталість є характеристикою процесів чи станів, які можуть функціонувати (зберігатися) необмежено довго.

Сталий розвиток регіону включає в себе три складові частини, взаємодія яких вимагає постійного узгодження. Це соціальна, економічна та екологічна складові. З цієї точки зору сталий розвиток – це соціально і екологічно збалансований розвиток господарського комплексу регіону із заданими параметрами в певних умовах протягом необхідного проміжку часу, що веде до гармонізації продуктивних сил та підвищення якості життя сучасного і наступних поколінь.

Як зазначають В. Волошин та В. Трегобчук, нині в кожному регіоні України сформувалися і функціонують специфічні територіально-виробничі та соціально-поселенські системи, які характеризуються певним складом і структурою та мають значні відмінності. Крім того, кожному регіону властиві специфічні природно-екологічні умови. Тобто, теоретично будь-який регіон являє собою складну біосоціоекономічну систему, до якої входять такі підсистеми: природа, суспільство та виробництво. Вони, будучи взаємозв'язаними і взаємозалежними, повинні розвиватися таким чином, щоб взаємно підсилювати і доповнювати одна одну на основі сталого використання й функціонування природно-ресурсного потенціалу [41, с. 16].

Тобто йдеться про забезпечення адекватності інтересів збереження навколишнього середовища та сталого розвитку при

пріоритеті екологічних критеріїв, стандартів, обмежень і вимог. Повної підтримки заслуговує твердження зазначених вчених, що найважливіша передумова переведення регіонів України на модель сталого розвитку полягає в тому, щоб інтереси соціального прогресу, екології та економіки були всебічно зрівноваженими, збалансованими й оптимізованими за максимально можливою кількістю демографічних, соціальних, екологічних, економічних, виробничих і техніко-технологічних параметрів, показників тощо.

Отже, у вирішенні завдань сталого розвитку регіонів, соціально-економічних, а також щодо раціоналізації природокористування та збереження навколишнього середовища необхідна комплексність. Комплексність важлива ще й тому, що окремі галузі та сфери суспільного виробництва ставлять різні, нерідко прямо протилежні, вимоги до одних і тих самих природних ресурсів або умов навколишнього середовища.

Нова економічна ситуація ставить перед підприємствами галузей АПК ряд завдань, що раніше ними не розглядалися і не виконувалися [81, с. 225-226]. Серед найважливіших із них, необхідно виділити: підвищення конкурентної боротьби на внутрішньому і зовнішньому ринках; необхідність виробляти продукцію відповідно до кон'юнктури ринку, а не з довгостроковими перспективними планами; оперативно приймати рішення у складних економічних ситуаціях, зміцнювати зв'язки між постачальниками, виробниками і покупцями. Враховуючи викладене, сталий регіональний розвиток повинен базуватися на таких принципах:

- захист і підтримання належного стану навколишнього природного середовища регіону у процесі його соціально-економічного розвитку;
- встановлення суворої відповідальності за погіршення стану навколишнього природного середовища;
- здійснення організаційних та практичних заходів щодо екологізації господарської діяльності, усунення джерел негативного антропогенного впливу на якість навколишнього середовища;
- забезпечення доступу населення та організацій до екологічної інформації, включаючи інформацію про небезпечні матеріали та види діяльності;

- проведення експертної оцінки можливих екологічних наслідків усіх видів діяльності, які можуть негативно вплинути на навколишнє природне середовище;
- участь громадян в обговоренні проектів законодавчих актів, проведення громадської експертизи будівництва та експлуатації господарських комплексів;
- залучення організацій та всіх верств населення до досягнення цілей сталого розвитку.

Зазначені принципи сталого розвитку повинні враховуватись при розробленні відповідних нормативно-правових актів та програм соціально-економічного розвитку регіону, забезпечення скоординованої діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування щодо розв'язання практичних завдань використання виробничого та ресурсного потенціалу, оптимізації територіальної організації, забезпечення продовольчої та екологічної безпеки, розміщення продуктивних сил, збереження соціально-економічної стабільності регіону [129].

1.3. Показники продовольчої безпеки

Наразі в Україні відсутні законодавче визначення терміну “продовольча безпека” та правова визначеність параметрів продовольчого забезпечення населення. Це значно ускладнює проведення реальної оцінки стану продовольчої безпеки та формування об'єктивної аграрної політики. Згідно проекту Концепції економічної безпеки України критерієм продовольчої безпеки є забезпечення достатнього харчування всім громадянам за нормальних умов та мінімально необхідного – за надзвичайних обставин [73, с. 26]. Однак, зазначене визначення є узагальненим і не відображає всього комплексу проблем, пов'язаних із забезпеченням продовольчої безпеки як держави загалом, так і окремої територіальної одиниці.

В той же час розробка відповідної системи показників дала б змогу підвищити якість оцінки державної політики у сфері АПК. Органи державної влади отримуватимуть повнішу інформацію щодо ефективності заходів державного регулювання продовольчого ринку, якщо у процесі оцінки використовуватимуться результати аналізу змін у значеннях головних показників продовольчої безпеки країни. Крім того,

систематизація показників дозволяє вирішити ряд проблем методологічного характеру (визначити систему показників та взаємозв'язки між ними; пріоритетність одних показників над іншими; розробити пропозиції щодо змін у методах проведення статистичного аналізу продовольчих ринків тощо).

Для формування чіткої системи критеріїв та показників стану продовольчої безпеки як держави загалом, так і окремо взятого регіону, доцільним є вивчення досвіду інших держав. Доктриною продовольчої безпеки, розробленою Мінсільгосппродом Російської Федерації за дорученням Ради Безпеки РФ критеріями продовольчої безпеки визначені [60]:

- ступінь задоволення фізіологічних потреб організму людини в компонентах певної енергетичної насиченості харчового раціону, його відповідність вимогам за допустимим вмістом в харчових продуктах залишків шкідливих для здоров'я речовин;
- рівень фізичної і економічної доступності продовольства для різних категорій населення;
- стабільність на продовольчому ринку, яку з часом доцільно замінити стабільністю платоспроможного попиту населення;
- ступінь незалежності продовольчого забезпечення країни від імпорتنих поставок;
- рівень і темпи розвитку галузей агропромислового комплексу;
- розміри оперативних і стратегічних запасів продовольства.

В якості параметрів прийнятного рівня харчування населення за кількістю і асортиментом продовольства, вмістом у ньому поживних речовин і енергетичної достатності приймаються норми споживання продуктів харчування. За даними ФАО критично небезпечним вважається рівень споживання продовольства у половинному обсязі від науково обґрунтованих раціональних нормативів. Насамперед це стосується м'яса, риби, яєць, молочних продуктів, плодово-ягідної продукції та винограду.

Параметром, який характеризує безпеку продовольства, є відповідність рівня вмісту в харчових продуктах шкідливих для здоров'я речовин гранично допустимим, встановленим стандартом. Фізична доступність продовольства характеризу-

ється наявністю в торговельній мережі кількості та асортименту продукції, яку потребує населення, а також розміром і асортиментом його поставок спеціальному контингенту споживачів у відповідності з прийнятими нормативами.

Економічна доступність продовольства визначається як можливість придбання різними групами населення продовольчих товарів при існуючому рівні цін і доходів (з урахуванням надходження продовольства з особистого підсобного господарства) у розмірах, закладених у мінімальний споживчий кошик. Параметри стійкості продовольчого ринку визначаються рівнем закупівельних і роздрібних цін на сільськогосподарську продукцію з урахуванням нормативної рентабельності їх виробництва і вартості харчових продуктів мінімального споживчого кошика.

Уникнути імпорتنих поставок окремих видів продовольства практично нереально. Адже деякі товари, які стали звичними для населення, не виробляються в державі в силу природних умов. У цих випадках без товарообігу і імпорту не обійтися, оскільки ринок реагує також на вподобання споживачів. Тому, наприклад, продовольчу безпеку Росії від імпорتنих поставок вирішено вважати достатньою при тому, що питома вага всього вітчизняного продовольства в загальному обсязі споживання складає більше 80 %. Допустимі значення імпорту окремих товарів повинні оцінюватися і бути диференційованими в залежності від можливостей їх виробництва в країні.

Оперативні державні і регіональні продовольчі резерви визначаються потребами підтримання балансу попиту і пропозиції та кон'юнктури цін на ринку продовольства. Достатність стратегічних продовольчих резервів держави аргументується можливістю постачання населення продовольством у розмірах мінімального споживчого кошика у випадках надзвичайних ситуацій. На думку експертів Міжнародної організації з питань продовольства при ООН, основними показниками стану продовольчої безпеки держави є розмір перехідних запасів зерна, яке залишається на зберіганні до збирання наступного врожаю. Безпечним вважається запас, який відповідає 60 дням споживання зерна або приблизно 17–20 % його річного споживання. Параметром, який визначає можливість

розширеного відтворення галузей АПК як умови продовольчої безпеки, є рівень їх рентабельності в порівнянні з нормативним.

На нашу думку, вказаний набір критеріїв є дещо обмеженим та потребує певної оптимізації. Зокрема, як зазначалося вище, продовольчу безпеку необхідно пов'язувати з найвищим рівнем фізичного і психічного здоров'я, який можливо досягти. Кількісним вираженням такого рівня здоров'я є максимальна тривалість здорового життя людини. Тому основним критерієм оцінки продовольчої безпеки повинна бути середня тривалість життя порівняно з максимально можливою в сучасних умовах середньою тривалістю життя населення Землі.

Загалом в окремих країнах існують різні підходи до визначення показників продовольчої безпеки. Державним департаментом статистики Грузії, наприклад, видається спеціальний збірник “Стан продовольчої безпеки” [181], в якому, крім аналізу ряду показників, які характеризують фізичну та економічну доступність продовольства (ціни на продукти харчування; стан виробництва основних продовольчих товарів, структура їх експорту та імпорту; споживання калорій у розрахунку на одну особу в розрізі категорій населення, групування населення за рівнем доходів та ін.) розглядаються також показники, які характеризують соціально-економічну ситуацію в країні (зокрема частка сільського господарства у формуванні ВВП, зайнятість, співвідношення між середньою зарплатою та рівнем інфляції та ін.). Аналіз макроекономічних показників дійсно може бути необхідним при характеристиці стану продовольчої безпеки, оскільки вказана проблема є не тільки аграрною. Вона носить комплексний характер і пов'язана з макроекономічним розвитком країни в цілому і окремих регіонів зокрема.

Експерти Комітету з питань світової продовольчої безпеки (CFS), що працює під егідою ФАО, рекомендують низку показників, які характеризують продовольчу безпеку країни [191]. Проте на основі аналізу останніх можна зробити висновок, що, по-перше, деякі індикатори поки що не можуть бути використані для оцінки продовольчої безпеки країни, а тим більше, окремого регіону, внаслідок відсутності необхідної інформації. Наприклад, показник частоти публікацій та

радіопередач з ринковою інформацією на даний час не відслідковується.

У той же час налагодження роботи щодо покращення рівня інформованості населення відносно ситуації на продовольчому ринку, публікація рекомендацій стосовно оптимізації структури харчування, зменшення радіоактивної забрудненості продуктів харчування та ін. необхідно розглядати як важливу складову комплексної системи заходів щодо забезпечення продовольчої безпеки відповідної території. По-друге, ряд показників, які пропонуються CFS, орієнтовані переважно на країни третього світу (наприклад, чисельність грамотного населення, розповсюдженість таких хвороб як малярія, холера та ін.).

Незважаючи на вказані недоліки, більшість показників, запропонованих зазначеною організацією, можуть бути використані в якості критеріїв продовольчої безпеки як держави, так і окремого регіону. Зокрема це показники, які характеризують фізичну доступність продовольства (індекси цін на продовольство, індекс розподілу доходів – індекс Джинні, чисельність населення, що знаходиться за межею бідності, відсоток доходів, витрачених на продовольство та ін.); економічні показники – зайнятість населення, темпи росту виробництва продовольчих товарів, урожайність зернових культур, рівень заробітної плати та ін.

У вітчизняній науковій літературі також існують різні підходи до визначення критеріїв продовольчої безпеки. Так, А. Лисецький, Т. Білоусько, С. Осінський виходять з параметрів продовольчої безпеки через визначений граничний споживчий кошик, притримуються політики автаркії при її вирішенні – основи національної продовольчої політики України, а потім визначають траєкторію розвитку сільськогосподарського виробництва [82, с. 54]. Тобто йдеться про формулу “продовольча безпека – агропродовольчий комплекс – сільське господарство” на відміну від традиційного підходу “сільськогосподарське виробництво – харчова промисловість – продовольча безпека”.

На цьому шляху є місце для конструктивних рішень і проектів, багатовекторності розвитку, технологічних проривів на пріоритетних напрямках тощо. Загальна схема і методологія аналізу продовольчої безпеки на цьому етапі базується на

балансах основних видів ресурсів продовольства, які розробляє статистика. Самодостатність сільськогосподарського виробництва в ретроспективі – це такий стан, при якому спостерігається стабільність виробництва і запасів продовольства. Але важливим також є зіставлення ресурсів з суспільними потребами в окремих підкомплексах АПК.

За твердженням зазначених вчених рівень і обсяги фондів споживання функціонально пов'язані через чисельність населення, однак звернення до рівнів і обсягів фонду споживання набуває змісту лише за умови: 1) аналізу трендів (тенденцій) явища за ряд років; 2) порівняння фактичних і граничних рівнів (обсягів) споживання. Новим для такого ходу аналітичної роботи є системний (комплексний) вимір як фактичних, так і граничних показників за повним переліком продовольчих товарів у споживчому кошику, який відповідає певному критерію припустимої якості. На нашу думку цей підхід є більш конструктивним порівняно до відомих аналітичних схем, пов'язаних з розрахунками рівня споживання окремих продуктів на душу населення.

В ході аналізу вивчається перший критерій продовольчої безпеки – наявність і обіг ресурсів продовольства в секторах: 1) ринковому; 2) позаринковому. Явище позаринкового обігу продуктів харчування є особливою ознакою продовольчої безпеки в Україні, яка має суттєві відмінності від її оцінки за рівнем споживання окремих видів продовольства на одну особу, який знаходиться під впливом інших чинників, зокрема загальним і ринковим споживанням.

Найбільш комплексна система показників у вітчизняній науковій літературі, що включає в себе усі поширені показники продовольчої безпеки, запропонована О. Кочетковим та Р. Марковим. Згідно з їх визначенням стан продовольчої безпеки країни мають безпосередньо відображати три групи показників: відповідності рівноважної ринкової кількості продовольства до мінімальних потреб населення; відповідності рівноважної ринкової ціни мінімального раціону до розмірів доходів усіх верств населення та ті, що характеризують виконання обох головних кількісних критеріїв стану продовольчої безпеки [78, с. 45].

Показники першої групи характеризують відхилення фактичної точки ринкової рівноваги на національному продовольчому ринку від критичного рівня пропозиції, другої – відхилення фактичної точки рівноваги продовольчого ринку від критичного рівня платоспроможного попиту з боку населення країни. Остання група показників, які безпосередньо характеризують рівень продовольчої безпеки країни, виявляють відповідність положення точки рівноваги ринку площині продовольчої безпеки країни. Значення кожного показника обумовлюється впливом ряду чинників, які описуються за допомогою показників другого рівня. Чинники, що впливають на значення показників другого рівня, становлять основу для побудови третього рівня системи і т.д.

Характер такого групування відображає причинно-наслідкові взаємозв'язки між показниками. Наприклад, щодо факторного аналізу можна виділити шість груп чинників, які обумовлюють зміни у значенні показників продовольчої безпеки за рівнем пропозиції: ціни на ресурси, технологія, податки та дотації, ціни на інші товари, очікування, кількість продавців. Ціни на ресурси знаходяться під впливом двох основних груп чинників: пропозиції та попиту на ринку ресурсів. Серед показників, що характеризують пропозицію на ринку ресурсів, можна виділити шість груп (вони будуть показниками продовольчої безпеки країни четвертого рівня) і т.д.

Таким чином, до складу зазначеної системи можна ввести усі поширені показники продовольчої безпеки. Більше того, система може бути доповнена схожими за структурою системами вищого та нижчого рівнів. Системою вищого рівня будуть показники глобальної (світової) продовольчої безпеки. Системами нижчого рівня можуть виступати показники продовольчої безпеки регіонів країни та домогосподарств. На нашу думку, основним недоліком запропонованої системи показників продовольчої безпеки є насамперед відсутність у ній групи показників, які характеризують якість та безпеку продовольства. В той же час саме ці показники найбільшою мірою впливають на стан здоров'я населення.

В цілому можна зробити висновок, що стан продовольчої безпеки оцінюється широким спектром показників. Якщо на

початковому етапі це були середні доходи населення на одну особу, перехідні залишки продовольчого зерна, частка імпорту в продовольчих ресурсах (яка більшою мірою характеризує продовольчу самозабезпеченість), то тепер критерії продовольчої безпеки стали більш складними. До них почали відносити частку витрат на продовольство в загальних витратах окремих груп населення, територіальну доступність продуктів (яка вимірюється шляхом порівняння рівня роздрібних цін на однакові товари в різних регіонах країни); рівень «зручності» продовольства (частка в споживанні сучасних продуктів, які знижують втрати і економлять час роботи в домашньому господарстві); ступінь натуральності і доброякісності продуктів; вплив якості продуктів на стан здоров'я та тривалість життя, в тому числі продуктів, отриманих з допомогою методів генної інженерії і біотехнології, масове комерційне освоєння яких почалося в 1995 р. та ін. [74, с. 5]. У зарубіжній науковій літературі існує близько 200 визначень і 450 індикаторів продовольчої безпеки [183, с. 2].

Загроза продовольчій безпеці посилюється при спаді виробництва, зростанні безробіття, невиплатах заробітної плати, збільшенні кредиторської заборгованості підприємств агропромислового комплексу, зривах у паливно-енергетичному постачанні і т.д. Чим більший спад виробництва, тим вищий рівень безробіття і значніші імпортні поставки, тим слабша продовольча безпека країни. Продовольча безпека знижується в результаті росту цін на продовольство, соціального розшарування, зниження рівня і частки зарплати в сумі сукупних доходів тощо.

Вчені аналітичного центру “Агропродовольча економіка” Російської Федерації запропонували класифікацію груп факторів, які визначають ступінь продовольчої безпеки країни в сучасних умовах [122]. За їх визначенням вказані фактори можуть мати *постійний* і *тимчасовий* характер. До *постійних* відносяться:

- групи населення, які живуть за межею бідності і не мають достатнього доходу для придбання мінімального набору продуктів харчування;
- населення територій, продовольче забезпечення яких не забезпечується ринковими механізмами у силу зовнішніх факторів (транспортної недоступності);

- незбалансованість харчування за окремими складовими, що призводить до загрози здоров'ю нації або окремих груп населення;
- низький контроль над безпекою продуктів харчування, внаслідок чого продовольство стає загрозою життю і здоров'ю нації;
- виснаження природного потенціалу аграрного виробництва в країні, що призводить до зниження рівня продовольчого забезпечення нації.

До факторів *тимчасового* характеру, які несуть потенційну загрозу продовольчій безпеці, відносяться наступні:

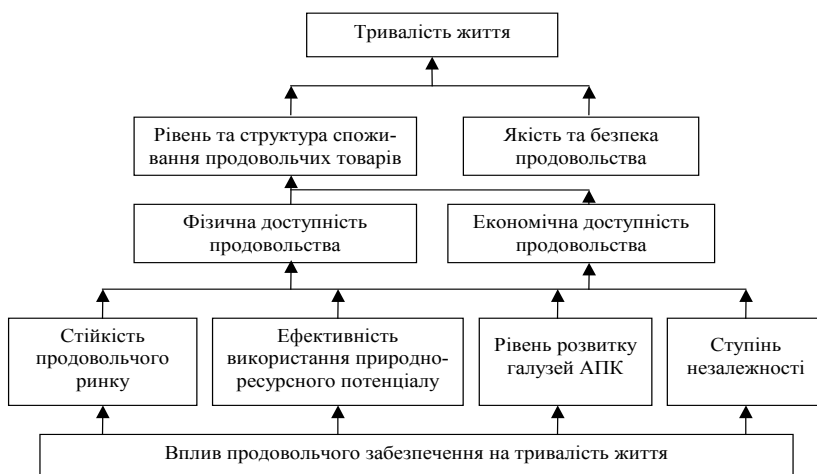
- нестабільність аграрного виробництва і можливість природних катаклізмів, що знижують рівень продовольчого забезпечення населення в окремі періоди;
- велика залежність продовольчого забезпечення країни від зовнішніх джерел на фоні нестабільної кон'юнктури світових ринків і валютних надходжень від імпорту;
- нестабільне зовнішньополітичне положення країни у світі, що може викликати торгові ембарго та інші подібні санкції.

На основі наведеної класифікації можна виділити ряд наступних важливих критеріїв продовольчої безпеки:

1. Диференціація населення за рівнем доходів.
2. Рівень контролю за якістю та безпекою продовольства.
3. Стан та рівень використання природного потенціалу аграрного виробництва, насамперед земельних ресурсів.
4. Рівень розвитку ринкових механізмів продовольчого забезпечення.

При оцінці рівня розвитку галузей АПК та виробництва окремих видів продукції в контексті забезпечення продовольчої безпеки необхідним також є аналіз рівня та ефективності державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Особливо важливим вбачається такий аналіз при реалізації державної політики щодо стабілізації доходів аграріїв на необхідному для розширеного відтворення рівні, зниження диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію.

На основі проведеного огляду підходів до питання визначення показників оцінки рівня продовольчої безпеки пропонується наступна їх система, на основі якої може визначатися стан продовольчої безпеки держави (регіону) (рис. 1.2). Як зазначалося вище, продовольчу безпеку необхідно пов'язувати з найвищим рівнем фізичного і психічного здоров'я, який можливо досягти. Кількісним його вираженням є максимальна тривалість життя людини. Тому основним критерієм оцінки продовольчої безпеки повинна бути середня тривалість життя порівняно з максимально можливою в сучасних умовах середньою тривалістю життя населення у світі.

Рис. 1.2. Класифікація показників стану продовольчої безпеки держави (регіону)

Джерело: власні дослідження.

Згідно з оцінкою експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я, здоров'я громадян на 50 % залежить від соціально-економічних умов і способу життя, найважливішою складовою якого є харчування [45]. Стан харчування залежить як від рівня споживання окремих видів продовольчих товарів у відповідності до раціональних норм, так і від якості та безпеки продовольства. Оцінку стану справ щодо забезпечення населення регіону якісною та безпечною продукцією доцільно проводити, враховуючи наступні показники:

- рівень захворюваності населення регіону, пов'язаної з недостатнім або нераціональним харчуванням;
- рівень контролю за станом дотримання якості та безпеки продовольчої продукції. У цьому пункті необхідно, зокрема, визначати кількість перевіреної відповідними контролюючими органами продукції у загальному обсязі її виробництва та надходження в регіон;
- стан розвитку інформаційної роботи, направленої на покращення забезпеченості населення якісною та безпечною продовольчою продукцією (зокрема видання та доведення до відома споживачів інформаційних матеріалів щодо раціоналізації харчового раціону, зниження рівня радіоактивної забрудненості продуктів харчування та ін.);
- обсяг окремих видів продовольчої продукції, яка виробляється за міжнародними нормативами якості у загальному обсязі її виробництва в регіоні, %.

Оцінку рівня споживання населенням продуктів харчування доцільно проводити за наступними показниками:

- фактичним споживанням окремих видів продуктів харчування у розрахунку на одну особу за рік, кг;
- споживання продуктів харчування у домогосподарствах із дітьми залежно від кількості дітей в їх складі, у середньому за місяць у розрахунку на одну особу, кг;
- споживання продуктів харчування в домогосподарствах за децильними (10 %) групами за рівнем сукупних витрат, у середньому за місяць у розрахунку на одну особу, кг.

У свою чергу рівень споживання продуктів харчування визначають економічна та фізична їх доступність. У якості показників економічної доступності продовольства доцільно приймати:

- вартість набору продуктів харчування згідно раціональних норм їх споживання, грн. на одну особу в місяць;
- рівень середньомісячної номінальної та реальної заробітної плати, грн.;
- рівень заборгованості заробітної плати, у розрахунку на одного працюючого, грн.;

- розподіл населення за рівнем їх сукупних витрат на одну особу, %;
- частка сукупних та грошових витрат на продукти харчування у загальній структурі витрат населення, %;
- індекс споживчих цін на продовольчі товари, в т.ч. щодо окремих видів товарів, % до попереднього місяця (року);
- рівень монополізації продовольчого ринку. При обмеженні кількості суб'єктів господарювання на певному сегменті продовольчого ринку посилюється можливість необґрунтованого завищення рівнів цін, торговельних надбавок, що робить продовольчі товари менш доступними для населення.

Однією з основ продовольчої безпеки як держави, так і окремого регіону в контексті забезпечення фізичної, а у значній мірі і економічної доступності, є добре налагоджений продовольчий ринок, одним із важливих елементів якого виступає торгівля. Оцінка стану та тенденцій розвитку останньої також має важливе значення при визначенні рівня продовольчої безпеки. Зокрема, щодо окремого регіону критеріями оцінки у даному аспекті можуть бути:

- структура джерел реалізації продовольчих товарів на ринку (торговельні підприємства-юридичні особи, приватні підприємці, продовольчі ринки), %;
- наявність мережі роздрібної торгівлі в розрахунку на 10 тис. чол., одиниць;
- чисельність торговельних місць на продовольчих ринках в розрахунку на 10 тис. чол., одиниць;
- чисельність приватних підприємців у сфері торговельної діяльності на відповідній території, одиниць;
- рівень розвитку фірмової мережі місцевих виробників продовольчої продукції, яка характеризується наявністю фірмових магазинів у районах та містах регіону;
- стан розвитку оптової торгівлі продовольчими товарами, який, зокрема, характеризується наявністю оптових продовольчих ринків у районах та містах регіону, кількістю оптових торговельних компаній у сфері продажу продовольчих товарів;

- наявність основних видів продовольчих товарів у роздрібній торговельній мережі (або на ринках) на відповідній території (міста, селища, села);
- асортимент продовольчих товарів у роздрібній торговельній мережі на відповідній території.

На фізичну та економічну доступність продовольства у значній мірі впливають такі фактори:

1. Стійкість продовольчого ринку, яка визначається рівнем роздрібних і закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію з урахуванням нормативної рентабельності їх виробництва.
2. Ступінь незалежності продовольчого ринку регіону, який характеризується наступними показниками:
  - часткою імпортованих товарів у загальній структурі їх продажу, %;
  - рівнем залучення місцевих можливостей регіональних агропромислових структур щодо насичення локальних ринків продукцією власного виробництва, який вимірюється у відсотках продажу окремих видів продовольчих товарів місцевого виробництва у загальному обсязі їх реалізації в регіоні;
  - рівнем самозабезпеченості регіону продовольчими товарами, %;
  - обсягом регіональних запасів продовольства, кг у розрахунку на одну особу;
  - балансом зовнішньої торгівлі продовольчими товарами.
3. Рівень розвитку галузей АПК, який визначає:
  - частка АПК у формуванні валової доданої вартості в регіоні, %;
  - обсяги виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів, тис.т; у тому числі у розрахунку на одну особу, кг на рік;
  - урожайність основних видів сільськогосподарських культур, центнерів на гектар;
  - продуктивність худоби і птиці;
  - частка господарств населення у виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції, %;

- основні засоби сільського господарства та харчової промисловості, млн.грн;
- рентабельність виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів, %;
- фінансові результати діяльності сільськогосподарських та переробних підприємств, прибуток (збиток); млн. грн.;
- обсяги інвестицій в галузі АПК, у т.ч. іноземних, млн. грн.;
- рівень купівельної спроможності аграрного сектора;
- рівень державної підтримки аграрних товаровиробників.

Основою для забезпечення позитивних значень перерахованих груп показників значною мірою є природно-ресурсний потенціал регіону та ефективність його використання. У цьому контексті у першу чергу потребують аналізу показники:

- площа ріллі в розрахунку на 1 жителя регіону, га;
- родючість землі, в тому числі і окремих територій, балів;
- частка деградованих земель у загальній їх структурі, %;
- рівень розораності земель, %;
- розподіл земельної площі та сільськогосподарських угідь.

У зв'язку з забрудненістю значної території області радіонуклідами окремо повинна проводитися оцінка стану продовольчої безпеки в радіаційно забруднених районах. Додатковими показниками при цьому можуть виступати:

1. Чисельність населення, яке проживає на радіоактивно забруднених територіях, у тому числі осіб до 18 років, тис.чол.
2. Надходження чистих продуктів харчування для продажу і споживання населенням радіоактивно забруднених районів, кг на одну особу на рік.
3. Обсяги виробництва м'ясної та молочної продукції в особистих підсобних господарствах населення. Щодо екологічного аспекту продовольчої безпеки уражених територій тенденція до зростання обсягів виробництва вказаної продукції у підсобних господарствах може бути охарактеризована як негативна, оскільки вказана продукція практично не проходить радіологічного контролю.

4. Кількість проведених досліджень проб продуктів харчування на вміст радіонуклідів, одиниць.
5. Частка продуктів харчування з перевищеним вмістом радіонуклідів, % у загальному обсязі дослідженої продукції.
6. Кількість проведених досліджень внутрішнього накопичення радіонуклідів в організмі людей, одиниць.
7. Частка громадян, у яких виявлено перевищення допустимих норм внутрішнього накопичення радіонуклідів, % від загальної чисельності обстежених.
8. Щільність радіоактивного забруднення окремих територій, Кі/кв.м.
9. Проведення дезактивації ґрунтів, га в рік.
10. Перезалуження луків та пасовищ, га в рік.
11. Виготовлення комбікормів з радіопротекторними властивостями, тонн.
12. Внесення мінеральних добрив на 1 га посіву, кг діючої речовини.

Таким чином, розробка показників продовольчої безпеки з урахуванням соціально-економічних і екологічних особливостей регіонів та їх нормативно-правове затвердження є важливим етапом формування регіональної аграрної політики продовольчої безпеки, що дозволить проводити реальну оцінку стану продовольчої безпеки та формувати об'єктивну аграрну політику.

1.4. Законодавчо-правове забезпечення продовольчої безпеки в Україні

Система забезпечення продовольчої безпеки країни визначається законами, указами і розпорядженнями Президента і рішеннями Ради Національної Безпеки України та нормативно-правовими актами інших державних органів влади. На їхній основі Уряд України здійснює ряд повноважень, у тому числі забезпечує проведення єдиної державної політики щодо продовольчої безпеки, розробляє і реалізує державні цільові продовольчі програми й ін. Роль держави як гаранта продовольчої безпеки є вирішальною в процесі забезпечення населення необхідною кількістю продуктів харчування, створення належного і якісного продовольчого ринку. Тому

головна функція державного регулювання продовольчого ринку України повинна зводитися до створення правової основи великого комплексу засобів правового характеру, в тому числі і правової бази економічних відносин в умовах переходу і формування ринку. Це дозволить налагодити стійку систему продовольчого забезпечення населення України (створення централізованих та регіональних продовольчих фондів, достатніх їх резервів для державних потреб, стабілізаційних продовольчих фондів, збереження здорового навколишнього середовища і поліпшення життя громадян України).

Необхідно однак констатувати, що недооцінка законодавчого забезпечення продовольчої безпеки, яка значною мірою була пов'язана з управлінськими традиціями радянського господарського управління, обумовила значну затримку із законодавчим, управлінським і ресурсним забезпеченням продовольчої безпеки у державі в умовах нестабільних ринкових відносин і наростаючої деградації агропродовольчої бази економіки. Радянська економіка була монолітно пов'язана в єдиний механізм з державними і партійними апаратами, в єдиний об'єкт управління і практично не потребувала опосередкованих правових механізмів, які б регулювалися законодавством.

Фактично народне господарство було єдиною юридичною особою, управління якою здійснювалося внутрішніми документами. Кредитно-фінансові і бюджетні відносини відігравали підпорядковану, обслуговуючу роль і також не потребували надання нормативній базі статусу законів. Таким чином, в умовах, коли державні структури і народне господарство фактично являлись єдиним юридичним суб'єктом, переважна частина нормативної бази – в тому числі і нормативної бази продовольчої безпеки – існувала у вигляді спільних постанов і рішень ЦК і уряду, наказів і розпоряджень Ради Міністрів, народногосподарських планів усіх рівнів, різного роду відомчих інструкцій і інших внутрішніх документів. Проблем виконання і фінансування, за мірками сьогодення, практично не існувало.

Ринкова реформа, яка розділила державні структури і народне господарство, включаючи кредитно-фінансову сферу, на безліч автономних юридичних суб'єктів, взаємозалежних один від

одного, але в той же час не охоплених єдиною системою управління, вимагала законодавчого регулювання як економічної політики і виробничих відносин в цілому, так і специфічних галузевих областей регулювання, таких як сільське господарство і продовольство. Однак традиції радянських часів практично протягом цілого десятиліття продовжували визначати державну політику у сфері регулювання аграрного виробництва, основними рисами якої була відсутність комплексної системи цілей у розвитку галузі та послідовності у їх виконанні. При відсутності закону, який би визначав систему цілей виконавчої влади в галузі сільського господарства і продовольства та механізму її відповідальності за реалізацію цих загальнодержавних цілей всі міри щодо підтримки і відтворення продовольчої безпеки, які приймалися, можна розцінювати як другорядні заходи щодо соціальної підтримки обмеженої соціальної групи, які фінансувалися за залишковим принципом.

В цьому контексті доцільним є розгляд законодавчого регулювання агропромислового виробництва у державі, його аналіз та оцінка впливу на процес формування продовольчої безпеки. Насамперед виникає необхідність детального розгляду системи ціноутворення на сільськогосподарську продукцію та державного впливу на процес стабілізації доходів сільськогосподарських виробників як основи забезпечення ефективного функціонування аграрного виробництва.

Стаття 3 Закону України “Про ціни і ціноутворення” передбачає забезпечення рівних економічних умов і стимулів для розвитку всіх форм власності та об’єктивних співвідношень у цінах на промислову і сільськогосподарську продукцію, що забезпечує еквівалентність обміну. Крім того, статтею 1 Закону України від 15.05.1992 р. “Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України” в якості організаційно-економічних та правових заходів передбачено еквівалентність товарообміну на основі паритетного ціноутворення на їх продукцію.

У 1991 р. були встановлені єдині закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію з урахуванням діючих на той час преїскурантних цін, диференційованих надбавок, надбавок за

продаж продукції понад середній рівень, досягнутий у минулій п'ятирічці, бюджетних коштів, що виділялися сільському господарству на фінансування витрат для утримання і ремонту зрошувальних і осушувальних систем, проведення культуртехнічних та інших робіт, а також компенсації сільському господарству додаткових витрат, пов'язаних з встановленням нових оптових цін на продукцію промислового виробництва, що поставлялася сільському господарству, і тарифів на послуги, які надавалися цій галузі, збільшення відрахувань на соціальне страхування, підвищення відсоткових ставок за банківські кредити тощо. Однак підвищення цін на ресурси протягом 1991 р. відбувалося в значно більших розмірах проти врахованого на час формування і введення закупівельних цін. За розрахунками розмір затрат, не компенсованих закупівельними цінами, склав за 1991 р. майже 9 млрд.крб.

Для компенсації цих витрат підприємствам і організаціям агропромислового комплексу постановою Кабінету Міністрів України від 18 червня 1991 р. № 42 “Про компенсацію в 1991 р. додаткових затрат підприємств і організацій агропромислового комплексу республіки у зв'язку з реорганізацією ціноутворення” було встановлено систему доплат до державних закупівельних цін на продукцію, що реалізовувалась державі у 1991 р. Крім того, з метою додаткового стимулювання заготівлі зерна з урожаю 1991 р. постановою Кабінету Міністрів України від 4 липня 1991 р. № 67 були встановлені доплати до діючих закупівельних цін з урахуванням доплат відповідно до зазначеної вище постанови в розмірі 50 % за реалізацію державі зерна від 70 % до 100 % обсягу середньорічного рівня 1986–1990 рр., а продаж зерна понад досягнутий за вказані роки рівень здійснювати за біржовими цінами у межах граничних цін, передбачених постановою.

Протягом 1991–1992 рр. постановами Кабінету Міністрів України неодноразово здійснювалися спроби сформувати механізм, за допомогою якого вдалося б стабілізувати доходи сільськогосподарських товаровиробників та на цій основі забезпечити їх ефективну роботу. Однак відсутність чіткої системи у здійсненні державної цінової політики в умовах гіперінфляції призвела за два роки до значного погіршення

технічного та технологічного забезпечення сільського господарства. Дефіцит фінансових ресурсів навіть для простого відтворення став основною причиною спаду виробництва.

З метою стримування подальшого спаду виробництва постановою Кабінету Міністрів України від 23 грудня 1992 р. № 714 “Про державне замовлення та механізм ціноутворення в сільськогосподарському виробництві” вводиться механізм підтримки еквівалентності товарообміну між сільським господарством та іншими галузями народного господарства. Це була спроба запровадити механізм не лише визначення паритетних цін, а і підтримання його в часі в умовах інфляції. Завдяки його дії протягом січня-вересня 1993 р. було практично знівельовано непомірний розрив між темпами росту цін на промислову та сільськогосподарську продукцію та підтримувалась еквівалентність міжгалузевого товарообміну.

Однак надалі вказаний механізм припинив свою дію за браком бюджетних коштів. Такою ж була доля і постанови Кабінету Міністрів України від 12 листопада 1993 р. № 929 “Про державний контракт і державне замовлення на 1994 рік”, якою вводилися орієнтовні стартові закупівельні ціни на основні види продукції та сировину, що реалізується в державні ресурси у 1994 р., виходячи з норми прибутку, а також порядок їх щомісячної індексації. Постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 1994 р. № 496 “Про ціноутворення на сільськогосподарську продукцію і сировину” було зроблено спробу сформувати механізм поетапного переходу до паритетних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Цією ж постановою до кінця 1994 р. введені доплати товаровиробникам на молоко, птицю та худобу, що реалізується в державні ресурси. Однак у зв’язку зі спадом виробництва і реалізації, відсутністю бюджетних коштів вимога щодо поетапного переходу до паритетних цін так і не була виконана.

Протягом 1995–1997 рр. державна цінова підтримка сільськогосподарських товаровиробників практично не здійснювалася і ціни на сільськогосподарську продукцію фактично виконували функцію держави щодо соціального захисту всього населення країни. У зв’язку зі складним фінансово-економічним становищем у сільському господарстві

Законом України від 23 грудня 1997 р. № 770/97-ВР “Про внесення змін до Закону України “Про податок на додану вартість” введено в дію механізм виплати дотацій за рахунок податку на додану вартість [164].

В 2001 р. з метою виведення галузі тваринництва у число рентабельних, крім дотацій до цін за рахунок податку на додану вартість, введено стимулювання підвищення вагових кондицій молодняка великої рогатої худоби, що реалізується для забою переробним підприємствам і заготівельним організаціям. Протягом 1998–2000 рр. на державному рівні вживалися заходи щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників і не ціновими факторами, які впливали на рівень цін та стимулювали розвиток сільськогосподарського виробництва (часткове відшкодування кредитних ставок, фінансування державних програм та ін.).

Проте негативна тенденція випередження темпів зростання цін на матеріально-технічні ресурси, що споживаються у сільськогосподарському виробництві, порівняно з темпами зміни цін на сільськогосподарську продукцію, зберігаються до цього часу. Так, індекс цін на продукцію сільського господарства за січень-червень 2003 р. порівняно з відповідним періодом 2002 р. склав 99,1 %, тоді як на промислову продукцію спожиту аграрним сектором – 107,6 %. Отже, відбувається процес спрощення технології виробництва сільськогосподарської продукції та зниження його ефективності.

Певною мірою сприяло покращенню діяльності аграрних підприємств прийняття Закону України “Про фіксований сільськогосподарський податок”, яким визначено механізм справляння фіксованого сільськогосподарського податку, що сплачується сільськогосподарськими товаровиробниками у грошовій формі або у вигляді поставок сільськогосподарської продукції. Щоправда, намагання законодавчо урівняти товаровиробників з різними за родючістю землями за допомогою фіксованого сільськогосподарського податку відповідно до Указу Президента України від 10 вересня 1998 р., не дало для поліських господарств Житомирської області бажаного результату, так як різниця між виручкою від реалізації продукції в Лісостепу, щодо Полісся у 33 рази перевищує різницю у податках.

Якщо піти шляхом підвищення ставки фіксованого податку, то це суттєво не урівноважить рівень конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва поліських і лісостепових господарств, а тільки призведе до зменшення грошових надходжень та зниження платоспроможності як перших, так і других. Перші кроки щодо вирішення цього питання на рівні держави вже зроблені. Зокрема, Міністерством аграрної політики разом з іншими міністерствами та установами України розроблено механізм та відповідний проект Постанови Уряду щодо економічного стимулювання розміщення конкурентоспроможного виробництва сільгосппродукції за природно-економічними зонами. Вказаним проектом передбачено провести на базі 5 областей, в т.ч. і Житомирської, економічний експеримент для відпрацювання запропонованого механізму. Але запровадження такого механізму стримується через відсутність у державному бюджеті відповідної статті видатків для фінансового супроводження цих процесів. Вирішення піднятих проблем, особливо їх фінансового забезпечення, дозволить максимально урівняти конкурентні можливості господарств з різними за родючістю землями.

Кардинальним переломом у сфері державної політики щодо регулювання аграрного виробництва можна вважати кінець 1999 р., коли завдяки реалізації Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” у країні кардинально змінені організаційна структура виробництва, економічні й аграрні відносини. Визначальним напрямом поглиблення структурних реформ стало проведення аграрної реформи на правах приватної власності. Урядом було вжито ряд організаційних заходів щодо створення сприятливого економічного середовища функціонування і розвитку реформованих сільськогосподарських підприємств, створення цивілізованого аграрного ринку, завдяки чому на селі розпочалися позитивні зрушення.

Надалі при формуванні нових виробничих і ринкових структур в агропромисловій сфері в державній політиці робилися спроби враховувати і регіональні аспекти, зокрема природно-кліматичні особливості кожної зони, пристосування до них нових ринкових систем господарювання. Це стосується не тільки

розміщення і розвитку галузей рослинництва та тваринництва, а і спеціалізації, кооперації й інтеграції, середнього і малого агробізнесу з визначенням через платоспроможний попит оптимальних розмірів конкретних виробництв. Йдеться і про структурні та якісні ринкові перетворення регіональних моделей і блоків АПК з комплексним обґрунтуванням проектів не тільки окремих об'єктів, а й всієї регіональної мережі фермерських, кооперативних, корпоративних, спільних з іноземним капіталом господарських систем, переробних підприємств, баз збереження сировини і готової продукції, розташування транспортних артерій та засобів, мережі сучасних обслуговуючих структур, продовольчих магазинів і супермаркетів, тобто про формування цивілізованих регіональних ринків.

З цією метою було видано Указ Президента від 6 червня 2000 р. № 767/2000 “Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку”, яким передбачалося здійснити комплекс заходів, спрямованих на прискорення розвитку інфраструктури аграрного ринку, створення необхідних умов для стабільного ресурсного забезпечення виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції та продовольства, розвитку підприємництва в аграрному секторі. Починаючи з 2001 р. було намічено задіяти механізм забезпечення прозорості аграрного ринку та державної підтримки за рахунок бюджетних коштів, доходів сільськогосподарських товаровиробників, одержаних від реалізації сільськогосподарської продукції на товарних біржах та аукціонах безпосередньо за гроші, а також підприємствам переробної промисловості.

Нового імпульсу розвитку аграрного сектора та формуванню продовольчої безпеки держави, надали Закон України “Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років” від 18 січня 2001 р., яким визначено основні підвалини державної політики щодо важливої пріоритетної сфери на час реформування сільського господарства протягом 2001–2004 рр., зокрема щодо ціноутворення і підтримки доходів у сільському господарстві, удосконалення методів податкової і бюджетної політики, страхування ризиків аграрного виробництва тощо; Закон України “Про врегулювання заборгованості за бюджетними позичками, наданими державним та іншим

сільськогосподарським підприємствам усіх форм власності і господарювання через обслуговуючі, заготівельні і переробні підприємства, та реструктуризацію заборгованості зі сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) переробних підприємств агропромислового комплексу” від 18 січня 2001 р., а також інші законодавчі акти, прийняті у 2001 р.

Значним кроком на шляху реформування сільського господарства стало прийняття 25 жовтня 2001 р. Земельного кодексу України. Кодекс закріпив результати земельної реформи на селі – паювання землі серед селян, право на здавання земельних паїв в оренду, одержання орендної плати; увів нове право – набуття власності за давністю користування земельною ділянкою (понад 15 років), що зняло безліч бюрократичних перепон у приватизації землі громадянами. У Кодексі суттєво розширюються умови використання сільськогосподарських земель несільськогосподарськими підприємствами, права громадян щодо розвитку садівництва та городництва і придбання землі для житлового будівництва, організації громадських сіножатей та пасовищ і їх ефективного використання. Сам Кодекс максимально наближений до законодавства країни з соціально орієнтованою ринковою економікою. Визначена у ньому класифікація земель України узгоджена із законодавством країн Європейського Союзу.

З метою поліпшення умов для реалізації сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів, надання державної підтримки виробникам цієї продукції, зростанню їх доходів у серпні 2002 р. було прийнято Указ Президента України “Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку”. Для його виконання Постановою Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2002 р. № 1858 затверджено Програму розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003–2004 роки. Програма спрямована на розроблення системного підходу до розбудови кооперативного руху у сільській місцевості, визначення напрямів і пріоритетів його державної підтримки для сприяння встановленню ринкової рівноваги і розвитку конкуренції з метою економічного захисту аграрного сектора економіки.

Необхідно зазначити, що в Житомирській області вже до цього переходу були значні напрацювання в питанні

стимулювання розвитку кооперативного руху. Робочою групою з вивчення питання щодо створення матеріальної бази комунальної власності територіальних громад сіл та селищ області, утвореною розпорядженням голови обласної державної адміністрації від 20.06.2000 № 85 розроблено пакет необхідних матеріалів для організації багатофункціональних обслуговуючих підприємств комунальної власності територіальних громад сіл та селищ та сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. У даних документах є зразки: рішення сільської ради про створення такого підприємства та його статуту, протоколу установчих зборів, зразок статуту сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, контракту з його виконавчим директором та строкового договору про прийом на роботу.

Важливе значення для забезпечення продовольчої безпеки держави має прийнятий у липні 2002 р. Закон України “Про зерно та ринок зерна в Україні”, який визначає державну політику щодо розвитку ринку зерна як пріоритетного сектора економіки агропромислового комплексу України. Закон спрямований на створення правових, економічних та організаційних умов конкурентоспроможного виробництва і формування ринку зерна для забезпечення внутрішніх потреб держави у продовольчому, насіннєвому та фуражному зерні, нарощування його експортного потенціалу. Однак положення вказаного Закону навіть через рік після його прийняття практично не були забезпечені, особливо щодо виділення коштів на закупівлю зерна для продовольчих і насіннєвих потреб, проведення операцій інтервенційного фонду на зерновому ринку для підтримання рівня цін.

Враховуючи стратегічну важливість зерна для забезпечення продовольчої безпеки держави, Урядом вжито заходів щодо удосконалення відносин в процесі зберігання та переробки зерна, зокрема, здійснення декларування обсягів зерна юридичними та фізичними особами, які проводять господарську діяльність щодо зберігання зерна, введення в обіг складських документів на зерно та сертифікацію зернових складів на відповідність послуг щодо зберігання зерна та продуктів його переробки.

На виконання постанови Кабінету Міністрів України від 25.12.2002 р. № 1964 “Деякі питання координації міжгалузевих відносин на ринку продукції тваринного походження” в регіонах створено узгоджувальні комісії координації міжгалузевих

відносин на ринку продукції тваринного походження, на які покладаються функції з моніторингу цін на м'ясо та молоко, забезпечення прозорості взаємовідносин між сільськогосподарськими товаровиробниками та переробними підприємствами, посилення протидії проявам монополізму з боку останніх. Першим кроком їхньої діяльності було встановлення рекомендованих мінімальних закупівельних цін на молоко та м'ясо. Однак, як показує практика, реальний вплив на процес ціноутворення вказаних комісій є незначним.

Незважаючи на ряд вжитих заходів щодо законодавчого врегулювання діяльності аграрного сектора економіки як основи продовольчої безпеки держави, ефективність державної політики у вказаній сфері залишається надзвичайно низькою, про що свідчать результати її функціонування. Так, рівень рентабельності рослинництва знизився з 35,8 % в 2001 р. до 22,3 % в 2002 р., а рівень рентабельності тваринництва – відповідно з -6,6 % до -19,8 %. Збиток від усієї діяльності сільгосппідприємств у 2002 р. склав 330,8 млн. гривень проти 834,1 млн.грн. прибутків у 2001 р. Такі фінансові підсумки є наслідком низки факторів, серед яких домінуючими є нерозвиненість інфраструктури збуту аграрної продукції, обмеженість обігових коштів переробних підприємств, відсутність ринкових важелів регулювання ринку тощо.

Недосконалість інфраструктури та механізмів регулювання кон'юнктури аграрних ринків найбільш наглядно підтвердила ситуація на зерновому ринку, коли після збору достатньо високого врожаю в 2002 р., відбулося зниження цін, а в квітні-червні 2003 р. на ринку відчувався дефіцит продовольчого зерна, внаслідок чого відбулося стрімке їх зростання. Створенню такої ситуації сприяло також значне нарощування обсягів експорту (в 2002–2003 маркетинговому році за межі країни вивезено понад 10 млн. тонн зерна). Механізм заставних закупівель зерна, який в умовах значних цінових коливань мав би бути стабілізуючим чинником, не спрацював внаслідок відсутності державного фінансування заставної закупівлі та непривабливого рівня заставних цін. Зниження цін реалізації вплинуло на зменшення рентабельності зерна з 43 % у 2001 р. до 19,3 % у 2002 р.

Не дивлячись на те, що в Україні існує 30 акредитованих товарних бірж, які спроможні надавати послуги з укладання угод купівлі-продажу сільськогосподарської продукції та продовольства, обсяги реалізації зерна на біржах за внутрішніми контрактами протягом липня 2002 – червня 2003 рр. були більш ніж в 40 разів нижчі за обсяги позабіржової реалізації (0,4 проти 16,8 млн. тонн). Відсутність елементів проміжної інфраструктури ринку, максимально наближеної до безпосередніх товаровиробників, які б перебрали на себе функції щодо формування товарних партій стандартизованої продукції для торгівлі на біржах, позбавляє останніх можливості брати участь у біржових торгах.

Отже, на основі проведеного огляду законодавчих та нормативно-правових актів у сфері регулювання аграрного виробництва, можна зробити висновок, що однією з основних причин складного становища найважливішої народногосподарської галузі був її розвиток без загальних політичних і соціально-економічних орієнтирів щодо її майбутнього, шляхів і механізмів його досягнення. З багатьох причин склалось так, що за роки незалежності Україна не спромоглася мати офіційний, схвалений на найвищих державних рівнях політико-правовий документ, який за своєю сутністю і цільовим призначенням можна було б розглядати як визначення і закріплення стратегічно орієнтованої аграрної політики країни. У тій чи іншій формі такі нормотворчі напрацювання мають всі країни, передусім ті, які належать до найбільш аграрно розвинутих.

Сільське господарство України у цьому відношенні є винятком. І все ж ця важлива проблема не залишалася поза увагою. На це вказують кількарізкові опрацювання науководослідними інститутами, у першу чергу ІАЕ УААН та ІЕ НАНУ, аграрними та іншими міністерствами і відомствами кількох варіантів відповідних розробок. Однак сільське господарство і на новому, пореформеному етапі його розвитку продовжує функціонувати без достатньої чіткості стратегічного бачення його майбутнього.

У той же час, за твердженням Саблука П. та Юрчишина В., закріплення на законодавчому рівні відповідного документу могло б стати визначальною передумовою по можливості

швидшого і ефективнішого переведення галузі на стратегічно зорієнтовані засади розвитку, прискорення процесів подолання її соціально-економічного занепаду з подальшим виведенням України на рівень найбільш розвинутих в аграрному відношенні країн з відповідним соціально-економічним рівнем розвитку українського села та умов роботи і проживання у ньому з надійним гарантуванням продовольчої безпеки держави [114]. Привернення уваги до його розробки вже має певну історію і знаходило відображення в публікаціях окремих авторів і авторських колективів. Серед них найбільш помітне місце посідає наукова доповідь “Про стратегію трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України”, підготовленої Колективами авторів Інституту економіки НАН України та Інституту аграрної економіки УААН за редакцією академіка НАНУ і УААН І.І. Лукінова та академіка УААН П.Т. Саблука [103]. Це досить глибоке наукове дослідження, яким закладаються основи розробки аграрно-продовольчої доктрини.

Аграрно-продовольчу доктрину можна розглядати як системну сукупність поглядів щодо того, яким бачаться сільське господарство, аграрно-продовольча сфера і весь аграрно-промисловий комплекс у стратегічно визначеній перспективі і якими мають бути шляхи, механізми і етапи досягнення її кінцевої мети. Принципова відмінність між проектними розробками аграрних політик та їх концепцій, які опрацьовувалися в Україні, починаючи з 1993 р., і майбутньою аграрно-продовольчою доктриною буде полягати у тому, що якщо у перших увага акцентувалася на тому, що потрібно робити у сільському господарстві у найближчі кілька років, то у доктрині головним має стати відображення більш загальної, повнішої і глибшої і тому набагато важливішої проблеми – до якої стратегічної мети і як саме потрібно йти для того, щоб у результаті її досягнення аграрно-продовольча сфера економіки відповідала найвищим інтересам держави у визначеному доктриною періоді.

Доктрина надасть управлінню стратегічно-системного характеру, за якого кожний крок повинен мати двовекторну спрямованість: він, з одного боку, має забезпечити якомога краще здійснення і достатню ефективність наступного найближчого

кроку і, з іншого боку – своєю сутністю повинен спрямовуватися у більш віддалене майбутнє. Лише на цій основі реальною стає можливість забезпечити формування і ефективне здійснення однієї з найважливіших передумов розвитку аграрно-продовольчого сектора економіки, а саме: надання йому з самого початку стратегічно зорієнтованої і максимально узгодженої за всіма показниками і оціночними критеріями перманентності. Таким чином, подальше вдосконалення законодавства повинно здійснюватися в напрямку створення єдиної цілісної системи, яка б дозволила регулювати весь спектр правовідносин у даній сфері.

Заради об'єктивності необхідно відмітити, що в аграрній політиці починаючи з 1999 р. певною мірою вже простежується прагнення посилити економічні й соціальні функції державного регулювання при здійсненні важливих економічних і соціальних програм на основі прямої державної підтримки сільського господарства і використання спеціальних фінансово-кредитних важелів. При цьому слід зазначити, що й у сфері державного регулювання продовольчого ринку також намітились деякі позитивні тенденції, пов'язані з підвищенням ролі законів, посиленням залежності від них актів органів виконавчої влади. В умовах, коли закон домінує в системі нормативних джерел, існує менше потреби в оперативно-розпорядчих актах виконавчої влади. Але при цьому слід визнати, що тенденція зростання ролі закону в регулюванні продовольчого ринку не стала стійкою. Це пояснюється тим, що серед нормативних джерел, що регулюють аграрну і земельну реформи, нині мають перевагу укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів.

Більшість недоліків у вказаній сфері полягають саме в тому, що, з одного боку, не реалізуються або неналежно реалізуються закони, які складають основу державного регулювання продовольчого ринку. З другого – нестабільність, суперечності, запутаність аграрного законодавства посилюється тим, що багато запланованих Верховною Радою, Кабінетом Міністрів України законопроектів не підготовлені, інші напрацьовані, але тривалий час не приймаються. Тому, щоб підняти на належний рівень державне регулювання продовольчого ринку і посилити ринковий характер сільського господарства, органи законодавчої і виконавчої влади мають якнайшвидше вжити заходів,

спрямованих на посилення єдності і узгодженості загальних понять та інститутів, які належать до різних галузей продовольчого ринку, на формування керованого і врегульованого механізму вільного переміщення аграрної продукції і продовольства, функціонування якого має забезпечуватися єдиними нормами, що регулюють підприємницьку діяльність суб'єктів продовольчого ринку. На основі такого розуміння останнього необхідним є розроблення та прийняття законодавчих актів, що забезпечують фінансове оздоровлення аграрних товаровиробників, розвиток ринкової системи виробничо-технічного обслуговування аграрного виробництва, оживлення ринку сільськогосподарської продукції і продовольства, удосконалення системи управління АПК.

Важливим напрямом посилення і розширення публічно-правового регулювання продовольчого ринку має стати, пов'язане з реалізацією прав громадян України, повноцінне харчування. Це право закріплено п.1 ст. 25 Загальної декларації прав людини, затвердженої та проголошеної Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., де передбачено, що кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, який необхідний для підтримання здоров'я і благополуччя її самої та її сім'ї. Застосування в Україні даних положень забезпечується нормами різної галузевої належності. Значна роль в реалізації цього права належить, насамперед, положенням ст. 1 Конституції України, що закріпила принцип соціальної держави, як одну з основ конституційного устрою, відображаючи тим самим нову зростаючу роль держави в матеріальній забезпеченості як всього населення, так і найбідніших його верств основними продуктами харчування на рівні стандартів сучасного розвитку суспільства.

Існує помилкова думка, що право на повноцінне харчування не є індивідуальним правом, оскільки воно розглядається в програмах уряду із соціальних і економічних питань. Між тим, у ст. 11 Декларації вказано, що *право на повноцінне харчування є правом кожної людини і громадянина*. В цій нормі право на харчування трактується не як широке колективне діяння, а як людське право, надане кожному індивіду. До того ж, виходячи з

тези, що право на харчування є частиною конкретної програми, не слід робити висновок, що для реалізації інших прав людини і громадянина не вимагається прийняття урядових програм. Насправді кожен уряд повинен мати спеціальну програму для того, щоб захистити будь-яке право громадянина. Це має стосуватися боротьби з усіма проявами соціального зла: будь-то голод, викрадення людей тощо, але за умови, що такі явища мають стійкий, хоча і обмежений характер як в часі (від півроку і більш), так і в просторі (на території держави або її частини).

Як справедливо зазначає А. Статівка [143, 29–32], з конституційного визначення України як соціальної держави, політика якої спрямована на створення умов щодо забезпечення гідного рівня життя людини, і положень ст. 48 Конституції України, які відносять до основ державної політики, в тому числі й продовольчої, а також державних програм галузі соціального розвитку, впливає, що держава як соціальна служба має виконувати наступні види зобов'язань перед суспільством:

а) *вона має захищати права громадян на повноцінне харчування*. Забезпечуючи захист цього права, держава має знаходити засоби щодо ліквідації продовольчої залежності від зарубіжних країн і скорочення імпорту продовольства враховуючи те, що донині в багатьох випадках імпорт залишається каналом витоку капіталів за кордон шляхом маніпуляцій з цінами, фіктивними авансовими переказами грошей, сплатою роздрібних послуг, які підривають економічну основу держави;

б) *держава покликана установити соціальний порядок*, створити справедливу політику продовольчого забезпечення, сприяти при цьому підвищенню рівня калорійності добового раціону харчування населення, усуненню дисбалансу споживання їжі між соціальними групами, підвищенню купівельної спроможності бідних і соціально незахищених верств населення, в тому числі осіб з фіксованими доходами (пенсіонерів, студентів), що залежать від державного соціального забезпечення.

Слід запозичити досвід Російської Федерації. Так, в РФ поступово складається система допомоги громадянам, що не мають достатнього прибутку для купівлі продовольства. Державна Дума РФ 21 лютого 2001 р. схвалила в першому

читанні проект Закону “О продлении срока действия Федерального Закона “О продовольственной корзине”, який розширює і деталізує перелік продуктів, що входять до продовольчого кошика до рівня, достатнього для збереження здоров’я людини і забезпечення її життєдіяльності.

Федеральним Міністерством сільського господарства розроблена Програма державного регулювання продовольчого ринку в рамках моделі “Социальное кольцо”, що дозволяє забезпечити потреби в стратегічних продуктах, товарах, які входять в продовольчий кошик, найбідніших верств населення. Ємність цього ринку державних інтересів у рамках даної моделі в Росії складає близько 70 % споживчого ринку;

в) важливе місце у посиленні публічного правового регулювання продовольчого ринку має зайняти *формування державних закупівельних цін і коефіцієнтів співвідношення закупівельних і оптових цін на продовольство*. І цей засіб повинен орієнтуватися виключно на підтримку доходів аграрного товаровиробника. Названі заходи слід пов’язувати з регулюванням саме на регіональному рівні відпускних і оптових цін на найбільш необхідну групу продовольчих товарів. У зв’язку з цим місцевим органам влади необхідно створювати регіональні дотаційні фонди і розширювати перелік товарів народного споживання, на які слід ввести регулюючі ціни;

г) *правовими і економічними засобами держава має протистояти діяльності підпільних фірм*, що виготовляють екологічно небезпечне для здоров’я людей продовольство.

Роль держави як гаранта продовольчої безпеки є вирішальною і при здійсненні експортних програм, пов’язаних зі зміцненням діяльності посередницьких комерційних структур, і при формуванні на цій основі ринкових принципів перерозподілу доходів від експорту сировини для фінансування розвитку перспективних галузей та виробництв переробної промисловості. Висловлені пропозиції дозволять певною мірою покращити функціонування вітчизняного продовольчого ринку і врегулювати коло питань з метою належного забезпечення продовольством населення України.

Вирішенню проблеми продовольчої безпеки держави має сприяти участь України в діяльності самої авторитетної у світі

міжнародної продовольчої і сільськогосподарської організації ФАО, членами якої є більше 180 держав світу. Основним завданням ФАО є сприяння країнам-членам в розвитку сільського господарства і інших галузей АПК, забезпечення продовольством населення планети, вирішення проблем продовольчої безпеки у світі. Членство України в діяльності ФАО може мати значний економічний ефект. ФАО має значні фінансові можливості: її бюджет перевищує 1 млрд. дол. у рік, додатково не менше 2 млрд. дол. у рік міжнародні компанії і банки вкладають в інвестиційні проекти на території країн-учасниць під егідою даної організації. ФАО надає країнам-членам кваліфіковану технічну і інформаційну допомогу. Вступ до ФАО також має сприяти створенню умов для використання досвіду та експертизи цієї організації в упорядкуванні продовольчого імпорту.

Багато зарубіжних компаній розглядають Україну як перспективний ринок збуту, на якому відсутні серйозні митні бар'єри і надійний фітосанітарний контроль, що дозволяє поставляти неякісну і навіть шкідливу для здоров'я людей продукцію. Вступ до ФАО дозволить покращити технічні і інформаційні можливості для наведення порядку в галузі якості імпортової продукції, забезпечити її завезення у відповідності з міжнародними стандартами. Членство у ФАО дає можливість більш результативно вирішувати питання забезпечення продовольчої безпеки як однієї із найважливіших складових елементів національної безпеки держави.

Значному поліпшенню законодавчо-правового регулювання продовольчої безпеки в Україні сприятиме також прийняття Законів України „Про основні засади державної аграрної політики” та „Про продовольчу безпеку України”, проекти яких розроблено Міністерством аграрної політики України (Додаток 1,2). Проте вказані законопроекти ще потребують подальшого опрацювання, оскільки вони не достатньо чітко формують пріоритети розвитку аграрного сектора національної економіки та шляхи вирішення поставлених проблем. Особливо це стосується проекту Закону України „Про продовольчу безпеку України”, у якому поняття продовольчої безпеки розглядається дещо звужено, що може призвести до суттєвих недоліків у державній аграрній політиці щодо її забезпечення.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНИЙ СТАН ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ВПЛИВ ОСНОВНИХ ФАКТОРІВ НА ЇЇ ФОРМУВАННЯ

2.1. Природно-ресурсний потенціал Житомирської області та його вплив на продовольчу безпеку регіону

Агропромисловий комплекс як основний виробник сировини та продовольства тісно взаємопов'язаний з аграрним природно-ресурсним потенціалом. За сутністю та змістом природно-ресурсний потенціал є сукупністю природних ресурсів території, які можуть бути використані у народному господарстві. Обсяг формується з суми потенціалів окремих видів природних ресурсів незалежно від характеру їх використання. Аграрний природно-ресурсний потенціал є ні чим іншим як потенційною здатністю природних ресурсів безпосередньо або опосередковано виробляти сільськогосподарську продукцію та продовольство [75, с. 140].

Комплекс природних умов та ресурсів як в історичній ретроспективі, так і в сучасному суспільстві є провідним фактором регіонального розвитку. Вони формують природно-економічні передумови господарювання на регіональному рівні. Виходячи з впливу природних ресурсів на формування регіональних територіально-господарських виробничих комплексів та зворотного впливу суспільного виробництва на довкілля, можна оцінити також й еколого-економічні передумови господарювання з точки зору їх впливу на регіональну диференціацію розвитку продуктивних сил [66, с.106].

Житомирська область розташована в центральній частині Східно-Європейської рівнини на півночі Правобережної України у двох природних зонах, північна її частина – у зоні Полісся, південна – у межах Лісостепу. Клімат області помірно-континентальний, середня річна температура повітря становить 6-7⁰С тепла. Середня температура найхолоднішого місяця (січня) становить мінус 6⁰С, а найтеплішого (липня) плюс 18⁰С. Найнижча температура зареєстрована в межах 34⁰С морозу, а найвища 36⁰С тепла.

Середньорічні суми опадів становлять 600-680 мм, збільшуючись з півдня на південний захід. Відносна вологість повітря в середньому за рік знаходиться в межах 78–79 %, змінюючись в осінньо-зимовий та весняний періоди від 90–95 % до 50–75 % у літній період. На формування клімату найбільш впливають повітряні маси з північного заходу та заходу (33 %). Частка південних та південно-східних вітрів складає 26, східних – 8 %.

Земельний фонд Житомирської області складає 2982,7 тис. га (4,9 % території України). У загальній структурі сільськогосподарськими землями зайнято 56 %, що на 15 в.п. менше, ніж загалом у державі, з них сільськогосподарських угідь – 54 %, у тому числі ріллі – 36 %, перелогів – 5 %, сіножатей і пасовищ – 12 % (табл. 2.1). На ліси і лісовкриті площі припадає 35 % території (в середньому по Україні – 17 %), забудовані землі – 3 %, відкриті заболочені землі – 2,7 %.

Таблиця 2.1

**Розподіл земельної площі і сільськогосподарських угідь
Житомирської області на 01.01.2004 р., тис. га**

Показники	Загальна земельна площа	Усі сільськогосподарські угіддя (рілля, сади, вино-градники, сіножаті і пасовища)			
		усього	у тому числі		
			рілля	багато- річні насад- ження	сіножаті та пасо- вища
Всього земель	2982,7	1591,2	1079,2	23,2	354,0
у тому числі: землі сільськогоспо- дарських підпри- ємств, включаючи фермерські господарства	894,2	862,9	675,3	8,7	146,2
землі громадян	616,1	598,0	367,7	13,1	135,4
землі інших користувачів	1472,4	130,3	36,2	1,4	72,4

Джерело: [124].

Сільгоспугіддя і рілля в адміністративних районах значно відрізняються за кількістю. Найбільші за площею райони та

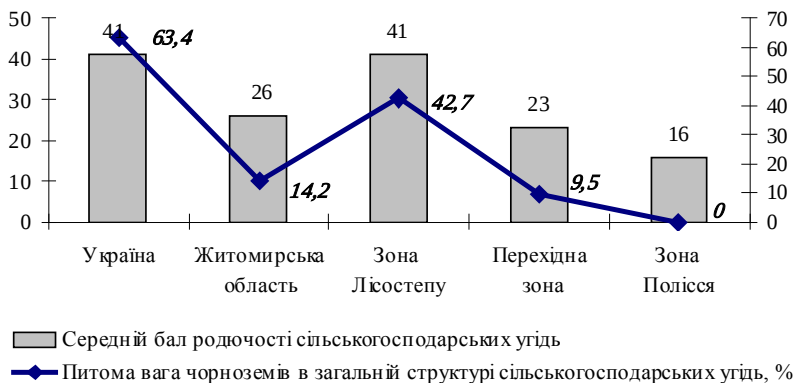
господарства розташовані в зоні Полісся (Ємільчинський – 131,8 тис. га, Овруцький – 124,1 тис. га, Коростенський – 121 тис. га). Значно меншими за розмірами є райони зони Лісостепу (Брусилівський – 49,8 тис. га, Любарський – 60,5 тис. га). Розміри земель у розрахунку на одну людину залежать від розмірів адміністративних районів, населених пунктів в них та кількістю населення. Так, в Лісостеповій зоні в четвертій частині населених пунктів на одну людину припадає до 1 га ріллі, тоді як у Поліссі кількість таких сіл складає лише 13 %. Менша тут і питома вага сіл з середніми (від 1 до 2 га) розмірами ріллі на людину. У зоні Полісся навпаки: питома вага населених пунктів з розмірами ріллі на людину більше 2 га в 1,6 рази більша ніж у зоні Лісостепу.

Протягом останніх 10 років відбулося зменшення площі сільськогосподарських угідь, зокрема ріллі. Сільськогосподарські угіддя за вказаний період зменшилися на 30,9 тис.га, у тому числі ріллі – на 161,4 тис.га. Збільшилися площі земель, зайняті перелогами на 141,1 тис.га, кормовими угіддями – на 24,1 тис.га, лісами на 30,5 тис.га, відкритими заболоченими землями на 3,0 тис.га та ін. Загалом в області нараховується майже 142 тис.га перелогів, або третина усіх перелогів України. Це пояснюється поверненням малопродуктивних земель, особливо в зоні Полісся, до свого природного стану. Ґрунтовий покрив області просторово дуже складний і відзначається дрібноконтурністю, високим ступенем диференціації величин ґрунтових контурів і великою контрастністю як в генетичному, так і агровиробничому відношенні. В структурі ґрунтового покриву домінують малопродуктивні дерново-підзолисті ґрунти, що займають 50 % сільськогосподарських угідь, характеризуються незначним вмістом органічних речовин і мають кислу реакцію ґрунтового розчину.

В умовах Поліської зони області одні ґрунти, не займаючи великої площі, часто включаються в інші з протилежними фізико-хімічними властивостями, що в значній мірі ускладнює застосування однакових агротехнічних прийомів в одному масиві. Істотним моментом, що погіршує якість ґрунтового покриву регіону, є розміщення його території в межах Українського кристалічного щита, на якому широко

розповсюджені щебенисто-кам'яністі малорозвинуті ґрунти (особливо у Володарсько-Волинському, Ємільчинському, Коростенському районах). Знижує якісний склад ґрунтів поширення “блюдецподібних” западин, в яких сформувались перезволожені болотні, лугово-болотні і дерново-підзолисті сильноглееві ґрунти. В природному стані такі ґрунти не орнопридатні. Значні площі їх поширені в Черняхівському, Червоноармійському, Баранівському, Андрушівському та Попільнянському районах.

Під активним впливом вітрової ерозії знаходиться 79 % ріллі Поліської зони області. За даними моніторингу земель 22 % ріллі області закислено, 23,4 % – заболочено, 6,5 – перезволожено, 7,2 % – піддано ерозії. Всього в регіоні нараховується 220 тис.га низькопродуктивної та деградованої ріллі. У структурі сільськогосподарських угідь чорноземні та чорноземнолугові ґрунти займають лише 14,2 % (по Україні – 63,4 %). За даними бонітування ґрунтів щодо їх якості, середній бал сільськогосподарських угідь складає 26 % (по Україні – 41 %) (рис.2.1).

Рис. 2.1. Якість сільськогосподарських угідь Житомирської області

Джерело: дані Житомирського обласного управління земельних ресурсів.

За даним показником Житомирщина займає останнє місце в державі. Більш активно використовуються землі частини районів, де рівень родючості вищий (табл. 2.2). У районах з середнім рівнем родючості 34,3 балів рівень розораності земель становить

85 %. Наслідком високого господарського освоєння земельного фонду без належних заходів щодо його охорони та відтворення виробничого ресурсу як важливої складової навколишнього природного середовища є прогресуюча деградація земель, що створює загрозу продовольчій безпеці.

Таблиця 2.2

**Взаємозв'язок родючості та рівня розораності земель
в Житомирській області у 2003 р.**

Групи районів за рівнем розораності, %	Кількість районів	Рівень розораності в середньому у групі, %	Рівень родючості в середньому у групі, баллів
до 60,0	7	49,9	18,3
60,1–70,0	7	65,1	20,9
70,1–80,0	3	73,3	33,0
понад 80,1	6	85,0	34,3
В цілому по регіону	23	67,8	26,0

Джерело: розраховано за даними головного управління сільського господарства та продовольства Житомирської облдержадміністрації, Житомирського обласного управління земельних ресурсів.

За розрахунками Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України Житомирщина за рівнем забезпеченості інтегральним природним ресурсним потенціалом відноситься до бідних областей. Крім неї до цієї категорії належать Волинська, Рівненська, Чернівецька та Сумська області. Виходячи з інтегрального природно-ресурсного потенціалу в регіоні провідними є лісові, земельні і водні ресурси. За забезпеченістю ними в розрахунку на одну особу Житомирщина займає одне із перших місць у державі. В той же час майже 26 % сільськогосподарських угідь та 53 % лісів знаходяться в зоні радіоактивного забруднення, що обмежує можливості щодо їх використання.

Низька природна родючість земель адекватно позначається на ефективності їх використання. Проведений лінійний регресійний аналіз залежності між якістю ґрунтів та виходом валової продукції в районах Житомирської області у 2001–2003 рр. показав, що підвищення родючості ґрунту на 1 балл приводить до збільшення виходу валової продукції сільського господарства в

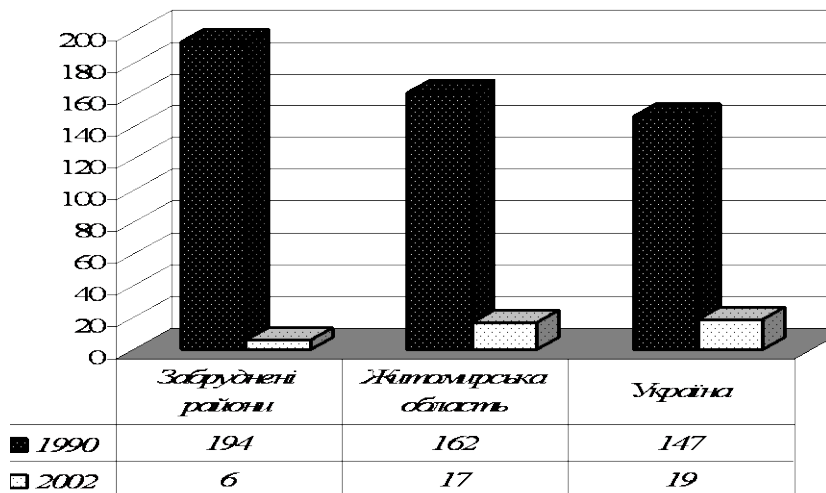
розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь на 2,2 тис. грн. Відповідно менша на 15 балів середня родючість ґрунтів у Житомирській області порівняно із загальнодержавним показником є одним із факторів, що значною мірою обумовлює нижчу конкурентоздатність сільськогосподарського виробництва в регіоні.

Характерною особливістю сільськогосподарських підприємств регіону є недостатня конкурентоспроможність практично всіх видів сільськогосподарської продукції, яка зумовлена багатьма причинами, зокрема, радіаційним забрудненням значної частини земель регіону, низькою родючістю та постійною деградацією ґрунтів. У перші роки після аварії з метою зменшення негативного впливу наслідків катастрофи на здоров'я населення, отримання більш чистих продуктів харчування та сировини в зоні гарантованого добровільного відселення з державного бюджету виділялися централізовані капітальні вкладення на здійснення комплексу заходів щодо агрохімічної дезактивації ґрунтів, перезалуження луків і пасовищ, виготовлення комбікормів з радіопротекторними властивостями, безкоштовно надавались мінеральні добрива, вапнякові матеріали. Це значною мірою нівелювало втрату конкурентоспроможності господарств області щодо агропідприємств з екологічно безпечніших регіонів.

Проте з 1994 р. обсяги надання централізованих коштів значно зменшилися. У 1999 р. вони складали лише 10 % від рівня 1991–1992 рр., а згодом взагалі припинились. Поряд з іншими макроекономічними факторами це призвело до значного скорочення обсягів проведення агрохімічних заходів в забруднених районах. Зокрема, за період 1990–2002 рр. внесення мінеральних добрив скоротилось в 32 рази, площі вапнування ґрунтів – у 224 рази. Причому якщо раніше в середньому по Україні вносилося менше добрив, ніж на забрудненій території, то зараз навпаки – більше (рис. 2.2).

Тому стрімко почав погіршуватись стан орних земель, пасовища перетворились на так звані „місця для прогулянок” худоби, де випасання проводять не даючи травостою відрости до мінімально встановленого рівня (10 см). При цьому значна кількість радіонуклідів надходить в організм тварин з частинками ґрунту та минулорічною рослинністю. Концентрація

радіонуклідів у продукції підвищується і через зниження урожайності сільгоспкультур та продуктивності тварин, так як ці процеси мають обернено пропорційний зв'язок.

Рис. 2.2. Внесення мінеральних добрив на 1 га посіву в Україні та Житомирській області у 1990 та 2002 рр., діючої речовини, кг

Джерело: дані Головного управління сільського господарства та продовольства Житомирської облдержадміністрації.

Таким чином, проведене дослідження засвідчує наявність негативних тенденцій щодо зниження природно-ресурсного потенціалу Житомирської області. Це виявляється у погіршенні стану земельних ресурсів внаслідок високого господарського освоєння земельного фонду без належних заходів щодо його охорони та відтворення, що створює загрозу продовольчій безпеці регіону [126].

2.2. Аналіз основних показників продовольчої безпеки регіону

Продовольча безпека визначається багатьма агроекологічними, соціально-економічними та біологічними факторами. Комплексність цієї проблеми вимагає послідовного аналізу механізмів, які на неї впливають. Насамперед оцінки вимагає

такий узагальнюючий критерій продовольчої безпеки як середня тривалість життя. За даними Державного комітету статистики України середня тривалість життя громадян України у період 1999–2000 рр. складала 67,9 років. У Житомирській області зазначений показник складає 67,7 років, тобто на 0,2 роки менший, ніж загальнодержавний.

За оцінками експертів ООН тривалість життя в Україні у період 2000-2005 рр. складатиме 70 років, в той час як у Ізраїлі, Італії, Іспанії, Австрії, Бельгії, Франції, Швейцарії, Канаді та Австралії вона становитиме 79 років; Ісландії, Швеції, Гон Конгу – 80 років; Японії – 82 роки [186]. Однією з основних причин неухильного збільшення тривалості життя населення Японії вважається те, що за кількістю жирів, зокрема насичених, холестерину, цукру, клітковини й білків раціон японців відповідає стандартам здорового харчування, рекомендованим Всесвітньою організацією охорони здоров'я.

У середньому в Європі тривалість життя становитиме 74 роки, в тому числі у Західній Європі 79 років. Таким чином, середня тривалість життя як загалом в Україні, так і в Житомирській області зокрема, є значно нижчою, ніж у ряді країн світу. Однією з причин цього є низький рівень продовольчої безпеки країни загалом та окремих її регіонів.

Споживання продовольчих товарів. В Україні норми споживання розробляються спеціалістами в області гігієни харчування за статеві-віковими і професійними групами, враховуючи географічні і соціальні умови. Існують норми харчування двох основних рівнів.

1. Норми верхньої межі раціонального (оптимального) харчування, перевищення якої породжує проблему переїдання і надлишкової ваги. Досягнення таких норм означає, що завдання продовольчої доступності вирішено і має місце стан продовольчого благополуччя. Норми раціонального харчування, рекомендовані Українським НДІ харчування, передбачають добову калорійність 2928 ккал. Щоправда, оптимальна енергетична цінність продовольства, що споживається, за оцінками ФАО складає 2700 ккал в день, а рівень недостатнього харчування визначений в 1750 ккал в день [164].

2. Норми мінімального продовольчого споживання, що визначають нижню межу необхідного надходження поживних речовин. Такі норми розглядаються як граничні критерії продовольчої безпеки. Якщо норми верхньої межі раціонального харчування мають характер рекомендацій, то мінімальним нормам продовольчого споживання в Україні надано статусу нормативного акту. Вони розраховуються на виконання Закону України “Про прожитковий мінімум” і затверджуються постановою Кабінету Міністрів України [10].

Історично продовольча проблема завжди перебувала в полі зору директивних і виконавчих органів України. Вживалися відповідні заходи, спрямовані на досягнення науково-обґрунтованих норм споживання продукції на одну особу. Тому до 1991 р. споживання основних продовольчих товарів як загалом в Україні, так і в Житомирській області, мало досить високий рівень. Однак необхідно відмітити, що загроза продовольчій безпеці держави була закладена ще за часів існування СРСР. Шляхом субсидування продовольчого споживання, і, особливо, споживання соціально значимих продуктів – м’яса і молока – підтримувався штучно завищений попит населення.

У всіх соціалістичних країнах Європи, у тому числі і СРСР, споживання м’ясопродуктів не відповідало рівню розвитку національної економіки. Розрахунки Економічної дослідної служби Мінсільгоспу США показують досить стійкий зв’язок між *споживанням* м’ясопродуктів і *рівнем ВВП* на одну особу. Виключення складали лише колишні соціалістичні країни, в яких високий рівень споживання м’ясопродуктів не відповідав їх економічному розвитку [188]. Іншими словами, завищений попит підтримувався за рахунок наростання бюджетного дефіциту, скорочення споживання інших товарів.

Наступний перехід до ринкової економіки виявився дуже складним і мав негативні соціальні наслідки. У перші роки розбудови державності проявилися протиріччя між галузями АПК, сталася дестабілізація кредитно-фінансової і грошової системи, знизився платоспроможний попит населення на продукти харчування. Внаслідок цього рівень їх споживання почав знижуватися (Додаток 3).

Особливе занепокоєння викликає низький рівень споживання продуктів тваринництва, насамперед м'яса та м'ясопродуктів, молока та молокопродуктів як основних носіїв білка. Найнижчим залишається рівень споживання плодів, ягід та винограду – всього 29,9 % від раціональної норми. У той же час за хлібом та хлібопродуктами, картоплею спостерігається перевищення не тільки мінімальних, але і раціональних норм харчування (Додаток 4).

Таблиця 2.3

Виробництво та споживання основних продовольчих товарів в Україні та Житомирській області у 2001–2003 рр., в середньому за рік у розрахунку на одну особу, кг

Види продуктів		Україна	Житомирська область	У % до загальнодержавного рівня
М'ясо та м'ясопродукти	вироблено	33,8	38,7	114,5
	спожито	32,7	31,6	96,6
Молоко та молокопродукти	вироблено	285,0	495,1	173,7
	спожито	219,0	273,2	124,7
Яйця	вироблено	224	265	118,3
	спожито	201	215	107,0
Хліб та хлібопродукти	вироблено	681,3	530,0	77,8
	спожито	128,4	120,7	94,0
Картопля	вироблено	362,3	663,2	183,1
	спожито	136,8	180,0	131,6
Овочі	вироблено	126,3	124,8	98,8
	спожито	108,8	111,4	102,4
Плоди та ягоди	вироблено	27,8	20,1	72,3
	спожито	29,3	23,6	80,5

Джерело: розраховано за даними Житомирського обласного управління статистики.

Порівнюючи споживання основних продуктів харчування в регіоні із відповідними загальнодержавними показниками необхідно відмітити, що за молоком та молокопродуктами, картоплею, яйцями, тобто продуктами, які в найменшій мірі перевозяться між територіями, рівень їх споживання в регіоні є вищим в силу того, що обсяги виробництва вказаної продукції на одну особу тут є більшими, ніж у інших областях (табл. 2.3). А обсяг виробництва плодів та ягід у розрахунку на одну особу в

регіоні порівняно з загальнодержавним показником значною мірою обумовив нижчий (на 27 %) рівень споживання вказаної продукції.

Цукор, олія активно переміщуються по території країни, тому дисперсія споживання цих продуктів є значно меншою. Зерно не являється продуктом, замкнутим на регіональні ринки, у зв'язку з чим можна було б припустити, що суттєва дисперсія споживання хлібопродуктів визначається рівнем доходів населення: хліб як класичний товар Гіффона споживається в більшій мірі там, де доходи населення нижчі [104, с. 12]. Однак це не підтверджується емпіричними даними: більш високе споживання хлібопродуктів характерне для регіонів – виробників зерна, більш низьке – для споживаючих регіонів.

Рівень споживання м'яса та м'ясопродуктів у регіоні на 3,4 % менший щодо загальнодержавного рівня, незважаючи навіть на більші обсяги його виробництва. Значною мірою це обумовлено низьким рівнем доходів населення регіону (Додаток 5). Якщо загалом в Україні у 2001–2003 рр. наявний дохід на одну особу складав у середньому 2945,4 грн., то в Житомирській області – лише 2544,0 грн., тобто був на 13,6 % меншим.

Для оцінки факторів регіональних відмінностей в продовольчому споживанні проведений кореляційно-регресійний аналіз, який виявив залежність рівня споживання основних продовольчих товарів від обсягів виробництва відповідної сільськогосподарської продукції, наявних доходів населення, частки виробництва окремих видів продукції господарствами населення, індексів роздрібних цін на продукти харчування. Встановлено, що практично за всіма видами продукції спостерігається тісна залежність між обсягами її виробництва та рівнем споживання (табл. 2.4). У той же час залежність між наявними доходами та споживанням є мінімальною. Високе значення коефіцієнта детермінації R^2 за молоком та молоко-продуктами, овочами, картоплею, м'ясом та м'ясопродуктами свідчить про значну залежність рівня їх споживання від включених у модель факторів.

Споживання хліба і хлібопродуктів при збільшенні обсягів виробництва зерна зростає незначною мірою. Навіть навпаки, при підвищенні доходів населення рівень споживання вказаної

продукції зменшується. Відповідна залежність щодо зменшення споживання при зростанні доходів встановлена також за картоплею. Тісний зв'язок між рівнем споживання та збільшенням виробництва відповідної продукції відмічається за овочами та фруктами, молоком і молокопродуктами, м'ясом та м'ясопродуктами, яйцями. Це пояснюється тим, що основна частка вказаної продукції виробляється в господарствах населення і призначена для власного споживання.

Таблиця 2.4

Кореляційно-регресійна залежність рівня споживання основних продовольчих товарів від окремих факторів в регіонах України у 2001–2003 рр.

Вид продукції	Рівняння регресії	Коефіцієнт детермінації, R^2
Молоко та молокопродукти	$y(x) = 46,9 + 0,29X_1 + 0,009X_2 + 0,86X_3$	0,80
М'ясо та м'ясопродукти	$y(x) = -2,1 + 0,24X_1 + 0,01X_2 + 0,1X_3$	0,68
Яйця	$y(x) = 177,6 + 0,35X_1 - 0,02X_2 - 0,13X_3$	0,60
Хліб та хлібопродукти	$y(x) = 136,4 + 0,008X_1 - 0,005X_2$	0,13
Картопля	$y(x) = 147,3 + 0,11X_1 - 0,02X_2$	0,82
Овочі	$y(x) = -12,3 + 0,36X_1 + 0,03X_2$	0,74
Фрукти і ягоди	$y(x) = 21,3 + 0,29X_1 + 0,001X_2$	0,43

Примітка: X_1 – обсяг виробництва відповідної сільськогосподарської продукції господарствами усіх категорій у розрахунку на одну особу в середньому за 2001–2003 рр., кг; X_2 – наявний дохід на одну особу в середньому за 2001–2003 рр., грн.; X_3 – частка виробництва відповідної сільськогосподарської продукції в господарства населення в середньому за 2001–2003 рр., %.

У більшості регіонів України, в яких доходи на одну особу вищі, споживання продуктів харчування є нижчим. За твердженням вчених-аграрників Інституту аграрної економіки УААН така ситуація обумовлена тим, що в регіонах з вищим рівнем доходів значно менша питома вага сільського населення, яке в даний час функціонує в умовах самозабезпечення і споживає на одну особу більше, насамперед, тваринницької продукції [164, с. 22]. Проведене групування регіонів України за

рівнем наявного доходу на одну особу та порівняння середнього доходу у кожній групі щодо регіональної структури виробництва тваринницької продукції за формами власності вказує на наявність досить тісного зв'язку між рівнем доходів населення та часткою виробництва продукції тваринництва в господарствах населення. В регіонах з нижчими доходами частка виробництва зазначеної продукції в господарствах населення як правило є значно вищою, ніж у регіонах з високим рівнем наявних доходів (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Залежність структури виробництва тваринницької продукції за формами власності від рівня наявних доходів населення в регіонах України у 2001–2003 рр., в середньому за рік

Групи регіонів	Наявний дохід на одну особу в середньому у групі, грн.	Частка валової продукції тваринництва, виробленої у господарствах населення, в середньому у групі, %		
		м'ясо	молоко	яйця
I	2186,3	88,9	91,5	86,4
II	2476,3	69,9	75,6	65,9
III	2600,1	81,0	82,6	73,9
IV	2741,4	71,6	68,4	69,8
V	3224,6	62,8	65,2	37,8
У середньому	2945,4	73,0	76,2	58,1

Джерело: розраховано за даними Житомирського обласного управління статистики, Головного управління сільського господарства та продовольства Житомирської облдержадміністрації.

Досить чітка залежність між рівнем середньомісячної заробітної плати та часткою виробництва сільськогосподарської продукції в господарствах населення прослідковується також і в районах Житомирської області (табл. 2.6). Дослідження проведено лише серед окремих районів регіону, які характеризуються відносно невисокою диференціацією рівня середньомісячної заробітної плати. У той же час на території частини районів діють великі промислові підприємства (наприклад, фабрика банкотного паперу, ВАТ Малинської паперової фабрики у Малинському районі, ДП Іршанський ГЗК у Володарськ-Волинському районі), рівень заробітної плати на яких є значно

вищим щодо середньорайонного. Вказані суб'єкти господарювання значною мірою впливають на формування високого середнього рівня заробітної плати у відповідному регіоні, в той час як фактично основна частка проживаючого на території району населення має значно нижчий рівень оплати праці.

Таблиця 2.6

Залежність частки виробництва сільськогосподарської продукції в господарствах населення від рівня середньомісячної заробітної плати в окремих районах Житомирської області у 2001–2003 рр., в середньому за рік

Райони	Рівень середньомісячної заробітної плати в 2001–2003 рр., грн.	Частка продукції, виробленої в господарствах населення в 2001–2003 рр. у загальному її обсязі, %	
		рослинництва	тваринництва
Народицький	165,3	73,3	77,2
Черняхівський	180,0	65,5	77,6
Баранівський	193,3	76,0	84,6
В середньому у групі	179,5	71,6	79,8
Андрушівський	223,3	59,3	69,5
Брусилівський	220,7	55,3	68,9
Попільнянський	249,7	49,5	52,9
В середньому у групі	231,2	54,7	63,8
В середньому у області	277,3	66,0	72,4

Джерело: розраховано за даними Житомирського обласного управління статистики, Головного управління сільського господарства та продовольства Житомирської облдержадміністрації.

Отже, результати проведеного дослідження показують, що основним фактором, який визначає рівень продовольчого споживання населення як загалом у державі, так і в Житомирській області зокрема, є обсяги виробництва відповідної сільськогосподарської продукції, у тому числі господарствами населення, які відіграють буферну роль у продовольчому забезпеченні. В подальшому економічне значення цієї групи господарств буде залежати від того, в якій мірі виникатимуть нові можливості зайнятості їх членів і отримання доходів у

великих господарствах і приватних фірмах або від несільсько-господарської діяльності.

Враховуючи той факт, що рівень заробітної плати в Житомирській області є значно нижчий, ніж загальнодержавний (у 2003 р. середня заробітна плата в регіоні була на 27,8 % меншою, ніж загалом в державі), а також з огляду на високий рівень зайнятості населення регіону в сільському господарстві (20 % від середньооблікової кількості працівників за всіма видами економічної діяльності) та надзвичайно низький рівень оплати праці у вказаній сфері економічної діяльності (в середньому за 2003 р. вона склала 146,8 грн.) можна стверджувати, що господарства населення в Житомирській області у найближчій перспективі продовжуватимуть відігравати важливу роль у продовольчому забезпеченні населення. Вказана ситуація є характерною для більшості аграрних регіонів України.

Важливим показником, який характеризує рівень продовольчої безпеки регіону, є енергетична цінність і вміст поживних речовин у спожитих продуктах харчування (табл. 2.7). Протягом 2000-2002 рр. в регіоні енергетична цінність харчового раціону в середньому на одну особу зросла до рівня 3787 ккал на добу (тобто на 3,7 %). При цьому споживання білків збільшилося на 6,9 %, жирів – на 6,8 %.

Таблиця 2.7

**Енергетична цінність і вміст поживних речовин
у спожитих продуктах харчування в домогосподарствах
Житомирської області у 2000–2002 рр.,
в середньому за добу в розрахунку на одну особу**

Показники	Роки				Рацио- нальна норма	у % до раціо- нальної норми
	2000	2001	2002	2002 у % відносно 2000		
Енергетична цінність, ккал	3651	3567	3787	103,7	2928	129,3
Білки, г	87	86	93	106,9	90	103,3
Жири, г	146	142	156	106,8	112	139,3
Вуглеводи, г	521	511	531	101,9	-	-

Джерело: розраховано за даними [40].

Фактична енергетична насиченість харчового раціону перевищувала у 2002 р. раціональну норму на 29,3 %. Споживання жирів щодо раціональної норми було вищим на 39,3 % і

склало 156 г на добу, що є негативним фактором, оскільки такий рівень їх споживання забезпечує 37 % загальної енергетичної насиченості харчового раціону, в той час як щодо раціональних норм зазначений показник не повинен перевищувати 30 %.

Аналіз енергетичної цінності і вмісту поживних речовин у спожитих продуктах харчування в домогосподарствах регіону у 2002 р. за децильними (10 %-ми) групами залежно від розміру середнього показника на одну особу сукупних витрат виявляє значний рівень диференціації у споживанні продовольства. Так, енергетична цінність харчового раціону 20 % населення залишається нижчою щодо раціональної норми; 40 % населення споживає менше білків, ніж передбачено вказаними нормами. Диференціація у рівні енергетичної цінності раціону та вмісту у ньому поживних речовин між окремими групами населення сягає 2,5–3,5 разів (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

**Енергетична цінність і вміст поживних речовин
у спожитих продуктах харчування в домогосподарствах
Житомирської області у 2002 р. за децильними (10 %-ми)
групами щодо розміру сукупних витрат,
у середньому за добу в розрахунку на одну особу**

Групи домогосподарств	Енергетична цінність, ккал	Білки, г	Жири, г	Вугле- води, г
Всі домогосподарства у тому числі за децильними (10 %-ми) групами за рівнем сукупних витрат у місяць на одну особу	3787	93	156	531
перша	2138	51	77	338
друга	2864	73	109	424
третья	3151	77	128	451
четверта	3398	83	137	481
п'ята	3847	93	153	553
шоста	4146	102	177	574
сьома	3984	101	164	557
восьма	5198	125	223	707
дев'ята	6218	152	271	836
десята	5249	130	237	667
Дев'ята група щодо першої, разів	2,9	3,0	3,5	2,5

Джерело: [40].

На відміну від загальної тенденції щодо підвищення споживання основних продовольчих товарів населенням регіону у період 2000–2002 рр. рівень їх споживання у домогосподарствах з дітьми продовжував зменшуватися (Додаток 6). Так, у 2002 р. порівняно з 2000 р. споживання м'яса та м'ясопродуктів скоротилося на 21,2 %, овочів та баштанних – на 6,8 %, плодів та ягід – на 21,1 %, цукру та кондитерських виробів – на 20,6 %. При цьому зменшилося споживання окремих продуктів у домогосподарствах, де з батьками проживають троє і більше дітей. Зокрема за м'ясом та м'ясопродуктами воно склало 52,6 %, цукром та кондитерськими виробами 34,0 %.

Поглибилася диференціація в споживанні продовольства у домогосподарствах в залежності від кількості дітей у їх складі. Якщо у 2000 р. співвідношення між споживанням м'яса та м'ясопродуктів у домогосподарствах з однією дитиною та домогосподарствах з трьома та більше дітьми складало 2,2 рази, то в 2002 р. – вже 3,4 рази. Щодо споживання риби та рибопродуктів зазначені показники становили відповідно 1,5 та 2,0 рази. Таким чином, рівень споживання окремих продовольчих товарів у домогосподарствах з дітьми є вкрай незадовільним і має тенденцію до подальшого погіршення.

Виявити існуючі диспропорції у рівні продовольчого споживання населення дає змогу аналіз споживання продуктів харчування в домогосподарствах за децильними (10 %) групами за рівнем сукупних витрат у середньому на одну особу (Додаток 7). Як свідчать дані додатку, в регіоні спостерігаються значні диспропорції у рівні споживання окремих продовольчих товарів. Так, диференціація споживання окремих децильних груп у 2002 р. склала: м'яса та м'ясопродуктів 7,3 рази, молока та молокопродуктів 3,2 рази, яєць 3,1 рази, овочів та баштанних – 3,3 рази, риби та рибопродуктів – 5 разів, фруктів та ягід – 8,2 рази.

З метою встановлення рівня диференціації щодо споживання окремих продовольчих товарів у регіоні проведено розрахунок коефіцієнтів Джині, які характеризують ступінь відхилення фактичного рівня споживання за чисельно рівними групами населення від лінії їх рівномірного розподілу. Статистична міра рівності споживання коливається від 0 до 1, при цьому чим ближче значення коефіцієнту до 1, тим вищою є нерівність в

споживанні. Індекс Джині розраховували за наступною формулою:

$$G = 1 \cdot 2 \sum P_i \text{ cum} Y_i + \sum P_i Y_i$$

де: P_i – частка населення i -тої групи в загальній чисельності населення;

Y_i – частка споживання i -тої групи населення;

$\text{cum} Y_i$ – кумулятивна частка споживання;

n – число груп населення.

Результати розрахунків наведені в табл. 2.9. Як свідчать дані таблиці, найвищий рівень диференціації споживання спостерігався за м'ясом та м'ясопродуктами, рибою та рибопродуктами, фруктами та ягодами. Найменшим він був за картоплею, хлібом та хлібопродуктами.

Таблиця 2.9

Індекси Джині споживання основних продуктів за децильними групами в Житомирській області у 2000–2002 рр.

Вид продукції	Роки			
	2000	2001	2002	2002 до 2000 (+,-)
М'ясо та м'ясопродукти	0,24	0,23	0,20	-0,04
Молоко та молочні продукти	0,12	0,15	0,12	-
Яйця	0,15	0,11	0,12	-0,03
Риба та рибні продукти	0,21	0,29	0,21	-
Цукор	0,15	0,17	0,13	-0,02
Олія та інші рослинні жири	0,13	0,15	0,11	-0,02
Картопля	0,05	0,05	0,06	+0,01
Овочі та баштанні	0,14	0,15	0,13	-0,01
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	0,12	0,24	0,22	+0,1
Хліб та хлібопродукти	0,07	0,09	0,08	+0,01

Джерело: розраховано за даними [40].

Протягом 2000–2002 рр. зменшення рівня диференціації у споживанні основних продовольчих товарів відбулося лише за м'ясом та м'ясопродуктами, яйцями, цукром, олією, овочами та баштанними. Поряд з цим за фруктами та ягодами рівень диференціації зріс на 0,1. Незначне його зростання відмічено також за картоплею, хлібом та хлібопродуктами.

Економічна та фізична доступність продовольства.

Економічну доступність продовольчих товарів як один із показників продовольчої безпеки, характеризує рівень доходів населення, який визначає реальну купівельну спроможність громадян придбавати продукти харчування. У 1999–2000 рр. ріст цін на продовольчі товари в регіоні щодо заробітної плати відбувався випереджаючими темпами, що призвело до подальшого зниження рівня економічної доступності продовольства (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Динаміка номінальної та реальної заробітної плати, індексів споживчих цін в Житомирській області у 1999–2003 рр.

Роки	Номінальна заробітна плата, грн.	Відсотків до попереднього року				
		індекс номінальної заробітної плати	індекс реальної заробітної плати	індекс споживчих цін	в тому числі	
					на продовольчі товари	на непродовольчі товари
1999 р.	134	113,3	104,8	116,5	116,7	119,2
2000 р.	164	122,3	99,8	125,4	132,5	112,4
2001 р.	220	133,9	124,2	104,3	103,0	101,3
2002 р.	268	122,1	121,2	99,0	96,2	102,0
2003 р.	334	124,4	117,9	108,2	109,7	99,9
Всього за 1999–2003 рр.	х	281,8	185,6	163,2	168,0	138,2

Джерело: [52; 63].

У 2001 р. навпаки ціни на продукти харчування зросли всього на 3 %, а у 2002 р. навіть зменшилися на 3,8 %; у 2003 р. рівень їх підвищення становив 9,7 %. Поряд з цим протягом вказаного періоду номінальна заробітна плата збільшилася відповідно на 33,9 %, 22,1 % та 24,4 %, що сприяло підвищенню купівельної спроможності населення. Загалом протягом 1999–2003 рр. вартість продовольчих товарів у регіоні зросла в 1,7 рази при підвищенні номінальної заробітної плати у цей період в 2,8 рази.

Проте зростання вартості різних груп продовольчих товарів відбувалося неоднаковою мірою. Якщо ціни на овочі протягом досліджуваного періоду зменшилися відповідно на 44,2 %, то на найбільш цінні у харчовому відношенні продукти (м'ясо, птицю,

рибу, фрукти) вони зросли в 1,8–2,6 рази, що значною мірою стримувало підвищення рівня споживання вказаної продукції населенням (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

**Індекси цін на окремі групи продовольчих товарів
в Житомирській області у 1999–2003 рр.,
% до попереднього року**

Вид продукції	Індекси цін					Всього за період 1999– 2003 рр.
	1999	2000	2001	2002	2003	
М'ясо та птиця	113,8	174,0	126,1	93,5	112,2	2,6 р.
Ковбасні вироби	105,4	142,6	113,1	98,1	103,2	172,1
Риба	113,8	136,4	112,4	106,8	103,0	191,9
Молоко та молочна продукція	126,0	134,8	93,7	106,3	108,9	184,3
Яйця	110,9	112,9	82,5	97,7	114,1	115,1
Хліб та хлібобу- лочні вироби	126,7	139,9	96,4	97,3	134,7	2,2 р.
Овочі	95,7	65,8	100,3	108,7	81,3	55,8
Фрукти	194,5	118,3	91,7	90,7	95,2	182,1

Джерело: розраховано за даними Житомирського обласного управління статистики.

Диференціація продовольчого споживання окремих груп населення в регіоні викликана значною мірою диспропорціями у рівні заробітної плати за сферами економічної діяльності. У 2003 р. середньомісячна заробітна плата у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві, сферах охорони здоров'я, освіти була значно нижчою середньообласного рівня, в той час як у окремих галузях рівень оплати праці значно перевищував середньообласний показник (табл. 2.12).

Економічною наукою доведено, що перевищення частки витрат на купівлю продовольчих товарів 50 %-ї межі свідчить про низький життєвий рівень населення і є одним із показників бідності. В Житомирській області у 1999–2003 рр. на придбання продовольчих товарів населення витрачало в середньому 65,2 % сукупних витрат (табл. 2.13). Для порівняння: у США цей показник становить 10 %, у країнах ЄС – 15 %, у Польщі – 30 % [116, с. 74].

Таблиця 2.12

Середньомісячна номінальна заробітна плата за видами економічної діяльності в Житомирській області у 2003 р.

Види економічної діяльності	Заробітна плата		
	Усього грн.	% до середнього рівня у економіці	у % до 2002 р.
Всього	333,8	100,0	124,4
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	146,8	44,0	108,1
Промисловість	427,1	127,9	124,5
Транспорт і зв'язок	565,4	169,4	120,2
Освіта	306,7	91,9	130,2
Охорона здоров'я	259,9	77,8	125,3

Джерело: дані Житомирського обласного управління статистики.

Таблиця 2.13

**Частка сукупних та грошових витрат домогосподарств Житомирської області на харчування у 1999–2003 рр.,
% щодо загальної структури**

Показники	Частка витрат					2003 р. до 1999 р., (+;-) в.п.
	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	
Частка сукупних витрат на харчування, %	66,2	67,2	65,8	62,9	63,8	-2,4
Частка грошових витрат на харчування, %	58,4	59,9	59,2	56,2	59,7	1,3

Джерело: дані Житомирського обласного управління статистики.

Одним із факторів, що впливає на рівень економічної доступності продовольства, є також заборгованість за заробітною платою, яка в регіоні, незважаючи на тенденцію до її скорочення, продовжує залишатися значною і становила на початок 2004 р. 65,5 млн.грн. Залишається найвищою заборгованість щодо заробітної плати у сільському господарстві, рівень якої у цей же період становив 34,4 млн.грн.

Фактором, який впливає на рівень продовольчої безпеки регіону, є також рівень монополізації каналів постачання продовольчої продукції на споживчий ринок, в результаті чого ціни на неї необгрунтовано завищуються. Як наслідок, кількість

продуктів харчування, яку може придбати населення в умовах існуючих низьких доходів, додатково зменшується. Проведене дослідження показує, що продовольчий ринок Житомирської області за окремими продуктами харчування, насамперед, за хлібом, є досить монополізованим. На регіональному ринку хліба частка найбільших виробників у 2002–2003 рр. складала: ВАТ „Житомирхліб” – 36 %, ВАТ „Бердичівський хлібозавод” – 16,3 %, ВАТ „Новоград-Волинський хлібозавод” – 8,8 %, ВАТ „Коростенський хлібозавод” – 7,7 %, ВАТ „Овруцький хлібозавод” – 4,0 %.

Таким чином, п'ять хлібопекарських підприємств забезпечують майже 73 % загальнообласного виробництва хліба та хлібобулочних виробів. У силу свого домінуючого положення вони формують загальну цінову політику на регіональному ринку хліба. Проведене дослідження показує, що протягом 2002 р. ціни на пшеницю на біржовому ринку України знаходилися у межах 309–440 грн./т [77]. З урахуванням вартості переробки оптово-відпускні ціни на борошно пшеничне складали у цей період 520–700 грн./т. Фактично, на споживчому ринку роздрібні ціни на пшеничне борошно протягом року знаходилися на рівні 1,17–1,50 грн./кг, тобто рівень торговельних надбавок на нього перевищував 100 % (рис. 2.3).

Ціни на пшеничний хліб протягом січня-серпня залишалися незмінними. Лише у вересні вони знизилися на 2 %, у жовтні – на 1,4 %. Незважаючи на стабільність рівня цін на хліб на регіональному ринку в умовах значного зменшення вартості зерна місцеві хлібопекарські підприємства в 2002 р. не отримали надприбутків. Загальний фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування хлібопекарської промисловості Житомирської області у 2002 р. склав всього 1336 тис. грн. прибутку [159].

Основні прибутки були отримані посередницькими структурами, які займалися постачанням борошна на хлібозаводи. Проведене дослідження показало, що на більшості хлібозаводів у 2002 р. спостерігалася централізація каналів надходження борошна. Єдиним його постачальником на ВАТ “Коростенський хлібозавод”, ВАТ „Овруцький хлібозавод” була фірма “Астрал”. На Новоград-Волинський хлібозавод основну

масу сировини постачала НТФ “Система-Бореко”. ВАТ “Житомирхліб” формувало сировинну базу як за рахунок власних закупівель (52 % у загальній структурі надходжень борошна), так і за рахунок поставок від комерційних структур, в основному від ЗАТ “Торговий дім “Гудвілл” (43 % від загальних надходжень). При цьому відмічався необґрунтовано високий рівень цін на борошно, яке постачалося для хлібопечення. Так, вартість борошна вищого ґатунку, яке постачало ТОВ “Астрал” на ВАТ “Коростенський хлібозавод” у 2002 р. складало 1270–1350 грн./т.

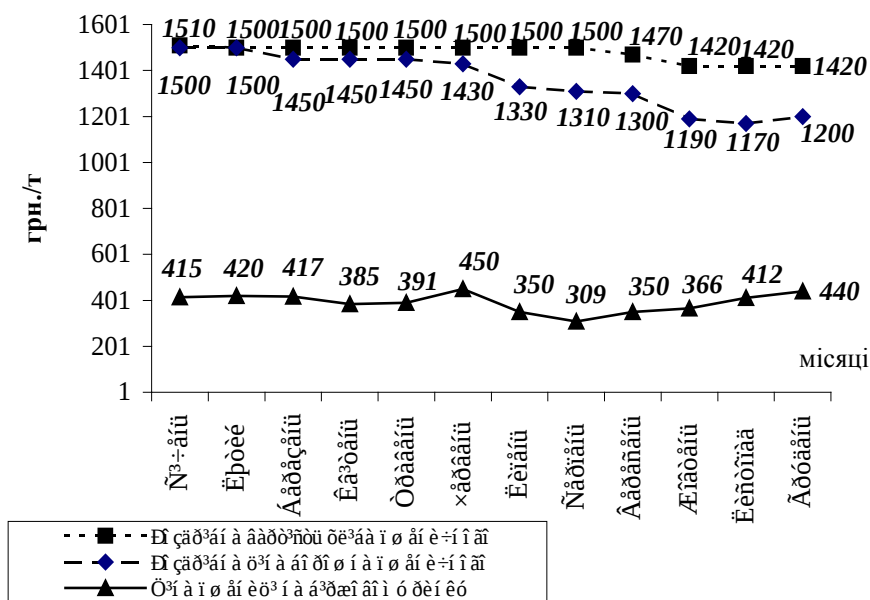

Рис. 2.3. Динаміка біржових цін на зерно, роздрібних цін на хліб та борошно в Житомирській області у 2002 р., грн./т
Джерело: дані Головного управління економіки Житомирської облдержадміністрації, Житомирського обласного управління статистики.

Подібна ситуація спостерігалася щодо продукції молокопереробної промисловості. З початку 2002 р. ця галузь опинилася у складних умовах внаслідок значного скорочення світових цін на експортоорієнтовану продукцію цих підприємств: сухе знежирене молоко та казеїн. Наприклад, лише з березня по травень

2002 р. світові закупівельні ціни на технічний кислотний казеїн вищого гатунку (ТКК) зменшились з 3400 дол. США за 1 т до 1950 дол./т, на сухе знежирене молоко – з 1100 дол./т до 800 дол./т. З огляду на те, що на дану продукцію на ринку України існує обмежений попит (вона використовується лише для виробництва певних сортів морозива і небагатьох кондитерських виробів), його реалізація стала неможливою, а виробництво нерентабельним.

У цих умовах молокопереробні заводи почали переорієнтовувати виробництво на виготовлення цільномолочної продукції, твердого сиру (ціни на який найменше реагують на сезонні коливання сировини), морозива, а також зменшувати закупівельну ціну молока для того, щоб забезпечити рентабельність низькоприбуткової до цього часу цільномолочної продукції і частково покрити втрати від реалізації сухих молокопродуктів та вершкового масла. У результаті закупівельна вартість молока в травні-липні 2002 р. зменшилася до рівня 300-350 грн./т. В середньому у 2002 р. закупівельна ціна на молоко в регіоні склала 502,5 грн./т, що на 16 % менше, ніж у 2001 р. Від зниження закупівельних цін на молоко сільськогосподарські підприємства розрахунково недоотримали 10,8 млн. грн. У той же час загальний фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування молочної промисловості у 2002 р. порівняно з попереднім роком поліпшився на 569 тис. грн. і склав 4874 тис. грн. прибутку [159].

Значною мірою монополізованою залишається в регіоні сфера оптової торгівлі продовольчими товарами. На початку 2004 р. в Житомирській області діяло 180 підприємств оптової торгівлі, які спеціалізувалися на продажу продовольчих товарів [92]. При цьому за інформацією Житомирського територіального відділення антимонопольного комітету частка лише таких трьох найбільших оптових підприємств регіону як ТОВ Продімпортторг, ТОВ Торговий дім “Міріса” та ТОВ Виробничо-комерційне підприємство „ХарчПак” в обласному обсязі оптового товарообігу продовольчими товарами склала в 2003 р. близько 23,5 %. Вказані підприємства розташовані в обласному центрі та практично повністю контролюють оптову торгівлю продовольством у ньому, нерідко зловживаючи своїм

монопольним становищем, що проявилось, зокрема, у період продовольчої кризи у червні-липні 2003 р.

Проведений Головним управлінням економіки Житомирської облдержадміністрації аналіз показав, що за останню декаду червня середній рівень торговельних надбавок оптових фірм зріс в 5–7 разів. Зокрема, ТОВ „Міріса” крупу гречану придбало у червні 2003 р. за ціною 4 грн./кг, а реалізовувало за 4,6 грн./кг, тобто середній рівень торговельної надбавки склав 15 %. Аналогічна ситуація з усіма іншими продуктами харчування. Так, середня надбавка при реалізації вермишелі складала від 7,3 % до 21 %, цукру – від 8 % до 21 %, борошна від 4,8 % до 20 %, крупи манної – 5,5–24 %. Горох придбавали за 1,54 грн./кг, а реалізовували з торговельною надбавкою від 8,4 % до 36 %.

Тобто рівень торговельної надбавки знаходився в межах 4,8–36 %, що значно вище навіть роздрібної. Аналогічна ситуація склалася на ТОВ Виробничо-комерційне підприємство “Харч Пак”, яке всього в області протягом 18–30 червня 2003 р. закупило борошно по ціні 1,32 грн./кг. При цьому ціна реалізації борошна в торговельну мережу станом на 01.07.03 р. становила 2,00 грн./кг, тобто рівень торговельної надбавки склав 51,5 %.

Про наявність фактів монополізації регіонального продовольчого ринку свідчить практика діяльності Житомирського територіального відділення Антимонопольного комітету України. Протягом 2002 р. відділенням розглянуто 8 справ про порушення антимонопольного законодавства та законодавства про захист економічної конкуренції на таких ринках, як зберігання та первинна обробка зерна та молока для промислової переробки.

З метою визначення реального рівня економічної доступності продовольства в регіоні було проведено розрахунок вартості набору продуктів харчування на рівні фізіологічної норми для працездатного населення у 2002–2003 рр. (Додаток 8). Встановлено, що для продовольчого забезпечення населення регіону на рівні фізіологічної норми в середньому за місяць на одну працездатну особу необхідно було витратити у 2002 р. близько 177,1 грн., у той час як середньомісячна нарахована заробітна плата у цей період складала 268,3 грн. (з урахуванням сплати податків та зборів – близько 219,9 грн.). Тобто, для

повного задоволення фізіологічної потреби у продуктах харчування працездатне населення регіону повинно було витратити близько 80,5 % заробітної плати.

У 2003 р. ситуація дещо покращилася. При середньорічній вартості продовольчого кошика в 187,4 грн. середньомісячна заробітна плата склала 333,8 грн. (з урахуванням сплати податків та зборів – близько 282,9 грн.). Тобто, для забезпечення фізіологічної потреби у продовольстві необхідно було витратити у середньому 66,2 % заробітної плати.

Проведений розрахунок вартості набору продуктів харчування не є абсолютно точним внаслідок відсутності статистичних даних щодо роздрібних цін на окремі види продовольчих товарів (баранина, кріль). В статистичній звітності також відображаються ціни на окремі види продуктів без визначення середньої ціни за групами товарів, у той час як постановою Кабінету Міністрів України від 14.04.2000 № 656 „Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення” встановлені норми споживання окремих видів продуктів харчування за укрупненими групами (помідори та огірки, морква та буряк, ковбасні вироби) [8].

Вказаною постановою також затверджено норми споживання окремо за хлібом житнім та пшеничним, у той час як у статистичній звітності моніторинг цін проводиться за хлібом пшеничним та житньо-пшеничним. Зазначені невідповідності ускладнюють проведення реальної оцінки економічної доступності продовольства як одного з основних показників стану продовольчої безпеки регіону.

Фізична доступність продовольства найбільш повно характеризується показниками розвитку торговельної діяльності в регіоні (додаток 9). Як свідчать наведені в додатку дані, у Житомирській області у вказаній сфері протягом 2000–2003 рр. продовжували відбуватися структурні зрушення. Зокрема кількість об'єктів роздрібної торгівлі – юридичних осіб, скоротилася на 11,7 %, ресторанного господарства – на 13 %. Одночасно відбувалося значне зростання чисельності приватних підприємців у сфері торговельної діяльності, кількість яких у

2002 р. за даними Головного управління економіки Житомирської облдержадміністрації склала близько 4100 од.

Таким чином, торговельні об'єкти, які належать приватним підприємцям, відіграють важливу роль у формуванні рівня фізичної доступності продовольства на території регіону. Поряд з цим на відміну від підприємств—юридичних осіб регулярні статистичні спостереження за чисельністю приватних підприємців у сфері торговельної діяльності та ресторанного господарства, наявністю та розмірами торгової площі об'єктів, які їм належать, не здійснюються, що значною мірою ускладнює проведення об'єктивної оцінки рівня фізичної доступності продовольчих товарів на території регіону.

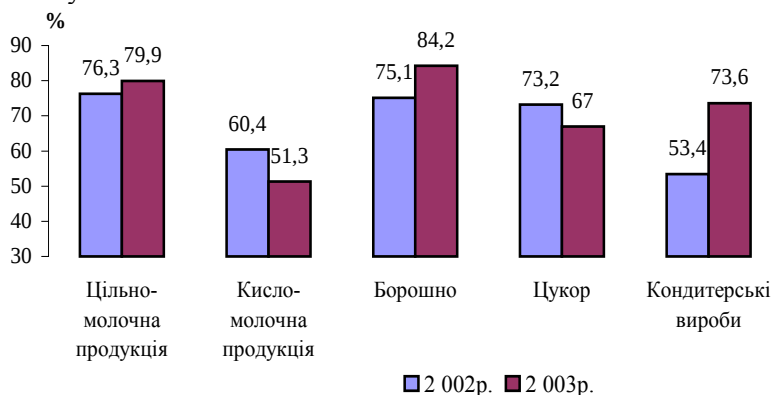
З метою встановлення наявності основних видів продуктів харчування в торговельній мережі у сільських районах Житомирської області в жовтні 2003 р. проведено відповідне обстеження. Було охоплено 36 сіл та селищ у 12 районах області. При цьому встановлено, що у 15 селах у продажу був відсутній хліб з борошна вищого ґатунку, а в 33 селах (92 % обстежених) в торговельній мережі відсутній у продажу батон. Також у 14 населених пунктах (39 % обстежених) зафіксовано відсутність борошна вищого ґатунку.

Макаронні вироби, основні види круп, цукор та олія були в наявності майже у всіх обстежених населених пунктах. Лише пшоно було відсутнє у чверті обстежених. Найкраща забезпеченість спостерігалася за ковбасою вареною, яка була в наявності у 97 % обстежених населених пунктів. Найгірша забезпеченість відмічена за молоком, сметаною та яловичиною, які відсутні у продажу відповідно в 92 %, 86 % та 97 % населених пунктів. Попит сільського населення у вказаній продукції забезпечується за рахунок її виробництва у господарствах населення.

Загалом найкраще забезпечені основними продовольчими товарами торговельні підприємства Лугинського району, де у наявності немає лише яловичини. Дещо гірша ситуація характерна для Андрушівського, Романівського, Новоград-Волинського, Брусилівського та Житомирського районів, де серед переліку основних продовольчих товарів (14 найменувань) в магазинах відсутні 6–9 найменувань.

Ступінь незалежності та стійкість продовольчого ринку. Ступінь незалежності регіонального продовольчого ринку характеризується насамперед часткою товарів вітчизняного виробництва у загальній структурі їх реалізації. Протягом 1999–2003 рр. спостерігалось посилення тенденції щодо продажу у регіональній торговельній мережі продукції переважно вітчизняних виробників (додаток 10).

Окремим аспектом вказаного показника продовольчої безпеки необхідно розглядати рівень насиченості торговельної мережі продовольчими товарами місцевого виробництва. Забезпечення максимальної реалізації виробленої продукції, зокрема через власну мережу торговельних підприємств, є однією з основних складових процесу безперервної роботи підприємств харчової промисловості та формування системи самозабезпеченості продовольчими товарами як показника продовольчої безпеки регіону.

Рис. 2.4. Частка продовольчої продукції місцевого виробництва в загальному обсязі її реалізації в торговій мережі Житомирської області у квітні 2002–2003 рр, %
(за результатами вибірових обстежень)

З метою встановлення рівня насиченості торговельної мережі товарами місцевого виробництва у 2002–2003 рр. проводилися вибіркові обстеження більше 50 підприємств торгівлі в містах Житомирі, Бердичеві, Новоград-Волинському та Коростені. Обстеження показало, що у квітні 2003 р. біля 79,9 % реалізованої цільномолочної продукції надійшло на підприємства

торгівлі від місцевих виробників, що на 3,6 в.п. перевищує відповідний показник попереднього року (рис. 2.4).

Реалізація зазначеної продукції, виробленої в регіоні, домінує в торговельній мережі м. Коростеня (94 %), тоді як у м. Бердичеві вона займає лише 19 %. Дещо нижчим є зазначений показник за кисломолочною продукцією – всього 51 %, що на 9 в.п. менше рівня попереднього року. Найвищий рівень забезпечення місцевою продукцією підприємств торгівлі спостерігається у м. Житомирі (майже 60 %), тоді як у м. Бердичеві він складає всього 31 %.

Рівень забезпечення торговельної мережі маслом тваринним місцевого виробництва залишався майже незмінним (88 %). Найбільш активно реалізується вказана продукція у м. Коростені (майже 100 %). У 2002–2003 рр. в області спостерігалася тенденція до збільшення насиченості торговельної мережі молокопродуктами місцевого виробництва, так як дистриб'ютори розпочали постачання продукції ДП “Молочний завод” та ТОВ Молочна фабрика “Рейнфорд” в торговельну мережу регіону. Дане підприємство, поряд з розширенням ринку збуту, направляє зусилля на збільшення асортименту продукції. До випуску молока, сметани та ряжанки додалось виробництво кефіру та сиру.

Основними конкурентами регіональних виробників молочної продукції на місцевому ринку є АТ “Галактон”, Вім-Білл-Данн (Слов'яночка), Павлоградський молокозавод “Фанні”, Лакталіс-Україна “Президент”, Ковельмолоко “Кома”. Щомісячно в області реалізується продукції зазначених виробників на суму близько 750–900 тис. грн.

Проведене дослідження показало, що виробники регіону забезпечують близько 62 % від загальної кількості реалізованих в торговельній мережі ковбасних виробів, що на 2 в.п. більше, ніж у 2002 р. У м. Коростені цей показник становив 98 %, що обумовлено наявністю власного виробника вказаної продукції. В той же час у м. Бердичеві в структурі реалізованих ковбасних виробів більше половини (68 %) займала продукція виробників інших областей. На місцевому ринку м'ясопродуктів присутня значна кількість продукції виробників з інших регіонів, насамперед ВАТ Шепетівський м'ясокомбінат, АТ Вінницям'ясо, ВАТ Козятинський м'ясокомбінат, МПЗ “Колос” (Чернівецькі ковбаси) та ін. Розрахунковий обсяг щомісячного продажу

ковбасних виробів та копченостей зазначеними виробниками в регіоні становить близько 1,8–1,9 млн. грн.

Низьким є рівень насиченості регіонального ринку крупами місцевого виробництва. Однією з причин цього є недостатній обсяг виробництва зазначеної продукції в області. Протягом 2003 р. було вироблено всього 2,6 тис.т круп (в основному гречки), що на 53,6 % менше, ніж у 2002 р. У роздрібній мережі з урахуванням ринку за цей же період реалізовано близько 9 тис.т круп, тобто рівень насиченості вказаного сегменту споживчого ринку власною продукцією не перевищує 30 %.

Обстеження показало, що реалізація кондитерських виробів на три чверті забезпечується за рахунок продукції місцевих товаровиробників. Найкраще вказаною продукцією забезпечена торговельна мережа м. Житомира (83 %), найгірше – м. Бердичева (55 %). Значне посилення конкуренції на ринку кондитерських виробів у регіоні ВАТ „Житомирські ласощі” відчують з боку таких потужних торговельних марок як Roschen, АВК та „Світоч”. Цими, а також рядом інших виробників з інших регіонів в область щомісячно завозиться продукції на суму до 3,5 млн. грн.

Обсяги цукру-піску місцевого виробництва у структурі реалізованої продукції становили 67 %. Найбільшими вони були у м. Коростені (83 %), а у м.Новоград-Волинському рівень насиченості мережі місцевим цукром становив 19 % проти 29 % у попередньому році.

Отже, проведене дослідження показує, що у торговельній мережі регіону в структурі реалізованої продукції в основному переважають товари місцевого виробництва. Моніторингові дослідження свідчать про наявність тенденції до збільшення обсягів реалізації цих товарів через власну торговельну мережу. Насамперед це кондитерські вироби, цільномолочна продукція, пиво, ковбасні вироби.

Поряд з цим прослідковуються тенденції до поступового скорочення рівня насиченості торговельної мережі морозивом, лікєро-горілочними виробами, цукром-піском та кисломолочною продукцією місцевого виробництва. Однією з основних причин цього є те, що місцеві підприємства не змогли пристосуватися до ринкових умов господарювання, важливими моментами якої є широка маркетингова та інноваційна діяльність. Вони не

створили власних ефективних маркетингових служб, не налагодили тісних взаємозв'язків із торговельними підприємствами на взаємовигідних умовах, знехтували необхідністю підвищення рівня якості продукції, формуванню торгових марок та їх активному просуванню на ринок. Ці та інші причини призвели до завоювання регіонального ринку виробниками інших областей, що посилює залежності від поставок з цих регіонів та стримує місцеве виробництво.

Необхідно відмітити, що проведені обстеження торговельної мережі засвідчили наявність значних диспропорцій у обсягах реалізації товарів місцевого виробництва через торговельні підприємства в залежності від форм власності останніх. Так, підприємства торгівлі колективної та комунальної форм власності надають перевагу торгівлі продукцією місцевого виробництва, а приватні підприємства отримують товари для продажу переважно в оптових посередників, які в основному завозять її з інших регіонів. З огляду на це частка товарів місцевого виробництва у структурі товарообороту приватних підприємств є у 2–3 рази нижчою.

У 2002–2003 рр. нарощування обсягів продажу продовольчих товарів в області відбувалося переважно за рахунок ринків та приватних підприємств. Враховуючи при цьому орієнтацію приватних підприємств на торгівлю товарами, які виробляються в інших регіонах, вказані тенденції являються додатковим фактором дестабілізації регіонального продовольчого ринку щодо можливості його наповнення товарами місцевого виробництва.

Проведені розрахунки показують, що підвищення рівня насиченості торговельної мережі продукцією місцевих виробників принаймні до 80 % дало б змогу створити для останніх потенційні резерви для збільшення обсягів виробництва продукції щонайменше на 60–70 млн. грн. у рік. Зросла б завантаженість наявних виробничих потужностей та, як наслідок, відбулося б зменшення витрат виробництва на одиницю продукції з відповідним підвищенням рівня її конкурентоспроможності. Іншими позитивними факторами могли б також бути зростання рівня зайнятості населення регіону, підвищення рівня його доходів та ін.

Стійкість регіонального продовольчого ринку характеризується рівнем споживчих цін на продовольчі товари і закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію з урахуванням рентабельності їх виробництва. У 2000–2001 рр. вартість сільськогосподарської продукції щодо споживчих цін на продовольчі товари зростала випереджаючими темпами. Однак у 2002 р. при зменшенні цін на сільськогосподарську продукцію на 20,3 % споживчі ціни на продукти харчування знизилися лише на 3,8 %.

Рентабельність від операційної діяльності протягом досліджуваного періоду у харчовій промисловості зростала при одночасному різкому її зниженні в сільському господарстві (табл. 2.14). Зниження економічної ефективності функціонування сільськогосподарського сектора регіону може призвести до скорочення обсягів виробництва продукції, що створить загрозу стабільності розвитку харчової промисловості регіону.

Таблиця 2.14

**Динаміка індексів споживчих цін, індексів цін продажу
сільськогосподарської продукції та рентабельності
у сільському господарстві, харчовій промисловості
Житомирської області у 2000–2003 рр.**

Показники	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Індекс споживчих цін на продовольчі товари, грудень до грудня попереднього року, %	132,5	103,0	96,2	109,7
Індекс цін реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами, % до попереднього року	172,1	113,4	79,7	117,5
Рентабельність від операційної діяльності сільського господарства, %	13,7	-7,8	-18,4	-13,4
Рентабельність від операційної діяльності галузі харчової промисловості та переробки сільськогосподарської продукції, %	1,4	3,2	3,4	2,9

Джерело: дані Житомирського обласного управління статистики.

На ступінь продовольчої безпеки впливають не тільки внутрішньоекономічні фактори, такі як стан аграрного виробництва в регіоні, споживання основних продуктів харчування на одну особу, калорійність харчування тощо. Важливу роль у

забезпеченні продовольчої безпеки відіграє також зовнішня торгівля продовольчими товарами. Основним джерелом для оплати агропродовольчого імпорту повинні бути кошти, отримані від експорту.

Протягом 1996–1999 рр. динаміка зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією та продовольчими товарами в регіоні характеризувалася стійким переважанням експорту над імпортом, рівень якого в середньому за 4 роки становив 3,5 разів (рис. 2.5). Надалі у 2000–2003 рр. позитивне сальдо зовнішньої торгівлі значно зменшилося та в середньому за вказаний період не перевищувало 25 %.

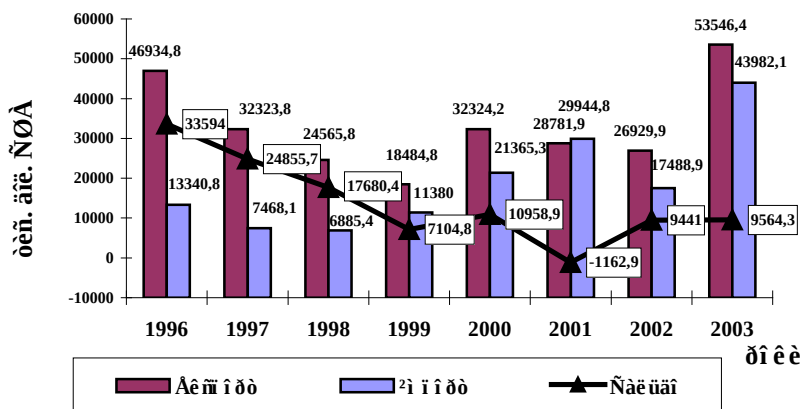

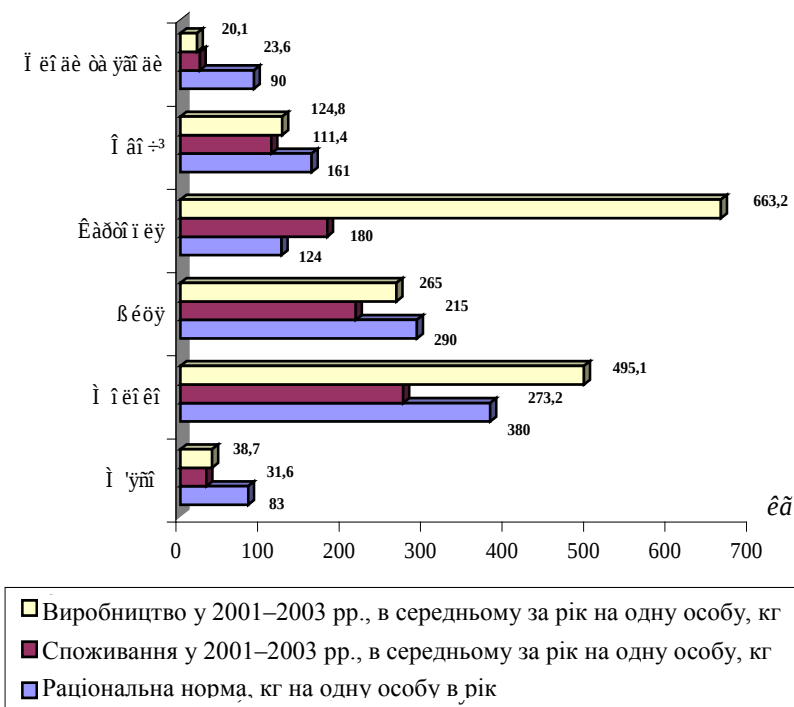
Рис. 2.5. Динаміка експорту та імпорту харчової продукції в Житомирській області у 1996–2003 рр.

Джерело: розраховано за даними Житомирського обласного управління статистики.

Самозабезпеченість продовольчими товарами. Самозабезпеченість регіону можна розглядати як співвідношення обсягу продовольства, яке виробляється до спожитого, та як можливість задоволення споживання окремих продовольчих товарів на рівні фізіологічної чи раціональної норми.

Як свідчать дані рис. 2.6, за обсягами виробництва молока та картоплі регіон повністю забезпечує не тільки поточне споживання, але й можливе його збільшення до рівня раціональної норми. Виробництво інших видів продукції хоч і

забезпечує поточне споживання, проте є недостатнім для забезпечення харчування за раціональними нормами.

Рис. 2.6. Виробництво та споживання основних продуктів харчування у середньому за рік на одну особу, кг

Джерело: розраховано за даними Житомирського обласного управління статистики.

Окремого аналізу потребує рівень самозабезпечення регіону продовольчим зерном, яке є основою продовольчої безпеки. Як видно з даних табл. 2.16, загальна потреба регіону у продовольчому зерні для забезпечення хлібопродуктами на рівні мінімальної норми оцінюється в 152 тис. тонн у рік, що у розрахунку на одну особу складає 109,5 кг. Фактично в регіоні продовольчого зерна в середньому у 1996-2000 рр. вироблялося на одну особу 236 кг, у 2002 році – 398,1 кг [68, с. 111].

Таблиця 2.16

Розрахунок потреби Житомирської області у продовольчому зерні, необхідному для забезпечення споживання хлібопродуктів на рівні фізіологічної норми харчування

Показники	Вік особи		
	від 1 до 6 років	від 6 до 18 років	старше 18 років
Чисельність населення, осіб	113113	224004	1052349
Фізіологічна норма споживання хліба, кг на одну особу в рік	43,8	79,1	101
Всього, т	4954,3	17718,7	106287,2
В перерахунку на зерно, т	128960,2		
Фізіологічна норма споживання борошна, кг на одну особу в рік	4,6	7,9	9,4
Всього, т	520,3	1769,6	9892,1
В перерахунку на зерно, т	9136,5		
Макаронні вироби, крупи	14,6	20,1	13,0
Всього, т	1651,4	4502,5	13680,5
В перерахунку на зерно, т	13870,0		
Всього	151966,7		
В т.ч. на одну особу, кг на рік	109,5		
Фактичне споживання, кг на рік	123,5		

Джерело: розраховано за даними Житомирського обласного управління статистики.

Стан сільського господарства. Низькі закупівельні ціни, висока собівартість виробництва, поглиблення диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію не дають змоги господарствам регіону забезпечити рентабельне виробництво більшості видів продукції (табл. 2.17). Механізм дестабілізаційного впливу нееквівалентності міжгалузевих відносин на аграрне виробництво подвійний: сільськогосподарські товаровиробники не можуть придбати всі необхідні матеріально-технічні ресурси для оптимального ведення виробництва і водночас не можуть продавати кінцеву продукцію на вигідних умовах, оскільки ціна придбаних за завищеними цінами ресурсів підвищує собівартість продукції.

Характеризуючи сукупність причин, що пояснюють зростаючу розбіжність між цінами на сільськогосподарську продукцію і виробничі ресурси для сільського господарства, слід зазначити, що відносно не вигідне положення сільського господарства зумовлене передусім високим ступенем монополізації суміжних галузей.

Таблиця 2.17

Рентабельність виробництва основних видів продукції рослинництва і тваринництва в сільськогосподарських підприємствах Житомирської області у 1990–2003 рр., %

Види продукції	Показник рентабельності за роками				
	1990	2000	2001	2002	2003
Зерно	218,1	83,1	49,1	13,1	46,2
Картопля	33,6	0,8	4,5	0,8	43,5
Цукрові буряки	30,1	1,3	-17	-10	-1,6
Овочі відкритого ґрунту	20,2	12,3	-11,1	-3	-4,5
Молоко і молочні продукти	34,1	-9,2	-3,7	-15,3	-6,2
М'ясо ВРХ	35,7	-43,7	-25,8	-43,3	-45,3
М'ясо свиней	14,3	-45,0	-28,2	-33,2	-48,2
Яйця	11,3	27,7	34,7	24,7	28,2

Джерело: [101].

Це змушує сільськогосподарських товаровиробників приймати ціни, що формуються в умовах нерівномірного розподілу ринкової влади. Серед інших причин виділяються: нееластичність пропозиції сільськогосподарської продукції та попиту на неї; нерівномірність між розвитком науково-технічного прогресу і зростанням попиту на продукцію сільського господарства; висока іммобільність сільськогосподарських ресурсів, нерівномірність швидкості кругообігу капіталу в різних галузях [163, с. 30]. На думку В. Валентинова, узагальненим виразом наведених причин є нерівномірність суспільно-економічного розвитку різних сфер виробництва [33, с. 35].

Багаторічні статистичні дані свідчать про те, що ціни на сільськогосподарську продукцію завжди відстають від цін на продукцію інших галузей і що доходи її виробників менш стабільні [20, с. 66]. Тривалий диспаритет цін на сільськогосподарську та промислову продукцію ставить аграрних товаровироб-

ників в умови збиткового виробництва. Суттєві диспропорції у тенденціях зміни цін на сільськогосподарську і промислову продукцію внаслідок значної залежності першої від цілого ряду об'єктивних факторів, зокрема світових цін, природних факторів, значних сезонних коливань у розмірі цін і обсягах реалізації. Високий рівень монополізації на ринку постачання промислової продукції для потреб сільського господарства теж спричиняє подальше поглиблення диспаритету цін між ними. Загалом відсутність державної політики, направленої на стабілізацію доходів сільськогосподарських товаровиробників, ставить під загрозу продовольчу безпеку як регіону, так і всієї держави [134, с. 311].

Негативно вплинуло на стан продовольчої безпеки також підвищення тарифів на електроенергію протягом 2002–2003 рр. Витрати сільськогосподарських підприємств внаслідок цього за два роки зросли майже на 8 млн. грн. Збільшення витрат на виробництво з цієї ж причини спостерігалось також у харчовій промисловості. Причому рівень тарифів на електроенергію в регіоні значно перевищував відповідний загальнодержавний показник, що стало додатковим фактором зниження конкурентоспроможності місцевої продукції (табл. 2.18).

Таблиця 2.18

Рівень середньозважених витрат на електроенергію при виробництві 1 т продукції (грн.) у Житомирській області та в Україні у 2002-2003 р.

Вид продукції	Витрати на електроенергію					
	2002 р.			2003 р.		
	Україна	Житомирська область	Різниця, +/-, грн./т	Україна	Житомирська область	Різниця, +/-, грн./т
Хлібобулочні вироби	11,61	13,67	2,06	12,39	14,33	1,94
Ковбасні вироби	15,64	18,42	2,78	16,69	19,29	2,60
Кондитерські вироби	27,57	32,47	4,90	29,42	34,02	4,60
Масло тваринне	21,59	25,43	3,84	23,04	26,6	3,56

Джерело: розраховано за даними ВАТ „ЕК „Житомиробленерго” та Головного управління сільського господарства та продовольства Житомирської облдержадміністрації.

Отже, якщо протягом 2000 р. проблема купівельної спроможності сільськогосподарських підприємств була практично відсунута на другий план з огляду на покращення ситуації в аграрній сфері, то в 2001–2003 рр. вона набула нової актуальності. Основними причинами дестабілізації доходів сільськогосподарських підприємств у цей період стали відсутність державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції, направленою на стабілізацію доходів аграрних товаровиробників та посилення монопольних проявів на ринку продовольчої продукції з боку переробних підприємств та посередницьких структур.

Погіршення фінансового становища поглибило проблему інвестиційної привабливості аграрних підприємств як одного з основних факторів його подальшого розвитку. Інвестиції в основний капітал у сільському господарстві в Житомирській області за 1990–2003 рр. скоротились у 32,3 рази (рис. 2.7). У розрахунку на 1 га угідь інвестиції становили у 2003 р. лише 12,2 грн., і недостатні навіть для придбання ручного інвентарю. В результаті ступінь зношеності основних фондів сільськогосподарських підприємств в більшості районів перевищує 50 % (табл. 2.19).

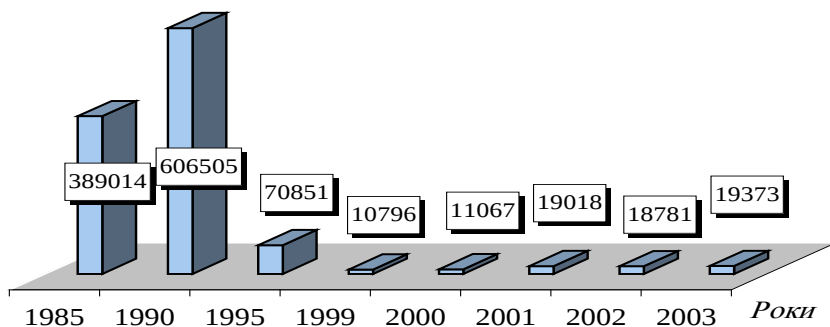

Рис. 2.7. Динаміка інвестицій в основний капітал у сільському господарстві Житомирської області у 1985–2003 рр., тис. грн.

Джерело: дані Житомирського обласного управління статистики.

Як наслідок, у структурі основних засобів машини і обладнання в регіоні становлять всього 13,3 % щодо загальної їх вартості, транспортні засоби – 4,2 % (рис. 2.8). Значне напруження при проведенні комплексу сільськогосподарських робіт, розтягування строків посіву та збирання сільгоспкультур, зниження продуктивності худоби і птиці зумовлюються високим ступенем зношеності основних засобів.

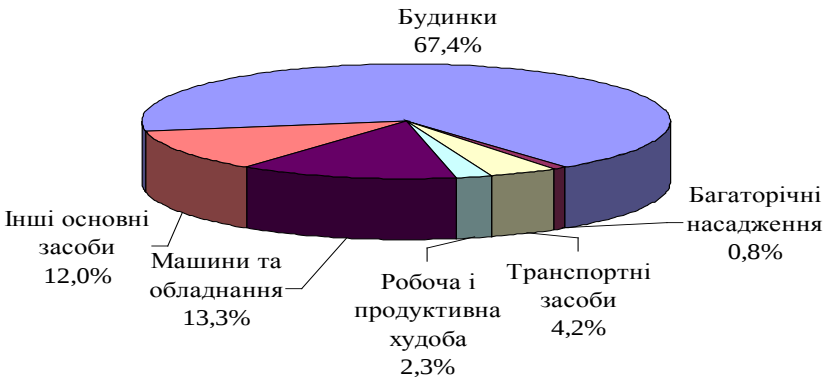
Таблиця 2.19

**Групування районів Житомирської області
за ступенем зношеності основних засобів
сільськогосподарських підприємств, станом на 01.01.2004 р.**

Ступінь зношеності основних засобів, %	Кількість районів	Середнє значення показника ступеня зношеності основних засобів у групі, %
до 45,0 %	4	41,4
45,1–50,0 %	8	47,4
50,1–55,0 %	5	53,0
більше 55,1 %	6	58,1
Всього у регіоні	23	49,4

Джерело: розраховано за даними Головного управління сільського господарства та продовольства Житомирської облдержадміністрації.

Недостатня забезпеченість сільгосппідприємств матеріально-технічними ресурсами, значна зношеність основних засобів та повільні темпи їх відновлення призводять до порушення технологічних процесів у виробництві сільгосппродукції, що адекватно позначаються на ефективності використання основних засобів. Для збалансованого відтворення виробничого потенціалу АПК необхідні значні інвестиції.

Рис. 2.8. Структура основних засобів сільського господарства Житомирської області станом на 01.01.2004 р.

Джерело: розраховано за даними Головного управління сільського господарства та продовольства Житомирської облдержадміністрації.

Пошук джерел фінансування свідчить, що внутрішні фінансові можливості обмежені. Бюджетні кошти виділяються тільки на програми інноваційного розвитку, наукового, кадрового забезпечення, захисту рослин і тварин. Фінансові можливості підприємств та кредити банків ледве покривають потребу у фінансуванні поточних виробничих витрат. В середньому за 2001–2003 рр. сільгосппідприємства Житомирщини на 100 га сільгоспугідь отримали всього 4,1 тис.грн. банківських кредитів.

Цього недостатньо для забезпечення навіть мінімальних потреб в добривах, протруйниках, пально-мастильних матеріалах. Майже відсутнє довгострокове кредитування аграрного сектора, без чого неможливо оновлювати основні засоби підприємств. При відсутності диференціації у пільговому кредитуванні сільгоспвиробників, розміщених у різних природно-кліматичних зонах, банкам не вигідно вкладати власні кошти у малородючі землі, що стримує розвиток аграрного сектора регіону.

Залишається одне важливе джерело формування капіталовкладень – залучення іноземних інвестицій. За оцінкою іноземних інвесторів, аграрний сектор України має одну з найвищих серед інших галузей інвестиційну привабливість. Йдеться переважно про її об'єктивну природну складову: сприятливі ґрунтово-кліматичні умови, великі площі орних земель створюють необхідні умови для спрямування інвестиційних ресурсів та сучасних технологій на його розвиток [42, с. 46].

За розрахунками спеціалістів, залежно від рівня забезпеченості, зносу та використання майнових комплексів колишніх КСП потреба в інвестиціях з розрахунку на 1 га може становити від 500 до 1000 дол. США [42, с. 47]. Враховуючи це, потреба регіону в іноземних інвестиціях навіть при мінімально необхідному рівні їх залучення складає близько 800 млн.дол. США. Але наразі безпосередньо в сільськогосподарське виробництво надходження іноземних інвестицій у регіоні практично відсутнє, причиною чого є неприбутковість галузі (табл. 2.20).

Результати діяльності сільськогосподарських підприємств значною мірою залежать від ефективності управління господарствами. Якщо у 2002 р. в 3 районах області у розрахунку на 1 га грошово-бальної оцінки ріллі урожайність зернових зменшилася порівняно з попереднім роком на 4,9 %, то 5 районів

навпаки, зуміли наростити виробництво у цей період в середньому на 29,3 %. Аналогічна ситуація спостерігається за картоплею, цукровими буряками, овочами (табл. 2.21).

Таблиця 2.20

Прямі іноземні інвестиції в економіку Житомирської області за січень–грудень 2003 р.

Сфери економіки	Під-приємств, од.	Прямі іноземні інвестиції			
		на початок періоду		на кінець періоду	
		тис. дол. США	питома вага, %	тис. дол. США	питома вага, %
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	11	1015,9	1,8	1438,0	1,9
Всього	178	58169,7	100,0	77449,9	100,0

Джерело: [107].

Таблиця 2.21

Групування районів Житомирської області за приростом (зниженням) урожайності на 1 га грошово-бальної оцінки ріллі за окремими видами сільськогосподарської продукції в аграрних підприємствах у 2002 році, % до попереднього року

Межі групи	Групування за видами продукції							
	зернові		картопля		цукрові буряки		овочі	
	Кількість районів у групі	Середнє значення показника у групі	Кількість районів у групі	Середнє значення показника у групі	Кількість районів у групі	Середнє значення показника у групі	Кількість районів у групі	Середнє значення показника у групі
Зменшення урожайності, % до попереднього року.								
більше 20,1	-	-	3	33,1	1	56,4	3	51,4
10,1–20,0	-	-	4	14,8	3	14,3	-	-
до 10,0	3	4,9	2	7	5	5,0	5	4,0
Зростання урожайності, % до попереднього року								
до 5,0	2	4,4	2	3,2	1	3,7	1	1,7
5,1–10,0	4	7,3	1	7,1	2	7,1	3	6,6
10,1–20	8	13,4	5	16,5	-	-	5	15,7
більше 20,1	5	29,3	6	62,2	4	71,2	6	в 2,2 р.б

Джерело: розраховано за даними Житомирського обласного управління статистики.

Відповідне групування районів області було проведено за приростом (зниженням) виробництва м'яса та молока в аграрних підприємствах у 2002 р. у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь. Отримані аналогічні результати: при зменшенні обсягів виробництва м'яса в 17 районах у межах 4,4–22,3 % у 6 районах зуміли наростити його виробництво на 2,6–19,4 %. Подібна ситуація простежується і за молоком (табл. 2.22).

Аналіз динаміки основних показників, які характеризують стан сільськогосподарського виробництва в Житомирській області у 1990–2003 рр. показує, що протягом досліджуваного періоду обсяги виробництва окремих видів продукції, насамперед м'яса та цукрових буряків значно скоротилися (Додаток 11). Зменшення виробництва рослинницької продукції спричинене як скороченням посівних площ, так і зменшенням урожайності основних культур.

Таблиця 2.22

Групування районів Житомирської області за приростом (зниженням) виробництва окремих видів продукції в аграрних підприємствах у 2002 році в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, % до попереднього року

Межі групи	Групування за видами продукції			
	м'ясо		молоко	
	Кількість районів у групі	Середнє значення показника у групі	Кількість районів у групі	Середнє значення показника у групі
Зменшення обсягів виробництва, % до попереднього року.				
більше 20,1	4	22,3	–	–
10,1–20,0	5	15,6	–	–
до 10,0	8	4,4	9	3,3
Зростання обсягів виробництва, % до попереднього року				
до 5,0	3	2,6	3	2,3
5,1–10,0	2	6,9	6	7,3
10,1–20	1	19,4	4	11,8
Більше 20,1	–	–	1	46,8

Джерело: розраховано за даними Житомирського обласного управління статистики.

Харчова промисловість є провідною галуззю у Житомирській області і суттєво впливає на економіку регіону. Вона об'єднує

більше чверті промислових підприємств, надає 16,5 тис. робочих місць і забезпечує до 40 % загальнообласного обсягу виробництва промислової продукції. Протягом останніх 14 років обсяги виробництва основних видів продовольчих товарів значно скоротилися (табл. 2.23). Так, у 2003 р. порівняно з 1990 р. продукції з незбираного молока у перерахунку на молоко вироблено в 7,9 разів менше, м'яса – у 6,4 рази, ковбасних виробів – у 9,5 разів і т.д.

На початок 2004 р. вартість основних засобів харчової промисловості регіону становила 657,9 млн. грн., або 17,4 % щодо загального обсягу у промисловості. Найбільше основних засобів зосереджено у виробництві молочних продуктів – 28 % їх вартості у харчовій галузі, у виробництві цукру – 14,1 % та у виробництві напоїв – 25,0 %, м'ясній промисловості – 7,7 % [102, 146].

Таблиця 2.23

Динаміка виробництва продовольчих товарів харчовою промисловістю Житомирської області у 1990-2003 рр., тис.т

Види продукції	Обсяги виробництва, тис. т					2003 р. у % до 1990 р.
	1990 р.	1995 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	
М'ясо (включаючи субпродукти І категорії)	99,9	38,2	10,0	16,1	20,0	20,0
Ковбасні вироби	25,6	11,4	1,3	2,0	3,2	12,5
Продукція з незбираного молока у перерахунку на молоко	164,2	33,0	8,4	12,3	20,8	12,7
Тваринне масло	20,9	11,0	13,8	13,3	17,3	82,8
Жирні сири	8,3	2,2	3,4	5,6	9,8	118,1
Хліб і хлібобулочні вироби	249,2	144,0	82,7	81,7	73,4	29,5
Цукор-пісок	145,0	106,6	56,9	46,7	109,5	75,5
Борошно	249,5	147,6	70,6	70,2	40,8	16,4
Кондитерські вироби	42,9	8,3	20,2	25,3	30,1	70,2
Консерви, муб	160,3	43,6	21,1	30,1	26,8	16,7

Джерело: дані Житомирського обласного управління статистики.

Основні засоби харчової промисловості зношені на 51,3 %. Так, рівень зносу на підприємствах з виробництва хліба становив

50,2 %, круп і борошна – 57,6 %, цукру – 56,0 %, прянощів – 62,7 %, промислового перероблення овочів та фруктів – 50,5 %. У кращому стані знаходяться основні засоби з виробництва кондитерських виробів, рівень зносу яких становить 28,2 %, м'ясної промисловості – 27,8 %, молочних продуктів – 35,2 %.

Оновлення виробничих засобів відбувається в основному за рахунок власних коштів підприємств. У 2002 р. освоєно інвестицій в основний капітал на 146,0 млн. грн., у 2003 р. – на 109,1 млн. грн., але для подальшого розвитку галузі цього замало, оскільки більше половини підприємств різних видів діяльності потребують реконструкції та оновлення основних засобів виробництва. В сучасних умовах високої конкуренції на ринку продуктів харчування успішну діяльність підприємства можуть забезпечити завдяки прогресивним технологіям, спрямованим на розширення асортименту продукції, покращання якості товарів, випуску і оформленню привабливої упаковки. Випуск конкурентоспроможної продукції у значній мірі залежить від рівня інноваційної діяльності. У 2002 р. інноваційну діяльність здійснювали 27 підприємств харчової промисловості, у 2003 р. було лише 8 (табл. 2.24).

Таблиця 2.24

**Інноваційна діяльність підприємств харчової промисловості
Житомирської області в 2000–2003 рр.**

Види інновацій, од.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Введено в дію ліній				
механізованих поточкових	2	3	6	-
автоматичних	-	1	1	-
Впроваджено технологічних процесів	9	20	27	11
з них маловідходні, ресурсозберігаючі	9	9	23	11
Освоєно нових видів продукції	196	192	369	24

Джерело: дані Житомирського обласного управління статистики.

Протягом останніх трьох років діяльність підприємств харчової промисловості після оподаткування була загалом прибутковою. Позитивні фінансові результати були отримані за рахунок молочної промисловості, виробництва інших харчових продуктів та напоїв. Найбільш негативний фінансовий результат

протягом 2001–2003 рр. зафіксовано у підприємствах м'ясної промисловості, промислової переробки овочів та фруктів, оброблення зерна (додаток 12).

Таким чином, проведене дослідження показує, що харчова галузь займає пріоритетну позицію в промисловості регіону як за часткою обсягу продукції, так і за темпами зростання виробництва. Саме високий розвиток харчової індустрії може забезпечити ефективне функціонування всієї промисловості області. Підприємства галузі інноваційно активні, ними постійно проводиться робота щодо впровадження нових видів продукції, тому і на ринку вітчизняні продовольчі товари успішно конкурують з іншими. Рівень оновлення виробничих засобів харчової промисловості вищий, ніж загальнопромисловий.

У той же час в галузі залишаються невирішеними такі питання, як збитковість більшої половини підприємств, несвоєчасні розрахунки за вироблену продукцію, сировину і матеріали – зростання дебіторської і кредиторської заборгованості, нестача фінансових ресурсів на заміну застарілого обладнання, причому всі ці причини взаємопов'язані. Для подальшого розвитку галузі необхідно розв'язати інвестиційну проблему шляхом залучення джерел інвестування на модернізацію та технологічне переоснащення підприємств. Насамперед треба зосередити увагу на тих виробництвах, які мають потенціал розвитку в регіоні і забезпечують потреби населення у високоякісних продуктах харчування.

Доцільно залучити інвестиції на підвищення технічного рівня підприємств таких пріоритетних видів діяльності, як виробництво спирту, безалкогольних напоїв, пива; інвестувати м'ясну та молочну промисловість, відродити плодоовочеву, налагодити роботу цукрової галузі. Для цього потрібна державна підтримка, ефективна кредитна та податкова політика, яка реально стимулюватиме виробничий процес та структурні перетворення на підприємствах харчової промисловості.

Продовольчі резерви. У 2002 році за рахунок регіональних ресурсів було закуплено 5,1 тис. т зерна на суму 1,9 млн. грн (при потребі в 60 тис. т). Для того, щоб не допустити зростання цін на хліб у липні–вересні 2003 р. з обласного та Державного резервів вдалося виділити хлібозаводам регіону лише близько 8 тис. т

борошна, що відповідає регіональній потребі для виробництва хліба та хлібобулочних виробів протягом 1,5 місяців. У 2003 р. фактично було заготовлено близько 6,7 тис. т продовольчого зерна, як для регіонального ресурсу, що не достатньо навіть для забезпечення місячної потреби у виробництві хліба та хлібобулочних виробів.

Втрата потенціалу Державного та регіонального резерву щодо підтримання стабільності на продовольчому ринку, є загрозою для продовольчої безпеки країни, що яскраво проявилось на прикладі продовольчої кризи у 2003 р. Відсутність достатніх продовольчих резервів у регіоні не дозволяє місцевим органам управління своєчасно вжити заходів щодо нейтралізації негативних наслідків зростання цін. З цієї ж причини ускладнюється і забезпеченість зерном хлібозаводів, а окремі комерційні структури після скасування державного замовлення на зерно у 1998 р. стали основними його постачальниками і використовують своє монопольне становище для цінового диктату.

Якість і безпека продовольства. Протягом останніх років особливу гостроту отримала проблема безпеки продуктів харчування для споживачів. Це пов'язано зі збільшенням надходження на продовольчий ринок неякісних, фальсифікованих і шкідливих для здоров'я продуктів, що негативно впливають на стан здоров'я населення. Така ситуація може бути охарактеризована як істотна загроза здоров'ю нації. Крім того, на погіршення здоров'я населення значно вплинуло порушення структури харчування, основними причинами якого є:

- дефіцит у харчовому раціоні продуктів тваринного походження при одночасному надлишку хлібобулочних та борошняних виробів, картоплі, що викликано в основному низькою купівельною спроможністю населення;
- низький рівень культури харчування, шкідливі звички в харчуванні та недотримання режиму харчування значною мірою обумовлені *недостатнім рівнем знань* населення. Цей фактор існує внаслідок практичної відсутності інформаційної роботи відповідних органів державної влади, направленої на раціоналізацію

структури харчового раціону. Як показує досвід, за рахунок підвищення культури харчування можна більш ніж на 70 % вирішити проблему впровадження збалансованого раціону [53, с. 166]. Для цього, крім активізації інформаційної роботи, необхідно скоректувати правила торгівлі продовольством з введенням уніфікованої інформації про склад того чи іншого продукту.

Враховуючи той факт, що їжа в організмі людини виконує дуже важливі функції – енергетичну, пластичну, реабілітаційну, пристосувально-регуляторну, біорегуляторну, – можна стверджувати, що порушення структури харчування та погіршення якості та безпеки продовольства стало одним з визначальних факторів у зростанні захворюваності населення регіону у 1990–2003 рр. (табл. 2.25).

Таблиця 2.25

Захворюваність за класами хвороб в Житомирській області у 1990–2003 рр., кількість вперше зареєстрованих випадків захворювань у розрахунку на 100 тис. населення, од.

Види захворювань	Кількість випадків				2003 р. у % до 1990 р.
	1990 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	
Усі захворювання	50498,7	63380,3	61398,5	61354,3	121,5
з них:					
деякі інфекційні та паразитарні хвороби;	2705,6	3650,7	3844,9	3594,8	132,9
хвороби ендокринної системи, розладу харчування, порушення обміну речовин;	522,1	1301,5	1295,8	1137,5	217,9
хвороби крові, кровотворних органів та окремі порушення з залученням імунного механізму;	367,1	527,9	553,1	516,0	140,6
хвороби органів травлення.	2143,0	2656,8	2637,8	2469,4	115,2

Джерело: [52].

Останнім часом населення України порушує структуру харчування. У раціоні відчутний дефіцит продуктів тваринного

походження, свіжої рослинної їжі і надлишок споживання тваринних жирів, хлібобулочних виробів. Причинами такої розбалансованості є вищевказані фактори та низька купівельна спроможність населення.

Нераціональне розбалансоване, полідефіцитне харчування у більшості населення України зумовлює так званий прихований голод за рахунок дефіциту в раціоні мікронутрієнтів: вітамінів, особливо, антиоксидантного ряду (А, Е, С); макро- і мікроелементів (йоду, заліза, кальцію, фтору, селену). Це призводить до розвитку та різкого зростання хронічних неінфекційних захворювань, яке набуває епідемічного характеру. Поширюються соціально зумовлені інфекційні хвороби, приміром туберкульоз, який також пов'язаний з недостатнім білковим харчуванням. Прихований голод загрожує фізичному та інтелектуальному здоров'ю нації.

Низький рівень якості та безпеки продовольчої продукції значною мірою обумовлюється тим, що діюча система державного контролю і нагляду за якістю харчових продуктів не адекватна змінам умов виробництва й обороту сільськогосподарської сировини, продукції і продовольства, які відбулися в ході реформування економіки. Наразі, як і в дореформений період, функції державного контролю і нагляду за якістю харчових продуктів розділені між державною санітарно-епідеміологічною, державною ветеринарною службами, Державним центром стандартизації, метрології і сертифікації, управлінням у справах захисту прав споживачів, інспекцією якості та формування ресурсів сільськогосподарської продукції. При цьому існує необґрунтоване дублювання функцій і сфер діяльності цих структур, що створює адміністративні бар'єри для вітчизняних товаровиробників і, отже, веде до росту споживчих цін на продовольство та розмиває відповідальність за досягнення кінцевого результату – безпеки продуктів харчування для здоров'я і життя населення.

На сьогоднішній день більшість продовольчої сировини і продукції харчової промисловості випускається за галузевими стандартами і технічними умовами, де закладені спрощені технології, а одержувана продукція відрізняється низькими споживчими якостями. У результаті при явній надмірності

контрольно-наглядових органів вони мало впливають на безпеку продовольства і захист прав та інтересів споживачів забезпечують недостатньо. Необхідно відзначити, що вказані служби в основному контролюють якість і безпеку готової продукції, але питанням контролю за якістю вихідного продукту – сільськогосподарської сировини, не приділяють належної уваги. Сучасні ж системи управління якістю базуються на тому, що контроль не може бути ефективним після того, як продукція виготовлена, і повинен вестися в технологічному процесі виробництва.

Як свідчать результати перевірок якості та безпеки продовольчих товарів у торговельній мережі Житомирської області, кількість забракованої та знятої з реалізації продукції за окремими видами товарів сягає 50–87,5 % (додаток 13). Житомирським Державним центром стандартизації, метрології та сертифікації у 2003 р. проведено 67 перевірок щодо дотримання стандартів, норм і правил та якості харчової продукції на підприємствах, у приватних підприємств та кооперативах Житомирської області. Порушення вимог нормативних документів виявлено на 58 підприємствах, що складає 86,5 % від загальної кількості перевірених.

Найбільш поширеними видами порушень встановлених вимог були: невідповідність фізико-хімічних, мікробіологічних, органолептичних показників; застосування неякісної або невідповідної сировини та матеріалів, що призводить до втрати корисних та споживчих властивостей продукції; відсутність необхідної нормативної та технологічної документації або її невідповідність діючим стандартам; відсутність сертифікатів продукції; порушення вимог щодо маркування та пакування продукції; порушення правил проведення періодичності та обсягів проведення приймально-здавальних робіт та періодичних випробувань. За результатами перевірок заборонено поставку 32 партій продукції. В результаті перевірок на ринок не допущено неякісної продукції на загальну суму понад 127,7 тис. грн.

У відповідності до Указу Президента України “Про заходи щодо підвищення якості вітчизняної продукції” та плану першочергових дій Кабінету Міністрів щодо широкого впровадження у промисловості систем управління якістю на

засадах міжнародних стандартів ISO в області Центром стандартизації та сертифікації розроблено план заходів щодо підвищення якості та конкурентоспроможності промислового виробництва, розробляється регіональна програма, яка допоможе створенню сприятливих умов для місцевих виробників, поступової інтеграції підприємств Житомирщини у світову економіку, залученню інвестицій з одночасним захистом від недобросовісної конкуренції та штучного монополізму. Однак поки що в регіоні системі якості у відповідності з вимогами МС ISO у сфері виробництва продовольчої продукції впроваджено лише окремими підприємствами молочної промисловості – ВАТ „Житомирський маслозавод”, ВАТ „Молочник”, ВАТ „Овруцький МКК”.

На виконання Програми заходів щодо завершення вступу України до Всесвітньої торговельної організації прийнято Закон України “Про внесення змін і доповнень до Закону України “Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини” з метою приведення національного законодавства у відповідність із міжнародними вимогами та стандартами, директивами ЄС у сфері регулювання якості та безпеки харчових продуктів і продовольчої сировини [6]. Останній має ряд позитивних рис. Насамперед це введення нових необхідних термінів (“небезпечна продукція”, “фальсифікована продукція” та ін.). Законом встановлено нові вимоги щодо маркування продукції харчування, яке відтепер має обов’язково містити інформацію про харчову та енергетичну цінність, кінцевий термін реалізації або дату виготовлення і термін придатності до споживання, наявність у продукті компонентів з генетично модифікованої сировини, застереження щодо вживання продукту певними категоріями людей.

Закон певною мірою підвищить витрати підприємств на пристосування до нових правил, оскільки він збільшує перелік документів, необхідних для підтвердження відповідності. До переліку включено гігієнічний сертифікат та різні ветеринарні документи, які знадобляться залежно від території, на якій підприємство продаватиме продукцію тваринного походження. Незважаючи на це сукупний ефект від ухвалення Закону загалом є позитивним, оскільки він узгоджує заходи щодо контролю

якості та безпеки харчової продукції з законодавством ЄС та покращить рівень захисту споживачів від неякісних продуктів харчування.

Незважаючи на певне поліпшення законодавчого забезпечення якості та безпеки харчової продукції, ряд питань у вказаній сфері залишаються відкритими. Насамперед це необхідність охоплення споживачів системою інформування і просвіти щодо безпеки продуктів харчування; гарантування відшкодування збитків, завданих здоров'ю споживачів неякісними товарами; подальша адаптація національних стандартів, процедур сертифікації товарів до правил і практики Європейського Союзу [136, с. 37].

Отже, проведений аналіз основних показників, які характеризують сучасний стан продовольчої безпеки Житомирської області свідчить про недостатній рівень споживання основних продовольчих товарів, незбалансованість харчового раціону, значну диференціацію споживання продовольчих товарів між окремими групами населення, низький рівень якості та безпеки продовольства.

Вказані фактори викликані незадовільною економічною доступністю продуктів харчування, недосконалою системою забезпечення їх якості та безпеки, нераціональним використанням природно-ресурсного потенціалу та неефективним управлінням у сфері АПК; відсутністю у населення належних знань щодо побудови раціону збалансованого харчування, а у виробників – стимулів щодо виробництва здорового продовольства та ін.

2.3. Проблема продовольчої безпеки на радіаційно забруднених територіях Житомирської області

Особливого значення проблема продовольчої безпеки набуває на радіаційно забруднених територіях. Найбільш актуальним у цьому плані є забезпечення безпеки продовольства, що споживається населенням ураженої зони. Згідно Закону України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" для задоволення медичної норми споживання населення, яке проживає на радіоактивно забруднених територіях, забезпечується екологічно чистими продуктами харчування [11].

Протягом 2003 р. у торгову мережу надійшло м'яса та м'ясних продуктів у перерахунку на м'ясо 1,9 тис. т; молока та молокопродуктів в перерахунку на молоко – 8,9 тис. т та ін. Поставки щодо 2001 р. перевищено відповідно на 22,3 % та 12,4 %. Кондитерських виробів, плодоовочевих консервів було поставлено відповідно на 23,4 % та 14,4 % більше, ніж у попередньому році. Водночас зменшено поставки м'ясних консервів на 14,5 %, молочних – на 16,8 %, риби – на 14,9 %, оселедців – на 17,9 %. Надійшло в торгову мережу для продажу населенню понад 2,3 тис.т свіжих овочів і фруктів, що на 20,2 % більше, ніж у 2001 р. [46, с. 20].

Але рівень постачання екологічно чистих продуктів харчування на територію радіоактивно забруднених районів залишається надзвичайно низьким. Розрахунки показують, що у відношенні до мінімально необхідного рівня споживання вказані поставки за більшістю видів продуктів знаходяться у межах 3,1–8,7 %. Лише за рибою вказаний показник складає 19,2 % (табл. 2.26).

Таблиця 2.26

Надходження чистих продуктів харчування для продажу населенню радіоактивно забруднених районів Житомирської області у 2001–2003 р., у середньому за рік

Види продукції	Обсяги надходжень чистих продуктів для продажу населенню забруднених районів, т	З розрахунку на одну особу, кг	У % до мінімально необхідного рівня споживання
М'ясо і м'ясопродукти	1735,0	4,5	8,7
Молоко і молочні продукти	8700,9	22,8	6,7
Риба	891,9	2,3	19,2
Овочі і баштанні	1401,1	3,7	3,5
Плоди та ягоди	792,5	2,1	3,1
Картопля	1723,8	4,5	4,7

Джерело: [46].

Вказані дані є умовними, оскільки фактичний рівень споживання населенням найбільш цінних у харчовому відношенні продуктів (насамперед м'яса та молока) в регіоні

залишається нижчим як від мінімальної, так і від раціональної норми. Однак наведений розрахунок дає змогу оцінити загальний рівень забезпеченості населення постраждалих районів екологічно чистою продовольчою продукцією.

З огляду на низький рівень доходів переважна більшість населення займається веденням підсобного господарства, таким чином забезпечуючи значну частку власної потреби у продовольчій продукції. Причому у 2002–2003 рр. намітилася тенденція до зростання обсягів виробництва сільсько-господарської продукції у секторі домогосподарств (табл. 2.27).

Щодо екологічного аспекту продовольчої безпеки уражених територій зазначена тенденція може бути охарактеризована як негативна, оскільки вказана продукція практично не проходить радіологічного контролю. Проблема ускладнюється тим, що у приватному секторі присадибні ділянки з кожним роком стають все більш радіоактивними за рахунок того, що місцеве населення удобрює їх органічними добривами, а останні акумулюють в собі радіоактивність, зібрану худобою з досить значних територій.

Таблиця 2.27

**Динаміка виробництва м'яса та молока
в господарствах населення радіаційно забруднених районів
Житомирської області у 2001–2003 рр., тис.т**

Райони	Виробництво м'яса, тис.т				Виробництво молока, тис.т			
	2001	2002	2003	2003 у % до 2001	2001	2002	2003	2003 у % до 2001
Вол.-Волинський	1,2	1,3	1,2	100,0	19,1	19,7	21,2	111,0
Олевський	1,5	1,6	1,7	113,3	19,3	22,8	28,9	149,7
Ємільчинський	1,9	2,1	2,0	105,3	33,6	34,3	35,9	106,8
Лугинський	0,9	0,9	0,9	100,0	12,0	11,9	13,9	115,8
Нов.-Волинський	2,1	2,4	2,6	123,8	33,7	34,4	38,7	114,8
Народицький	0,5	0,5	0,5	100,0	10,0	9,6	8,9	89,0
Овруцький	2,0	2,0	2,2	110,0	29,9	28,8	31,9	106,7
Малинський	1,2	1,2	1,2	100,0	15,5	16,9	18,9	121,9
Коростенський	1,6	1,7	1,6	100,0	24,8	27,3	28,8	116,1
Всього	12,9	13,7	13,9	107,8	197,9	205,7	227,1	114,8

Джерело: [124].

Як свідчить досвід роботи санітарно-епідеміологічної служби, рівень забрудненості продуктів харчування радіоактивними елементами залишається значним. Протягом 2002–2003 рр. на вміст радіонуклідів досліджено відповідно 28,3 та 34,0 тис. проб харчових продуктів. При цьому перевищення встановлених допустимих рівнів їх вмісту в 2002 р. виявлені у 4,1 % проб, в 2003 р. – у 5,6 % проб. Найбільш забрудненими залишаються гриби та ягоди. У 55,6 % випадків причиною перевищення доз внутрішнього накопичення цезію-137 в організмі людини є продукти лісу, у 20,4 % випадків – молоко, у 14,8 % випадків – м'ясо та риба. Динаміка рівня радіоактивної забрудненості окремих харчових продуктів за останні 10 років наведена в табл. 2.28.

На сьогоднішній день головну радіоекологічну небезпеку становлять стронцій-90 та цезій-137, небезпечніший стронцій-90, оскільки для нього не існує ефективних геохімічних бар'єрів. Він ледве утримується ґрунтами та біотою і лише частково ґрунтовим гумусом. Тому адсорбційний фронт стронцію в зоні аерації рухається з помітною швидкістю, а потрапивши в ґрунтові води рано чи пізно виноситься в поверхневі водойми. У той час як цезій-137 переважно залишається зафіксованим глинистими мінералами і гумусом у ґрунтах і донних осадах, стронцій-90 переходить у рухливий стан, що викликає збільшення відсотку перевищень його допустимих рівнів протягом останніх років.

Таблиця 2.28

Динаміка рівня радіоактивного забруднення окремих харчових продуктів у Житомирській області у 1994–2003 рр., % у загальній кількості проб

Вид продукції	Радіоактивне забруднення, %						2003 р. до 1994 р., в.п. (+;-)
	1994 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	
Молоко	8,2	15,5	16,7	17,9	9,2	13,2	5,0
М'ясо	2,0	3,6	3,6	6,5	2,9	4,9	2,9
Гриби	37,9	51,8	48,9	54,8	38,9	45,9	8,0
Ягоди	28,1	19,1	36,4	32,8	27,4	21,9	-6,2

Джерело: дані Житомирської санітарно-епідеміологічної служби в Житомирській області.

Одним із шляхів зниження рівня споживання населенням радіаційно забруднених продуктів харчування є перехід на переважне придбання чистих продуктів у торговельній мережі. Однак практична реалізація вказаного заходу є проблематичною навіть при збільшенні обсягів їх постачання на територію радіаційно забруднених районів, оскільки рівень грошових доходів населення на сьогоднішній день залишається низьким. В окремих забруднених районах, насамперед Лугинському, Малинському та Народицькому, заробітна плата у 2002-2003 рр. була навіть значно нижчою середньообласного рівня, у той час як необхідність покращеного харчування населення в зазначених регіонах вимагає забезпечення випереджаючих темпів підвищення його доходів (табл. 2.29).

Таблиця 2.29

Рівень середньомісячної заробітної плати в радіоактивно забруднених районах Житомирської області у 2002–2003 рр., у розрахунку на одного працівника, грн.

Регіони	2002 р.		2003 р.	
	середньо-місячна заробітна плата, грн.	у % до загально-обласного рівня	середньо-місячна заробітна плата, грн.	у % до загально-обласного рівня
м.Коростень	358,5	104,5	420,9	98,5
м.Новоград-Волинський	300,1	87,5	344,5	80,7
Володарсько-Волинський	510,6	148,8	685,7	160,5
Ємільчинський	448,3	130,7	513,8	120,3
Коростенський	312,7	91,2	410,9	96,2
Лугинський	239,3	69,7	250,1	58,5
Малинський	191,8	55,9	189,1	44,3
Народицький	215,9	62,9	256,7	60,1
Новоград-Волинський	314,4	91,6	390,1	91,3
Овруцький	222,9	65,0	279,7	65,5
Олевський	294,9	86,0	360,3	84,4
Всього в області	343,1	100	427,1	100

Джерело: дані Житомирського обласного управління статистики.

Негативним фактором в забезпеченні продовольчої безпеки постраждалих районів є також те, що населення практично „звикло” до умов проживання на радіоактивно забрудненій

території і переважно ігнорує необхідні захисні заходи як в процесі виробництва продукції, так і при її споживанні. Особливе занепокоєння при цьому викликає те, що серед споживачів продукції суттєва питома вага дітей, які нерідко отримують молоко і інші продукти харчування з особистих підсобних господарств. Як зазначалося вище, ця продукція практично не проходить необхідного радіологічного контролю.

Забезпечення нормальної життєдіяльності населення, яке проживає на забруднених територіях, необхідність отримання екологічно чистого продовольства, зниження дозових навантажень на людей шляхом подальшого зменшення радіоактивного забруднення продукції потребують також здійснення комплексу інших невідкладних заходів різнопланового характеру. Зокрема, в сільськогосподарському виробництві при цьому центральною проблемою є вдосконалення системи його ведення з метою отримання продукції, близької до міжнародних стандартів, що передбачає ефективне стимулювання виробництва екологічно чистої продукції, ріст її питомої ваги в загальному обсязі виробництва, а також нові технології, техніку і пристрої, які дозволятимуть здійснювати необхідний контроль якості продукції. Отже, найбільш актуальним на сьогоднішній день є реалізація заходів щодо агрохімічної дезактивації ґрунтів.

До 1992 р. з державного бюджету на вказані цілі виділялись централізовані капітальні вкладення. Це дозволило відвести під луги 35 тис.га сільськогосподарських угідь, на 20 тис.га вносити підвищені дози мінеральних добрив і проводити вапнування до 40 тис.га угідь щорічно. Протягом останнього десятиліття внаслідок різкого скорочення централізованого виділення коштів до 200 населених пунктів періодично отримують молоко зі вмістом радіоцезію наддопустимого рівня (100 Бк/л). Науково обґрунтована потреба засобів на антирадіаційні заходи в АПК фактично забезпечується лише на 8–10 %.

Таким чином, проблема зменшення надходження радіонуклідів у продукти харчування та забезпечення населення постраждалих територій екологічно чистою продукцією залишається актуальною. Для її подолання насамперед необхідно посилити роз'яснювальну роботу щодо можливих способів

зниження вмісту радіонуклідів у продуктах харчування, надати самому населенню можливості здійснювати контроль оточуючого природного середовища в зоні проживання шляхом оснащення побутовими дозиметричними приладами, що дасть змогу вимірювати індивідуальні дози від зовнішнього випромінювання, оцінювати потужність дози, контролювати радіоактивне забруднення продуктів харчування і кормів за зовнішнім гамма-випромінюванням.

Окремої уваги потребує питання необхідності забезпечення випереджаючих темпів зростання рівня грошових доходів населення забруднених територій з метою розширення його можливостей у придбанні екологічно чистої продукції. Для цього повинна бути розроблена спеціальна програма з визначеними джерелами фінансування заходів [131].

Таким чином, дослідження сучасного стану продовольчої безпеки Житомирської області свідчить про збереження негативного значення основних показників, які характеризують її рівень. Тривалість життя населення, як узагальнюючий критерій стану продовольчої безпеки, в регіоні залишається значно нижчою, ніж у ряді країн світу.

Дестабілізація агропромислового виробництва, зниження рівня платоспроможного попиту населення та ряд інших причин призвели до скорочення обсягів споживання основних продовольчих товарів, рівень використання як раціональної, так і мінімальної норми яких залишається нижчим. Крім того, негативним фактором регіональної продовольчої безпеки є незбалансованість харчового раціону за вмістом поживних речовин (зокрема надмірне споживання жирів).

Проведений кореляційно-регресійний аналіз показує наявність стійкої залежності рівня споживання основних продовольчих товарів від обсягів їх виробництва у регіонах України, зокрема особистими підсобними господарствами, які відіграють буферну роль у продовольчому забезпеченні населення. З огляду на низькі темпи зростання купівельної спроможності населення вказані господарства у найближчій перспективі продовжуватимуть відігравати значну роль у забезпеченні населення продуктами харчування.

Результати проведеного дослідження свідчать про наявність значного рівня диференціації щодо споживання окремих продуктів харчування окремими групами населення. При цьому найбільше занепокоєння викликає виявлена тенденція до поглиблення диференціації у споживанні продовольства у домогосподарствах з дітьми (залежно від кількості дітей). Негативно впливають на економічну доступність продуктів харчування в регіоні значні диспропорції у рівні заробітної плати за сферами економічної діяльності; факти монополізації ринку продовольства, що призводить до необґрунтованого завищення рівнів споживчих цін на продукти.

Проведенню реальної оцінки рівня економічної доступності продуктів харчування у регіоні перешкоджає відсутність статистичних даних щодо роздрібних цін на окремі види продовольчих товарів, які входять до законодавчо затверджених наборів продуктів харчування для основних соціальних і демографічних груп населення. Це вимагає відповідного удосконалення проведення статистичних спостережень.

Протягом 2001–2002 рр. спостерігається тенденція покращення рівня фізичної доступності продовольства передусім за рахунок активного розширення мережі торговельних об'єктів, які належать підприємствам – фізичним особам. Поряд з цим спостереження за станом розвитку вказаних об'єктів не носять систематичного характеру і є обмеженими, що ускладнює оцінку дійсного стану фізичної доступності продовольства в регіоні. Проведене вибіркове обстеження фізичної доступності продовольства у сільській місцевості Житомирської області показало незадовільний її рівень на окремих територіях, який виявляється в обмеженості асортименту основних продовольчих товарів.

Відслідковуються тенденції до поступового скорочення рівня насиченості торговельної мережі товарами місцевого виробництва, що стримує місцеве виробництво і призводить до просування на регіональний ринок виробників інших областей, та, як наслідок, викликає залежність від поставок продукції з інших регіонів.

Відсутність чіткої і цілеспрямованої державної та регіональної аграрної політики сприяє виникненню економічних

диспропорцій, які спостерігаються в регіональному АПК. Це не тільки безпосередньо загрожує продовольчій безпеці, а й перешкоджає залученню у галузь внутрішніх та іноземних інвестицій, що призводить до нагромадження негативних тенденцій, які виявляються в ускладненні фінансового становища аграрних товаровиробників, погіршенні стану трудових, матеріальних ресурсів в аграрному секторі, стримуванні процесу розвитку інноваційної діяльності в галузі.

Результати дослідження виявляють негативну ситуацію у сфері якості та безпеки продовольства в регіоні, що виражається у підвищенні рівня захворюваності населення. Така ситуація викликана відсутністю державної політики, направленої на раціоналізацію харчового раціону; неефективністю діючої системи державного контролю і нагляду за якістю та безпекою продовольства; недостатнім рівнем регіональної активності щодо впровадження сучасних систем управління якістю та безпекою.

Стан продовольчої безпеки на радіаційно забруднених територіях регіону характеризується негативними тенденціями, що обумовили: недостатні обсяги постачання екологічно чистих продуктів на цю територію; збільшення обсягів виробництва та споживання окремих видів продовольства в господарствах населення при відсутності налагодженої системи радіологічного контролю за продукцією; звикання населення до умов проживання на забрудненій території та ігнорування необхідних захисних заходів; припинення реалізації заходів щодо агрохімічної дезактивації ґрунтів.

Незважаючи на аграрний напрямок розвитку, Житомирська область характеризується низьким природно-ресурсним потенціалом. В умовах відсутності загальнонаціональної політики розвитку спеціалізації і міжгалузевого обміну, заснованої на розрахунках коефіцієнтів регіональних витрат виробництва до середніх по країні умов господарювання, це призводить до зниження конкурентоспроможності аграрного сектора регіону, погіршення фінансового становища аграрних товаровиробників та, відповідно, створює загрозу регіональній продовольчій безпеці.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

3.1. Регіональна аграрна політика як інструмент формування продовольчої безпеки

Досвід розвинутих країн світу показує, що проблема продовольчої безпеки головним чином повинна вирішуватися централізовано на загальнодержавному рівні. Однак, як вже зазначалося, в Україні до цього часу відсутня науково обґрунтована та розрахована на тривалу перспективу аграрна політика держави. Відсутність державної політики щодо забезпечення продовольчої безпеки призводить до прямих економічних збитків суспільства, у першу чергу до зниження якості трудових ресурсів.

Тобто проблема продовольчої безпеки держави та окремих її регіонів потребує нагального вирішення. В цих умовах регіони можуть взяти на себе ініціативу і сформувати власну аграрну політику, направлену на забезпечення продовольчої безпеки на відповідній території.

Завдання забезпечення продовольчої безпеки в контексті формування регіональної аграрної політики є досить новим завданням, яке до цього часу недостатньо вирішувалося. Наразі у вітчизняній аграрній науці щодо цього питання відсутні практичні комплексні розробки. В нашому дослідженні на основі аналізу вітчизняного і зарубіжного досвіду та з урахуванням сучасної ситуації пропонується послідовність розробки регіональної аграрної політики з метою максимально можливого вирішення проблеми продовольчої безпеки регіону.

При сучасному рівні розвитку виробничих сил, масштабах виробництва і складності господарських зв'язків без формування активної аграрної політики з боку держави обійтися неможливо. В умовах диспаритету цін, дефіциту ресурсів і необхідності досягнення певних цілей відправним пунктом у механізмі

прийняття рішень щодо аграрної політики є визначення пріоритетних напрямків впливу держави на виробництво і споживання продукції агропромислового комплексу. Фактично на сьогоднішній день державне регулювання агропромислової сфери в основному заключається лише у виявленні ресурсних потреб галузей і у розподілі наявних ресурсів. Так було з виплатою дотацій на тваринницьку продукцію, з введенням регульованих цін на деякі види продуктів.

В умовах відсутності єдиної стратегічної лінії, тобто без урахування довгострокових пріоритетів, без суттєвого аналізу ефективності витрат бюджетних коштів за попередній період, без прогнозування подальших наслідків такі заходи не мали належної ефективності. Діючий механізм бюджетної підтримки АПК не є системним, не має довготривалої правової бази, носить вимушений характер і являє собою свого роду реакцію на виникаючі проблеми. Усі прорахунки в аграрній політиці проявилися при продовольчій кризі у 2003 р., коли країна залишилася практично без продовольчого зерна, та різко зросли споживчі ціни на окремі види продовольчих товарів.

Продовольство – це перша життєва потреба людини. Його можна розглядати як один із виробничих ресурсів країни. Тому якість і кількість продуктів харчування визначають стан здоров'я населення, або здатність трудових ресурсів стати більш ефективними. Не проводиться ефективна аграрна політика – погіршується здоров'я населення, зменшується абсолютна чисельність активного населення – знижується продуктивність праці у всіх галузях економіки. Перший ефект, вигода або втрата від проведення аграрної політики – підтримка здоров'я населення як основи функціонування національної економіки.

Трансформаційні процеси у сфері сільського господарства, викликані проведенням економічних реформ та дією ряду об'єктивних соціально-економічних факторів, посилили диференціацію в рівнях розвитку регіонів України, особливо аграрної орієнтації, до яких відноситься Житомирська область. Для цих регіонів протягом тривалого періоду була характерна централізована модель управління. В умовах розвитку ринкових відносин та посилення децентралізації управлінських функцій

держава суттєво знизила ступінь регулювання аграрного сектора і обмежила свою економічну діяльність у сфері АПК, що неоднозначно відобразилося на ефективності господарювання суб'єктів регіональних аграрних ринків та призвело до погіршення стану продовольчої безпеки на відповідній території.

Проблеми регіонального рівня можна вирішувати лише при наявності адекватного правового поля і сприятливої державної аграрної політики. Однак багато питань можна впорядкувати на рівні самого регіону шляхом формування і впровадження власної регіональної аграрної політики, яка відповідатиме основним принципам загальнодержавної аграрної політики і буде повніше враховувати специфіку кожного конкретного регіону.

Питання формування принципово нової методології регіональної аграрної політики наразі є надзвичайно актуальним. Ця політика повинна мати комплексний характер, відмовитись від пріоритетності галузевих принципів управління, які часто не враховують економічні особливості та рівень соціального розвитку регіону. При розробці регіональної аграрної політики у першу чергу треба визначити її пріоритети.

Генеральною метою регіональної, як і загальнодержавної, аграрної політики повинно стати формування продовольчої безпеки на відповідній території. Інші цілі, зокрема такі як: оптимальне розміщення і використання ресурсів, ефективний їх перерозподіл у межах регіону; раціоналізація регіональної структури управління аграрним виробництвом і системи мотивації праці; підвищення рівня життя населення і покращення демографічної ситуації; покращення стану оточуючого середовища і збереження природного генофонду та ін. необхідно розглядати як складові визначеної генеральної цілі.

В економічно розвинутих країнах регіональна аграрна політика направлена на вирішення переважно соціальних проблем, таких як розвиток сільського самоврядування, забезпечення зайнятості тощо. В Україні сучасна ситуація ускладнюється тим, що держава не гарантує забезпечення продовольчої безпеки кожному з регіонів, оскільки загальнонаціональна політика розвитку спеціалізації і міжгалузевого обміну, заснована на розрахунках коефіцієнтів

регіональних витрат виробництва до середніх щодо країни умов господарювання не проводиться. В цих умовах кожен регіон вимушений самостійно вирішувати проблему продовольчої безпеки, використовуючи в рамках даної території специфічні адміністративні методи.

Наразі питання практичного формування та реалізації активної регіональної аграрної політики значною мірою ускладнюється відсутністю чіткої та системної аграрної політики держави. Тому для вирішення проблеми продовольчої безпеки насамперед необхідно розробити нову державну аграрну політику. Вона має визначити стратегічні орієнтири та цілі розвитку агропромислового сектора країни та розробити основні механізми їх реалізації. Вказана політика повинна мати системний характер функціонування, охоплюючи не тільки сферу агропромислового комплексу, а й питання здорового харчування населення, якості та безпеки продовольства, розвитку сільських територій.

Основою формування аграрної політики держави повинна стати аграрна доктрина, яка має визначати мету, завдання, принципи і державну стратегію продовольчої безпеки в області. Доктрина утверджуватиме фундаментальні науково обгрунтовані принципи аграрних відносин, завдання та умови функціонування аграрного сектора щодо загальнонаціональних інтересів. При цьому досягнення продовольчої безпеки повинно бути визначено як генеральна мета державної аграрної політики, оскільки вирішення проблеми забезпечення населення продовольством свідомо чи підсвідомо завжди залишається головною метою аграрної політики в будь-якій суспільній системі.

Прийняття Доктрини дасть можливість сформувати чітку систему продовольчої безпеки, яку б цілеспрямовано створювали і розвивали суб'єкти державного і місцевого господарювання, господарюючи суб'єкти всіх сфер і підсистем, що забезпечують продовольчу безпеку національного, регіонального і місцевого масштабів. При цьому доктрина повинна надавати право регіонам формувати власну аграрну політику, яка б реалізувалася у відповідності із загальнодержавними її положеннями, однак повніше враховувала б регіональні соціально-економічні та

екологічні особливості. Це надасть можливість досягти максимального ефекту щодо підвищення рівня продовольчої безпеки регіонів і, відповідно, усієї держави.

В окремих регіонах України вже відбувається усвідомлення необхідності визначення продовольчої безпеки в якості стратегічної цілі аграрної політики. Зокрема Стратегією розвитку Донецької області до 2020 р. визначено: „Стратегічною ціллю аграрної політики є забезпечення продовольчої безпеки населення області шляхом організації економічно ефективного агропромислового виробництва із застосуванням новітніх технологій, високоякісних сортів (гібридів) рослин і порід тварин, поглиблення ступеня переробки та зберігання сільськогосподарської продукції, забезпечення прискореного розвитку харчової та переробної промисловості, максимально можливого наповнення внутрішнього ринку високоякісними товарами агропромислового комплексу власного виробництва” [47, с. 37]. Проте ототожнення сутності продовольчої безпеки з рівнем розвитку агропромислового виробництва в даному регіоні, як вбачається, не дасть змоги досягти бажаного рівня у найближчій перспективі.

Розробка аграрної політики держави (регіону) повинна проводитися з використанням сучасних методів прогнозування та довгострокового планування. Найбільш ефективним з них є метод ПАТТЕРН, який в американській науковій літературі визначається як універсальний засіб планування. Вказаний метод заснований на принципі поділу складної проблеми на більш дрібні до того часу, поки кожна підпроблема не зможе бути всебічно і надійно кількісно оцінена експертами (метод експертних оцінок). Методика виникла в результаті аналізу найбільш складного місця в плануванні – розриву між стратегічними планами і механізмом їх забезпечення. При використанні методу передусім формується сценарій, в якому робиться спроба без кількісних оцінок проаналізувати цілі аграрної політики, напрями зусиль і завдання на перспективу. Сценарій використовується для побудови “дерева цілей”. Характерним при цьому є використання коефіцієнтів відносної важливості, сума яких для кожного рівня ієрархії приймається рівною одиниці.

Основним принципом побудови „дерева цілей” є повнота розбивки: кожна ціль верхнього рівня повинна бути представлена у вигляді підцілей наступного рівня таким чином, щоб повністю визначити розуміння вихідної цілі. Однак сучасне використання методу „дерева цілей” не вичерпується побудовою ієрархії цілей, як це було прийнято в 60–70 рр. „Дерево цілей” в концентрованому вигляді повинно включати основні рівні, такі як цілі, завдання, ресурси і результати. Так відбувається поєднання бажаного з можливим, а „дерево цілей” стає одним з найбільш важливих стратегічних документів. Продовольча безпека, як генеральна мета аграрної політики, має бути відправним пунктом для формування цілей нижчого рівня.

При визначенні пріоритетів аграрної політики звичайно згадується у якості цілі тільки один критерій – збільшення виробництва. При цьому проблема безпеки продовольства розглядається окремо. Відділення проблеми якості продовольства від його кількості є одним із вузьких місць аграрної політики держави, яка проводиться в даний час. Вирішити спочатку продовольчу проблему кількісно, а вже потім – з урахуванням його якості неможливо, оскільки низькоякісне продовольство не сприятиме підвищенню рівня здоров’я населення. Тому при розробці пріоритетів аграрної політики проблеми кількості і якості продукції повинні бути поєднані в одне ціле. У цьому плані необхідною є удосконалення системи державного контролю за якістю та безпекою продовольства, охоплення споживачів системою інформування і просвіти щодо безпеки продуктів харчування; гарантування відшкодування збитків, завданих здоров’ю споживачів неякісними товарами; подальша адаптація національних стандартів, процедур сертифікації товарів до правил і практики Європейського Союзу.

Сільське господарство необхідно розглядати лише як частину об’єктів управління аграрної політики, яка стосується формування пропозиції на сільськогосподарську продукцію і продукти її переробки. Одночасно необхідним є формуванням попиту на вказану продукцію. В даному випадку необхідним є системний підхід, який передбачає розробку пріоритетів за кожним з напрямків аграрної політики з наступним їх розглядом

у взаємозв'язку. Таким чином, заходи, які приймаються стосовно сільськогосподарських товаровиробників, повинні бути доповнені заходами щодо підприємств торгівлі чи населення. Це має виражатися у вигляді різного роду соціальних програм, направлених на забезпечення необхідного рівня харчування всіх категорій населення, підвищення зайнятості населення.

Стійка система продовольчого забезпечення повинна гарантувати достатню кількість продуктів високої якості, в той же час допомагаючи стимулювати сільське господарство і сприяти соціальному розвитку в сільській місцевості. Так, в Угорщині розвиток трудомісткої галузі виробництва фруктів (садівництво і обробка фруктів) може забезпечити робочі місця для 5–10 % населення в районах з високим рівнем безробіття. Більше 20 років тому аналогічні заходи були проведені в Фінляндії [193, с. 14].

У контексті зазначеного необхідно відмітити, що коли продовольчі товари надходять у місця споживання в обсягах і асортименті, що відповідають платоспроможному попиту, то їх економічна доступність, обумовлена розмірами доходів, соціальних виплат та пільг, є недостатньою. Це дозволяє усім верствам населення купувати продукти харчування в потрібній кількості, а також виробляти їх в господарствах населення.

Для найбідніших груп населення, особливо в регіонах з низьким рівнем соціально-економічного розвитку, до яких відноситься Житомирська область, необхідним є підвищення стійкості економічної доступності продовольства. При цьому заходи, направлені на ефективний сільськогосподарський розвиток цих територій є хоча і важливим, але тільки одним з аспектів даної проблеми. Державна та регіональна соціально-економічна політика повинна бути в більшій мірі орієнтована на підвищення купівельної спроможності населення депресивних територій, де в умовах низьких темпів росту заробітної плати працездатного населення зростає значимість соціальних виплат.

Світовий досвід показує, що верстви населення з низькими доходами не обов'язково наблизяться за своїм статусом до людей з високими доходами по мірі економічного розвитку. Нині стає очевидним, що існуючі механізми доступу бідних верств

населення як до продовольства, так і до базових соціальних послуг і системи соціального забезпечення не працюють як слід, що посилює процеси поляризації в суспільстві.

Низький рівень поляризації позитивно впливає на рівень соціально-економічної стабільності, яка, у свою чергу, є запорукою створення ефективної системи продовольчої безпеки [170, с. 6]. Елементами стратегії зменшення поляризації має стати впровадження структурних реформ, спрямованих на генерацію зайнятості, переосмислення регіональної політики з метою формування умов прискореного розвитку депресивних регіонів, забезпечення роботою бідних верств населення.

При вивченні бідності багато проблем виникає через неможливість одержання необхідної інформації чи обмеженого характеру наявної інформаційної бази. Тому існуюча в Україні інформаційна база для виміру рівня споживання населенням продовольства повинна бути удосконалена. Сучасна система статистичного обліку уявляється неповною і не досить достовірною. Наприклад, зі статистичного спостереження випадає велика група населення, яка не має визначеного місця проживання. Відсутня інформація про рівень споживання продовольства переселенцями і біженцями, особами з інших населених пунктів, які проживають і працюють без оформлення документів на проживання.

Тому необхідною є розробка і проведення моніторингу продовольчої безпеки територій з низькими темпами соціально-економічного розвитку, який повинен включати не тільки збір і аналіз даних про постачання і споживання життєво необхідних продуктів харчування, але й аналіз прогностичних оцінок розвитку загальної соціально-економічної ситуації і ситуації у сфері продовольчого забезпечення на рівні регіону. Основною метою такого моніторингу повинно стати отримання вичерпних даних про розміри споживання продовольства окремими групами населення.

Наразі в Україні недостатньо розвинута система державної соціальної допомоги для незахищеного населення. Значна частина населення не має можливості споживати достатню кількість продуктів харчування через неможливість купувати необхідну їх кількість для забезпечення активного та здорового

життя. В умовах глибокої диференціації споживання продовольства населенням із різних соціальних груп важливим завданням є створення механізмів адресної продовольчої допомоги соціально незахищеним групам населення, які повинні забезпечити їм вільний доступ до продовольства відповідної якості і асортименту незалежно від рівня доходів.

Програми продовольчої допомоги, засновані на ідеології соціальної справедливості, є невід'ємною частиною програм продовольчої безпеки в більшості розвинутих країн. Вказані програми сприяють як підтримці доходів сільськогосподарських товаровиробників, так і знижують соціальну напругу в суспільстві.

Продовольча підтримка малозабезпечених верств населення є необхідною також тому, що висока вартість лікування, низька продуктивність і передчасна смертність негативно позначаються на економіці. Ця проблема буде постійно погіршуватися, якщо не будуть прийняті термінові заходи.

Хоча коефіцієнти смертності можуть бути спочатку вищі в більш багатих секторах суспільства й у міських районах, глобальний досвід свідчить про те, що згодом всі основні шкідливі фактори ризику для здоров'я будуть концентруватися навколо найбідніших верств населення (навіть у багатьох сільських районах) і перетворюватися в основний фактор, що сприятиме нерівності в соціальному відношенні [69, с. 3].

Однією з проблем при реалізації програм продовольчої допомоги є те, що існуюча статистика не дозволяє визначити групи продовольчого ризику. У цьому відношенні представляє інтерес досвід США, де регулярно проводяться так звані “продовольчі переписи” населення. На їх основі виявляються “групи ризику”, розробляються адресні програми допомоги реально потребуючим громадянам та програми регулювання продовольчого ринку.

Отже, розробка механізмів продовольчого забезпечення населення області, яке знаходиться за межею бідності, повинна стати обов'язковою складовою регіональної Стратегії продовольчої безпеки. При цьому соціальна підтримка малозабезпечених, а також надання іншої адресної допомоги окремим групам населення повинна проводитися переважно в продовольчій

формі. Це дозволить не тільки зробити таку допомогу більш дієвою, але й використовувати бюджетні кошти на реалізацію двох завдань одночасно – соціальну допомогу і підтримку агропродовольчого сектора.

Окремі регіони держави вже мають певний досвід вирішення проблеми продовольчої допомоги незахищеним верствам населення. Зокрема в Одеській області діє система забезпечення хлібом всіх верств населення. Вказана система дає можливість громадянам, які знаходяться за межею бідності, купувати хліб на 60 % дешевше, ніж він реально коштує в роздрібній торгівлі.

Для вирішення проблеми продовольчої безпеки необхідно у першу чергу розробити механізм адресної допомоги групам ризику – тим людям, чиї доходи нижчі прожиткового мінімуму. Адресної допомоги потребують діти раннього віку (можна використати систему молочних кухонь чи дитячих поліклінік); вагітні і годуючі матері; непрацюючі, пенсіонери і інваліди (талони на придбання основних продуктів, безкоштовні комплексні сніданки і обіди); особи без постійного місця проживання (безкоштовні столові).

Потрібно налагодити дієвий контроль (моніторинг) стану харчування і у зв'язку з ним здоров'я населення, а також якості і безпеки харчових продуктів. Проведення моніторингу дозволить отримати достовірні дані про розповсюдженість і види порушення харчування, оцінити ефективність програм адресної допомоги групам ризику, коректувати напрямки і завдання державної політики в галузі здорового харчування. Орієнтовна схема формування системи соціальної допомоги уразливих у продовольчому відношенні груп населення регіону наведена на рис. 3.1.

При моделюванні споживання необхідно не тільки враховувати динаміку доходів населення, але й рівень їх диференціації. Скорочення диференціації доходів призведе до зростання товарообороту при одній і тій же величині загального обсягу номінальних грошових доходів, оскільки бідні верстви населення витрачають на купівлю товарів більшу частку доходів, ніж багаті.

Попит бідних є більш еластичним щодо доходу, ніж попит інших верств населення. Іншими словами, зростання попиту бідних, викликане ростом доходів, призведе до більшого зрос-

тання доходів аграрних товаровиробників, ніж ріст попиту інших груп населення.

Наприклад, коли у США в 40–50 рр. постала проблема збільшення попиту, та, відповідно, споживання продовольчих товарів бідними верстами населення в країні почали використовувати таке субсидування попиту, як безкоштовні шкільні сніданки, розповсюдження серед бідних сімей продуктів за зниженими цінами тощо [79, с. 5–7]. Стимулювання попиту бідних сімей привело до зростання сукупного попиту, збільшення загального рівня споживання і доходів сільськогосподарських товаровиробників.

В політиці формування продовольчої безпеки США державним програмам продовольчої допомоги потребуючим і бідним групам населення надається особливе значення. Для цих цілей у США було створено Службу з питань продовольства і послуг споживачам.

Основними завданнями даної служби є: покращення здоров'я нації шляхом надання потребуючим верстам населення продовольчої допомоги; підтримка і зміцнення аграрного сектора шляхом удосконалення механізму його прямих зв'язків зі споживачами продовольства; створення достатнього рівня інформованості населення з питань раціонального харчування. Наразі у США діє більш ніж 15 програм продовольчої допомоги малозабезпеченому населенню [23, с. 360].

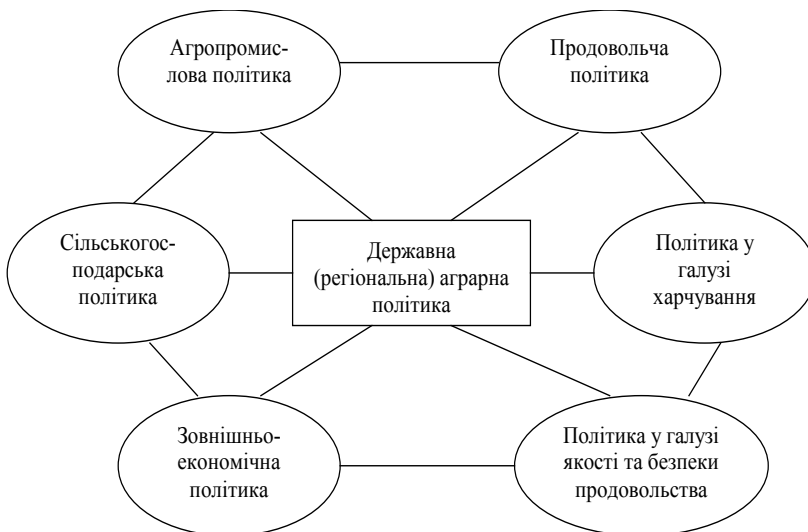
Отже, аграрна політика держави (регіону) повинна бути комплексною, передбачати тісний взаємозв'язок між усіма її структурними елементами. Реалізація цієї політики дасть можливість досягти максимального ефекту щодо забезпечення продовольчої безпеки держави (рис. 3.2).

Кожен структурний елемент аграрної політики повинен мати одну генеральну мету – забезпечення продовольчої безпеки держави, яка конкретизується за кожним із напрямків. Так, для *сільськогосподарської політики* генеральна мета, яка забезпечує продовольчу безпеку – підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва та стабілізація доходів аграрних товаровиробників; для *агропромислової політики* – підвищення ефективності галузей, пов'язаних із сільським господарством.

Рис. 3.1 **Формування системи соціальної допомоги уразливих у продовольчому відношенні груп населення регіону**

Джерело: власні дослідження.

Рис. 3.2. Структурні елементи державної (регіональної) аграрної політики

Джерело: власні дослідження.

Для *продовольчої політики* це забезпечення гарантованого доступу населення до продовольства, в тому числі шляхом створення механізмів адресної допомоги малозабезпеченим верствам населення; для *політики у галузі харчування* – створення умов, що забезпечують задоволення потреб різних груп населення в раціональному харчуванні; для *політики у сфері якості та безпеки продовольства* – створення надійної системи контролю за якістю та безпекою продуктів харчування на всіх стадіях їх виробництва; для *зовнішньоекономічної політики* – підвищення рівня доходів агропромислового сектора від зовнішньоторговельних угод [137, с. 24–25].

Необхідно також враховувати, що при проведенні аграрної політики треба мати на увазі не тільки економічний аспект. Однією із складових аграрної політики має бути і розвиток сільських територій. Безробіття в сільській місцевості пов'язано не тільки з виробництвом продовольства, а й з розвитком сільської промисловості, сфери послуг і т.д. Тому у достатній мірі повинні враховуватися такі важливі складові, як стан оточуючого середовища і добробут населення.

На основі вищевикладеного можна сформувати орієнтовну структуру “дерева цілей”, яке має бути покладене в основу розробки Стратегії регіональної продовольчої безпеки. **Генеральною метою** регіональної, як і загальнодержавної аграрної політики (вершиною “дерева цілей”) є **забезпечення продовольчої безпеки**. Цілями нижчого рівня виступають:

- забезпечення харчування усіх верств населення на рівні раціональних норм;
- дотримання необхідного рівня якості та безпеки продовольства.

Цілями другого рівня є більш детальні показники, які декомпонують цілі першого рівня:

- збільшення обсягів виробництва та надходження на регіональний споживчий ринок якісного і безпечного продовольства та створення умов для зменшення його вартості;
- створення механізмів адресної допомоги малозабезпеченим верствам населення;
- створення необхідних умов для динамічного зростання реальних доходів населення, зниження диференціації у рівні оплати праці.

Цілями третього рівня є:

- удосконалення міжрегіональних відносин у напрямку додаткового наповнення продовольчого ринку регіону необхідними товарами;
- максимальне залучення місцевих можливостей регіональних агропромислових структур щодо насичення локальних ринків продукцією власного виробництва;
- оптимальне розміщення та використання наявних ресурсів;
- раціоналізація регіональної структури управління АПК;
- формування виробничої, ринкової та соціальної інфраструктури;
- створення та забезпечення діяльності регіональних інформаційних мереж продовольчої безпеки, зокрема щодо питань здорового харчування, якості та безпеки

продовольчих товарів, у тому числі на радіаційно забруднених територіях;

- формування інформаційної відкритості та інвестиційно привабливого іміджу регіону, зокрема шляхом створення інформаційних мереж для підтримки місцевого агробізнесу та забезпечення його конкурентоспроможності;
- створення постійно діючого моніторингу системи регіональної продовольчої безпеки. Моніторинг та прогнозування загроз і дестабілізаційних факторів є одним із найважливіших елементів механізму забезпечення регіональної продовольчої безпеки. Для організації такого моніторингу необхідним є створення відповідної інформаційно-аналітичної бази і т.д.

При формуванні регіональної аграрної політики необхідно враховувати той факт, що продовольча політика, яка стимулює виробництво великої кількості м'ясомолочних продуктів, у поєднанні з політикою, згідно якої зменшуються великі обсяги фруктів і овочів, є не тільки несприятливою для оточуючого середовища, але і протирічить цілям у галузі харчування, які передбачають більше споживання овочів і фруктів в поєднанні з меншим рівнем споживання насичених жирів з м'яса і молочних продуктів [178, с. 322].

Таким чином, поняття „регіональна аграрна політика” можна визначити як цілеспрямовану діяльність, направлену на вирішення проблеми продовольчої безпеки регіону і розв'язання соціальних питань на селі з урахуванням необхідності збереження сприятливого стану оточуючого середовища на відповідній території.

Усвідомлення сформованого положення і необхідності вироблення в регіоні перспективного підходу до забезпечення продовольчої безпеки приводить до висновку, що хаотичний і некерований стан підсистем господарювання, покликаних забезпечити продовольчу безпеку, дотепер функціонально, організаційно, ресурсно і технологічно не зв'язаних між собою, варто замінити єдиною системою продовольчої безпеки країни з урахуванням особливостей регіонів.

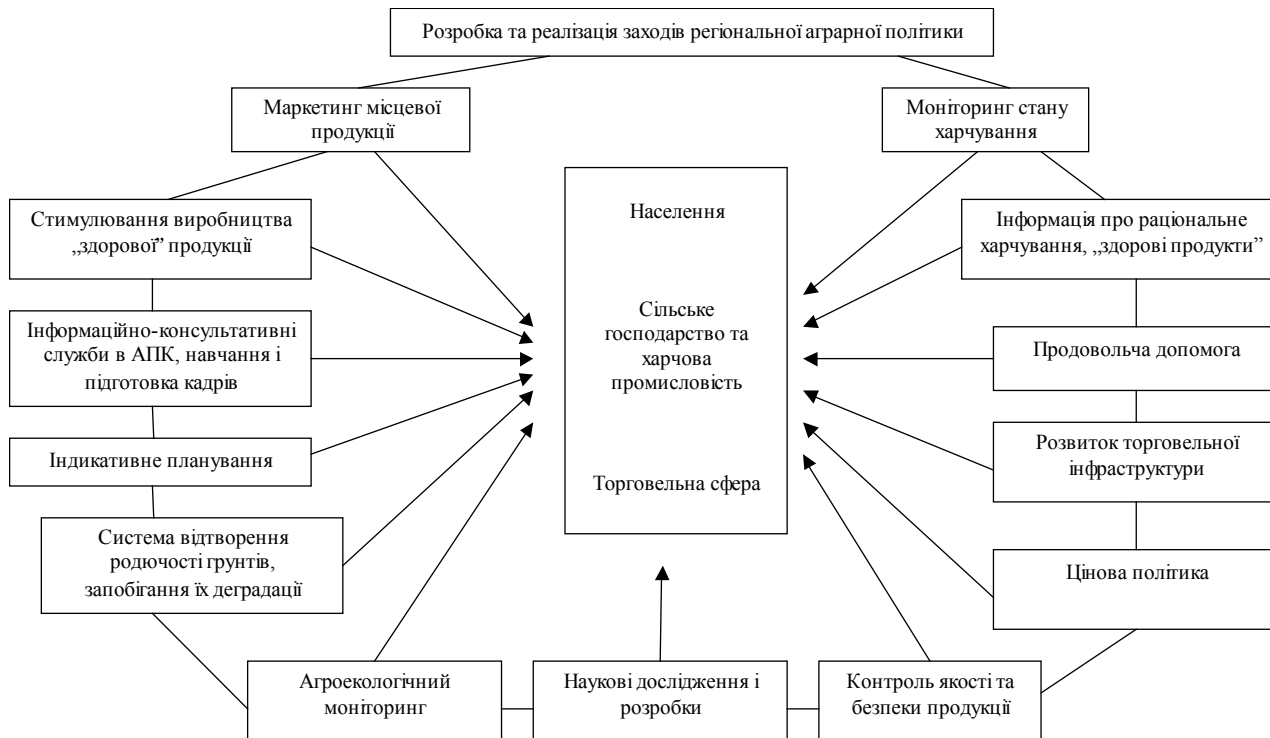
Першочергове завдання – створити таку систему при участі державної, регіональної і місцевої влади разом з виробниками основних сфер АПК, наукою, фінансовим і аграрним бізнесом, населенням. У якості системоутворюючого фактору для системи продовольчої безпеки регіону приймається його агропромисловий комплекс. З АПК пов'язані всі основні підсистеми комплексної системи продовольчої безпеки.

В умовах регіону необхідно розробити власну модель формування регіональної продовольчої безпеки. Основним принципом при розробці цієї моделі повинен бути холістичний підхід, який передбачає, що продовольча безпека повинна формуватися як комплексне явище, у тісному взаємозв'язку між усіма її структурними елементами (рис. 3.3). Виходячи з цього, виникає необхідність вироблення комплексної науково обгрунтованої Стратегії продовольчої безпеки на рівні області, яка була б практичним втіленням регіональної аграрної політики.

Наразі в Житомирській області розроблено ряд регіональних програм розвитку АПК: Програма розвитку кормовиробництва в сільськогосподарських підприємствах області на період 2001–2005 рр. [16], Програма розвитку аграрного ринку на 2001–2004 рр. [15], Програма "Родючість" на 2001–2005 рр. [14], Програма біологічного захисту рослин на 2002–2005 рр. [12], Програма залучення інвестицій в агропромисловий комплекс на 2002–2005 рр. [13], Програма стабілізації та розвитку тваринництва і птахівництва області на 2002–2004 рр. [9], Програма "Селекція і насінництво Житомирщини 2002-2005 рр." [17], Програма розвитку особистих селянських господарств на 2004–2006 роки [7] та ін.

Однак ефективність зазначених програм залишається низькою. Одна із причин – відсутність чітких загальних цілей та орієнтирів розвитку регіонального АПК. Тому регіональна Стратегія продовольчої безпеки повинна виконувати координуючу роль щодо діючих програм і бути рамочною для вироблення інших програм, направлених на усунення існуючих проблем в продовольчій безпеці на відповідній території.

В сучасних умовах необхідною є єдина модель продовольчої безпеки регіону, яка б враховувала специфічні територіальні особливості розвитку його економіки. В цій моделі повинні бути

Рис. 3.3 Холістичний підхід до забезпечення регіональної продовольчої безпеки

Джерело: власні дослідження.

чітко визначені та оперативно вимірювані індикатори продовольчої безпеки. Модель дозволить визначати наслідки впливу заходів Програми на продовольчу безпеку і надалі в постійному режимі відслідковувати зміни стану продовольчої безпеки регіону. При переході значень визначених індикаторів через порогові рівні повинні включатися заздалегідь передбачені в Програмі або заново створені постійними її учасниками економічні механізми щодо усунення загроз, які виникають. За основу розробки моделі продовольчої безпеки регіону пропонується взяти схему життєвого циклу реалізації етапів розробки, подану на рис. 3.4.

Модель повинна включати основні положення, реалізація яких дала б максимально можливий ефект у змінах стану регіону в напрямі забезпечення його продовольчої безпеки. При цьому особливу увагу слід звернути на можливість реалізації вказаних положень силами самого регіону.

Рис. 3.4. Схема життєвого циклу етапів розробки моделі продовольчої безпеки регіону

Джерело: власні дослідження.

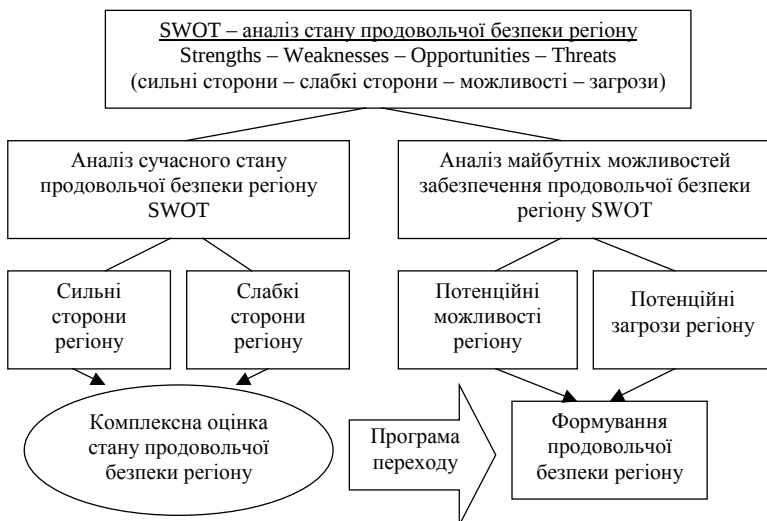
Доцільність використання наведеної моделі пояснюється тим, що остання дає змогу більш ефективно відслідковувати стан продовольчої безпеки, оскільки у процесі постійної циркуляції елементів моделі відбуватиметься виявлення нових проблем та загроз продовольчій безпеці регіону, які ймовірно виникатимуть у перспективі.

З позицій продовольчої безпеки важливо оцінювати і прогнозувати вплив усіх очікуваних загроз, а також економічних і неекономічних впливів на їх рух. Функціонування визначеної постійно функціонуючої системи надасть змогу розробляти нові заходи для ліквідації існуючих проблем та нейтралізації потенційних загроз у вказаній сфері, доповнювати систему індикаторів, на основі якої здійснюватиметься моніторинг.

Для обґрунтування доцільності та можливості досягнення поставлених цілей, реалізація яких забезпечить надійний стан продовольчої безпеки, необхідно здійснити оцінку сильних та слабких сторін існуючого стану регіону. Виходячи з цього, потрібно сформулювати за назвами сильні та слабкі сторони стану продовольчої безпеки, здійснити їх ранжирування. Такий підхід у подальшому дозволить скоротити кількість сторін, що розглядаються, за рахунок виключення з їх складу малозначимих, що незначною мірою впливають на досягнення цілей.

Сформульовані висновки щодо характеру та сили впливу специфіки регіону на можливий стан його продовольчої безпеки дозволяють перейти до фази перспективної діагностики, яка охоплює існуючі та передбачувані на майбутнє фактори розвитку регіону. Діагноз повинен представляти динамічний баланс корисних і некорисних рис регіону. На основі цього ідентифікуються його головні конкурентоспроможні переваги та певні перешкоди розвитку.

У таких умовах доцільним є застосування SWOT-аналізу, принципова схема проведення якого подана на рис 3.5. Результати SWOT-аналізу дозволяють обґрунтовувати стратегічні цілі та формувати оперативні (Додаток 14). На підставі усієї сукупності таких проробок формується Стратегія продовольчої безпеки регіону.

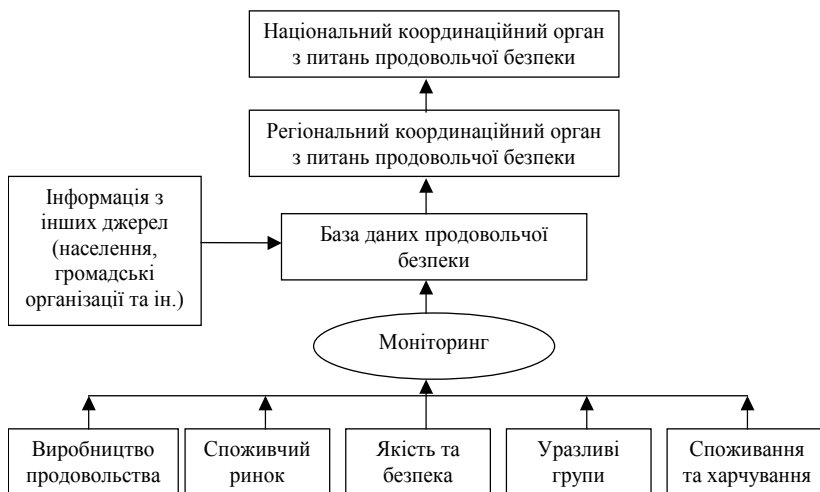
Рис. 3.5. Принципова схема здійснення SWOT-аналізу стану продовольчої безпеки регіону

Джерело: власні дослідження.

Формування надійної системи продовольчої безпеки передбачає необхідність створення системи ідентифікації фактичного її стану, прогнозування та завчасного попередження негативних змін, які можуть призвести до погіршення її рівня. Для цього необхідним є формування відповідної бази даних та забезпечення проведення на її основі інформаційно-аналітичної роботи щодо виявлення існуючих та потенційних загроз продовольчій безпеці та розробки заходів щодо їх локалізації і нейтралізації. Навіть при тому, що окремі дані або прогнози у вказаній базі даних можуть бути неточними, накопичення відповідної інформації дозволить привернути увагу до ситуацій, які повинні бути досліджені більш глибоко.

Систему контролю продовольчої безпеки пропонується організувати навколо наступних основних напрямків: моніторинг виробництва продовольства; моніторинг споживчого ринку, який в основному має контролювати торгівлю; соціальний моніторинг найбільш уразливих груп населення; спостереження за споживанням продовольства та харчуванням населення; моніторинг якості та безпеки продовольства (рис. 3.6).

Світовий досвід показує, що непогодженість політики і стратегії у сферах сільського господарства, промисловості, харчування можуть завдати шкоди здоров'ю, навколишньому середовищу і економіці. Однак несприятливі наслідки можуть бути знижені, якщо всі сектори і галузі будуть діяти відповідно до поставлених політико-стратегічних завдань.

Рис. 3.6. Організація системи ідентифікації, прогнозування та завчасного попередження

Джерело: власні дослідження.

Згідно діючого законодавства Міністерство аграрної політики України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань формування та реалізації державної аграрної політики, продовольчої безпеки держави [2]. Головним органом у системі забезпечення регіональної продовольчої безпеки має стати Головне управління сільського господарства та продовольства облдержадміністрації.

Його функції мають полягати у формуванні та реалізації регіональної аграрної політики, направленої на забезпечення продовольчої безпеки на відповідній території. Для цього управління має стати основним координатором діяльності усіх зацікавлених учасників процесу формування регіональної продовольчої безпеки (рис. 3.7).

Рис. 3.7. Організаційна структура учасників процесу забезпечення регіональної продовольчої безпеки

Джерело: власні дослідження.

Таким чином, регіональна аграрна політика, направлена на комплексне вирішення усіх визначених аспектів проблеми продовольчої безпеки, є тим інструментом, який здатен забезпечити вирішення зазначеної проблеми, що сприятиме поліпшенню рівня харчування населення, його здоров'я та, як наслідок, підвищенню ефективності трудових ресурсів, стійкості територіальної складової національної економіки.

3.2. Забезпечення якості та безпеки продовольства

Доступ до безпечних і здорових різноманітних харчових продуктів є одним з основних прав людини. Оптимальне забезпечення безпечною, поживною їжею є непорушною умовою і передумовою охорони та зміцнення здоров'я. Безпека продовольства є основною вимогою його якості. Вона передбачає відсутність або прийнятні і безпечні рівні домішок, звичайних токсинів чи будь-яких інших речовин, які можуть зробити харчовий продукт шкідливим для здоров'я на гострій чи хронічній основі.

До цього часу в Україні контроль за безпекою продуктів харчування сконцентрований переважно на дослідженні кінцевих продуктів і перевірках підприємств, які займаються обробкою продуктів харчування та їх виготовленням. Поряд з цим протягом останніх десяти років у світовій практиці посилилася тенденція до усвідомлення значення інтегрованого міждисциплінарного підходу з розглядом усього харчового ланцюга, оскільки багато проблем, пов'язаних з безпекою продуктів харчування, виникають у початковому виробництві. З урахуванням цього протягом останніх років організація контролю за продуктами харчування в багатьох європейських країнах зазнала реорганізації і єдина установа стала відповідальною за весь харчовий ланцюг – „від ферми до споживача”. Така система має багато переваг і заслуговує того, щоб її можна було рекомендувати в Україні.

Діюча в Україні система з регулювання безпеки продуктів харчування в основному виходить з юридичного визначення того, що є небезпечним продуктом, програм обов'язкового виконання правил, з тим щоб вилучити такі продукти харчування з продовольчого ринку, і застосування санкцій у відношенні тих, хто порушує відповідні регулюючі норми. Однак така система є

не дуже ефективною, оскільки контроль готового продукту ніколи не зможе бути достатньо повним, щоб гарантувати рівні забруднення нижче встановленого і безпеку, які неможливо проконтролювати в готовому продукті. Превентивний підхід, тобто ліквідація загрози або контроль забруднених продуктів на першому етапі виробництва більш ефективний і тому має безперечні переваги.

Не сприяє покращенню ситуації у сфері якості та безпеки продовольства в державі і низький рівень відповідальності за порушення стандартів, норм і правил та якості харчової продукції. Наприклад, за результатами перевірок місцевих підприємств Житомирським Державним центром стандартизації, метрології і сертифікації у 2003 р. накладено 39 штрафів на суму 31,5 тис.грн., на відповідальних осіб складено 41 протокол про адмінправопорушення та накладено штрафів на суму 3,3 тис.грн.

В ряді країн світу відповідальність за порушення вимог до якості та безпеки продовольства є значно суворішою. Наприклад, у США основний контроль якості продовольства забезпечують два відомства: Адміністрація у справах продовольства і медикаментів Міністерства охорони здоров'я і соціальних послуг (контролює виробництво і реалізацію майже 90 тисяч видів продукції на суму понад 1000 млрд. доларів США і проводить щорічно перевірки більш ніж 15000 підприємств) і Управління продовольчою безпекою та інспекції Мінсільгоспу, яке відповідає винятково за контроль м'яса і м'ясопродуктів. Ці відомства наділені повноваженнями аж до повної заборони продажу продукції і її конфіскації у судовому порядку, правом аргументувати порушення кримінальної справи щодо фізичних і юридичних осіб, входити в судові органи з пропозицією про заборону в судовому порядку виробництва і реалізації окремих видів продукції. При цьому максимально можливе покарання за неправильне маркування продукції – 3 роки тюремного ув'язнення і 100 тис. дол. США, а надання фальсифікованої документації – до 5 років і 250 тис. дол. США відповідно.

Таким чином, питання покращання якості та безпеки вітчизняної продовольчої продукції, як одного з основних показників, що характеризує рівень продовольчої безпеки держави, лежить у площині загальнодержавної політики,

першочерговим завданням якої є удосконалення національної системи контролю за якістю та безпечністю продовольчої продукції.

Проблема підвищення рівня якості та безпеки продовольства значною мірою може бути вирішена на регіональному рівні шляхом формування відповідної регіональної політики. Основою для її розробки є визначення проблем, які перешкоджають активізації процесу забезпечення якості та безпечності продовольчої продукції в Житомирській області. Проведене дослідження показує, що основними з них є:

- відсутність необхідних коштів на підприємствах або небажання останніх вкладати їх в розробку, впровадження та сертифікацію систем управління якістю та навколишнім середовищем. Вказана ситуація загострюється внаслідок відсутності державної підтримки зазначеного процесу, недостатнього рівня внутрішньої конкуренції;
- нерозвинутість системи широкомасштабного навчання фахівців з питань якості, у тому числі навчання керівників підприємств сучасній ідеології управління якістю та навколишнім середовищем;
- недостатнє усвідомлення виробниками можливості підвищення власних конкурентних переваг на ринку шляхом виробництва екологічно чистих продуктів харчування;
- відсутність умов для формування зацікавленості суспільства, виробників до проблем навколишнього середовища та удосконалення заходів, спрямованих на його охорону через впровадження міжнародних стандартів з управління навколишнім середовищем ISO 14000;
- впровадження гармонізованих з європейськими і міжнародними вимогами стандартів, спричиняє необхідність технічного переоснащення підприємств, освоєння сучасних технологій, запровадження нового випробувального обладнання;
- недостатній контроль за якістю та безпечністю продовольства та низький рівень відповідальності за

порушення діючого законодавства у вказаній сфері та ін. [132, с. 51].

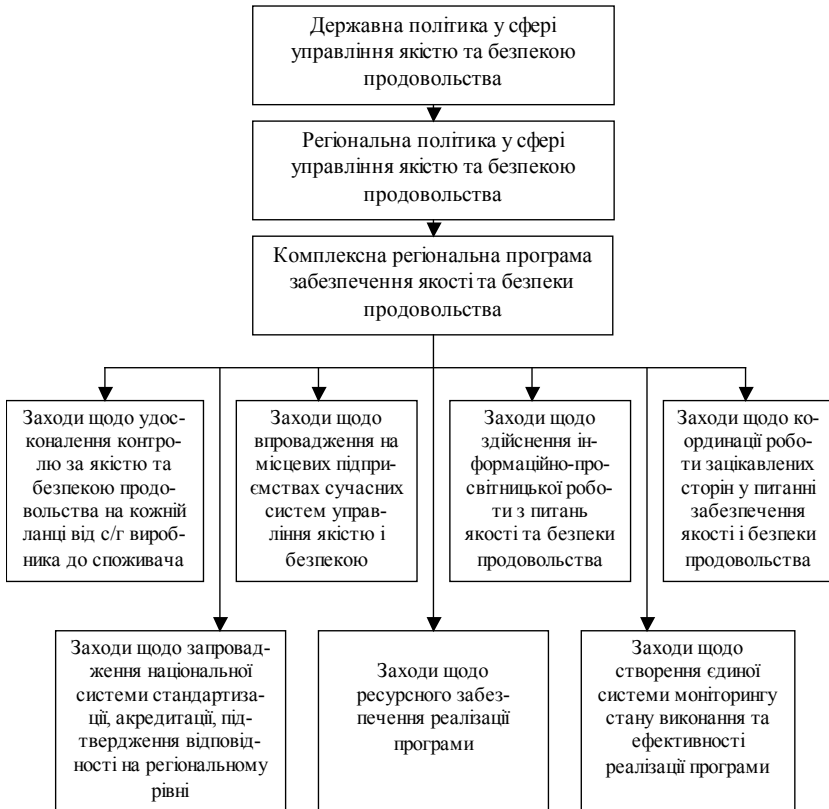
Несприятливим фактором, який стримує розвиток на підприємствах робіт щодо підвищення якості продукції є спільні інтереси нових власників засобів виробництва, керівництва та працівників підприємств на користь досягнення разової тимчасової вигоди, а не довготривалих гарантій високої конкурентоспроможності і, відповідно, виживання в нових економічних умовах.

Певні кроки у напрямку формування регіональної політики у галузі забезпечення якості та безпечності продовольчої продукції вже зроблені. Зокрема, відповідними розпорядженнями голови Житомирської облдержадміністрації затверджено регіональну Програму сприяння підвищенню якості та конкурентоспроможності продукції Житомирщини на 2002–2003 рр., обласну Програму захисту прав споживачів на 2003–2005 рр., створено Обласну раду з питань захисту прав споживачів [18].

Проте ефективність вказаних заходів є надзвичайно низькою. Більшість завдань, передбачених регіональною Програмою сприяння підвищенню якості та конкурентоспроможності продукції Житомирщини на 2002–2003 рр. залишилися нереалізованими, основними причинами чого стали неналагоджена система координації роботи між виконавцями Програми та відсутність у виконавців, відповідальних за реалізацію заходів Програми, належного рівня знань та компетенції у питаннях створення ефективних систем і механізмів управління безпечністю, якістю та конкурентоспроможністю продукції.

Недоліками Програми є те, що остання зорієнтована переважно на підприємства харчової промисловості та переробки сільськогосподарської продукції, у той час як питанням якості та безпеки сільськогосподарської сировини, контролю за якістю та безпечністю продукції, яка надходить на споживчий ринок з інших регіонів та з приватного сектора увага практично не приділяється. Поряд з цим в якості головної перешкоди на шляху забезпечення безпеки харчових продуктів наразі є продукти, вироблені на малих приватних підприємствах, які не мають необхідної технології, виробничого контролю і гігієнічної

підготовки працівників. Аналіз обласної Програми захисту прав споживачів на 2003–2005 рр. також свідчить про низьку ймовірність ефективності від реалізації передбачених у ній заходів щодо поліпшення ситуації у сфері якості та безпеки продовольства на регіональному ринку, оскільки практично всі вони носять загальний та неконкретизований характер.

Рис. 3.8. Системний підхід до забезпечення якості та безпеки продовольчої продукції на регіональному рівні

Джерело: власні дослідження.

Враховуючи викладене, для створення ефективного механізму управління безпечністю, якістю та конкурентоспроможністю продовольчої продукції на регіональному рівні необхідним є

формування єдиної комплексної Програми забезпечення якості та безпеки продовольчої продукції, яка повинна передбачати вирішення питань удосконалення механізмів захисту регіонального продовольчого ринку від неякісної та небезпечної продукції; створення економічних, організаційних та соціальних передумов і механізмів широкого впровадження на рівні підприємств систем управління якістю і навколишнім середовищем як найбільш ефективного інструменту забезпечення якості і безпечності продукції, задоволення вимог і очікувань споживачів та ін. (рис. 3.8).

Особливе значення у Програмі повинно приділятися заходам щодо здійснення регіональної політики у сфері якості та безпеки продовольства в районах, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, в яких пріоритетними залишаються питання посилення радіологічного контролю за продовольчою продукцією, охоплення населення просвітницькою роботою щодо необхідних захисних заходів у процесі виробництва та споживання продовольства.

Важливим принципом регіональної політики в галузі якості та безпеки продовольства повинна стати її відкритість. Робота керівних органів, які відповідають за якість та безпеку продовольства повинна здійснюватися на основі взаємодії зі споживачами, виробниками, сферою торгівлі та іншими зацікавленими сторонами. Один із ефективних шляхів для виконання законодавства з питань дотримання якості продуктів харчування полягає в доступності для суспільства результатів контролю продовольства (повідомлення про перевірки і їх результати, які здійснюються контролюючими органами тощо). В ряді країн результати перевірок підприємств-виробників, об'єктів громадського харчування та магазинів розміщують відкрито або публікують у засобах масової інформації, що позначається на виборі конкретних продуктів, магазинів і ресторанів для відвідування споживачами і сприяє виконанню необхідних правил, що забезпечують якість продуктів [190, с. 6]. Сам факт, що вказана інформація стає відомою суспільству, сприяє намаганням виробників і торговельних працівників забезпечувати дотримання допустимого діючих норм і правил у цій сфері.

В країнах, у яких відповідальність з питань контролю щодо продуктів харчування розподілена між різними органами, наприклад, центральними і місцевими, результати ревізій, що здійснюють національні органи, можуть ставати доступними для суспільства, як це відбувається, наприклад, у Великобританії. Результати інспекцій щодо продуктів харчування, які здійснюються Європейською комісією і ветеринарною службою, можна отримати через Інтернет.

В результаті створення єдиного ринку, поступового розширення і глобалізації харчові продукти і їх компоненти можуть надходити з більшої кількості країн, ніж раніше, і перевозять їх до кінцевого споживача більш різноманітними шляхами. Той факт, що при надходженні до кінцевого споживача продукти харчування проходять через усе більшу кількість учасників цього процесу, підвищує можливість зараження (забруднення) цієї продукції.

Тому дуже важливою є розробка нових стандартів якості на продовольчі товари, які б відповідали вимогам СОТ та удосконалення ветеринарно-санітарних і карантинних вимог. На нашу думку, реалізація такої концепції сприятиме зростанню конкурентоспроможності вітчизняних харчових продуктів на внутрішньому ринку та (що є ще важливішим) спонукатиме населення країни до вживання в їжу продовольчих товарів найвищої якості.

Світовий досвід показує, що незалежні організації споживачів є важливими учасниками процесу інтерактивної комунікації зі споживачами у питаннях безпеки і якості харчових продуктів, а також пов'язаних з ними ризиків. В Європейській економічній зоні, принаймні, ці організації користуються дуже великою довірою споживачів. Якісну і безпечну харчову продукцію можна отримати лише при такій продовольчій політиці, яка включає наступні елементи:

- представництво усіх зацікавлених сторін: споживачів, вчених, керівників та представників виробничих підприємств, органів влади;
- відкриті консультації з широкою громадськістю і споживчими організаціями;

- інтерактивний діалог з вченими, спеціалістами з управління ризиком, споживачами та споживчими організаціями для сприяння кращому взаєморозумінню і кращій інформованості про ризик;
- ефективна двостороння комунікація зі споживачами і їх організаціями на постійній основі (а не коли виникають проблеми).

Відповідальність за гігієну харчових продуктів у домогосподарствах та виконання рекомендацій щодо зберігання і приготування їжі покладається безпосередньо на споживача. Вказаний аспект проблеми якості та безпеки продовольства не можна недооцінювати, оскільки цей етап є останньою важливою ланкою в харчовому ланцюгу. Тому необхідним є формування та реалізація заходів, направлених на розширення знань споживачів у питаннях гігієни продуктів харчування шляхом надання відповідних рекомендацій, інформації з тим, щоб допомогти споживачу більш ефективно вирішувати питання, пов'язані з ризиком споживання неякісних продуктів.

Відповідна політика, направлена на стимулювання виробництва “здорового” продовольства повинна проводитися і щодо виробників. Надання підтримки виробництву для виготовлення більш повноцінних харчових продуктів може включати технологічну підтримку щодо: виробництва фруктів, овочів; технологічних нововведень для виробництва більш повноцінних харчових продуктів; ланцюга розподілу й експорту цих продуктів. Способи стимулювання цього процесу включають урядову підтримку щодо програм шкільних сніданків і інших програм суспільного харчування і допомоги в галузі харчових продуктів, а також розробку договорів з особами, які виробляють у місцевих умовах харчові продукти для забезпечення місцевого ринку.

Враховуючи наявні потенційні можливості регіону у виробництві „здорових”, біологічно цінних продуктів харчування, інноваційна діяльність сільськогосподарських та переробних підприємств регіону у найближчій перспективі повинна акцентуватися на наступних напрямках:

- виробництво готових до споживання свіжих овочевих салатів, інших плодоовочевих виробів в охолодженому вигляді в поліетиленовій та іншій сучасній упаковці;
- виробництво пектину з використанням яблучної сировини як замітника імпоротної сировини;
- освоєння виробництва продукції із дикоростучих плодів і ягід;
- освоєння виробництва напоїв підвищеної біологічної цінності, в тому числі з використанням місцевої дикоростучої сировини;
- запровадження технологій, які забезпечують збереження та підвищення харчової цінності продуктів;
- збільшення виробництва продукції з натуральної сировини підвищеної біологічної цінності та ін.

Недоїдання є основним, але не обов'язковим фактором продовольчої небезпеки. Навіть якщо надходження енергії є задовільним, може зберігатися недостатнє споживання вітамінів і мінералів. Дефіцит мікронутрієнтів – особливо йоду, заліза і вітаміну А – визнається як серйозна і поширена проблема продовольчої безпеки насамперед, але не виключно, в країнах з низькими доходами. Концепція продовольчої безпеки таким чином стосується ризику макронутрієнтного або мікронутрієнтного дефіциту, який може загрожувати фізичному здоров'ю.

Вітамінізація продуктів харчування – один із важливих напрямків у діяльності наукових організацій і виробників харчових продуктів. Враховуючи, що в процесі кулінарної обробки втрачається до 40% вітаміну А, 20–30% вітамінів групи В і до 60% вітаміну С, необхідні розробки нових технологій, які зможуть забезпечити вітамінну достатність у продуктах.

Інтенсифікація життя, забруднення оточуючого середовища знижують опір організму людини до шкідливих впливів, що підвищує ризик виникнення багатьох поширених хвороб. Головна проблема, яка сьогодні не усвідомлюється, є різке зниження енерговитрат. Причина цього в загальних соціальних умовах, незайнятості великої частини населення у виробництві, а також у тих соціальних благах, що одержані за останні десятиліття (поліпшення побутових умов, що допомагають

полегшити працю). При цьому потреба в мікронутрієнтах практично не змінилася, а з урахуванням екологічної ситуації – навіть зросла. Входження в конфронтацію з природою призводить до того, що навіть теоретично раціон із традиційних продуктів, адекватний за енергетичною цінністю і калорійністю, не може забезпечити сьогодні існуючі потреби в мікроелементах [154].

У зв'язку з цим необхідна розробка технологій виробництва продуктів харчування лікувально-профілактичного призначення. Масовий випуск таких продуктів, які підвищують опір організму до умов оточуючого середовища, дозволить покращити якість життя хворих, допомогти знизити ризик виникнення найбільш розповсюджених захворювань і полегшити адаптацію організму до несприятливих умов життя і праці.

Одним із ефективних і економічно доступних способів зниження вітамінної і мінеральної недостатності є збагачення масових видів продукції мінерально-вітамінними сумішами, в першу чергу створеними на зерновій основі, які споживають до 70% населення. Це важливо для адаптації до несприятливих умов проживання населення, яке живе на екологічно забруднених територіях. Тому регіональні органи влади повинні налагодити співробітництво з промисловістю та разом розглянути оптимальні методи стимулювання промисловості і роздрібних торговців до збільшення їхніх внесків у розробку “сприятливої здоров'ю інформації”, для збалансованого режиму харчування.

Досвід окремих країн засвідчує, що державна політика, націлена на скорочення дефіциту мікронутрієнтів, зарекомендувала себе як дуже рентабельна, оскільки здоров'я та стан харчування робочої сили країни має пряму кореляцію з її продуктивністю [173, с. 5].

Таким чином, розробка ефективної національної та регіональної систем контролю за якістю та безпечністю продовольчої продукції, стимулювання місцевих підприємств до виробництва „здорового” продовольства надасть змогу створити передумови для подолання технічних бар'єрів для просування товарів на зарубіжні ринки, підвищити довіру та повагу до вітчизняних товаровиробників на зовнішньому та внутрішньому ринках, сприяти покращанню здоров'я населення.

3.3. Регіональна політика у галузі харчування населення

У контексті формування продовольчої безпеки держави загалом та окремих її регіонів зокрема актуальним є питання приведення раціону збалансованого харчування у відповідність з сучасними розробками світової науки про харчування, оскільки законодавчо в Україні затверджений лише мінімальний харчовий раціон, який, до того ж, за окремими аспектами не відповідає задекларованій його відповідності рекомендаціям Всесвітньої організації охорони здоров'я (WHO). В основі формування пріоритетів аграрної політики повинні знаходитися уявлення не про мінімальне, а про раціональне харчування, як це зроблено у більшості розвинутих країн світу.

У вересні 2000 р. Європейський регіональний комітет WHO, в якому представлені всі держави-члени Європейського регіону WHO (51 країна, в тому числі Україна), затвердив Перший план дій у сфері харчових продуктів і харчування для Європейського регіону WHO на 2000–2005 рр. Програмою “Харчування і продовольча безпека” в Європейському регіоні WHO проводиться робота, направлена на те, щоб питання щодо харчування зайняли більш вагоме місце в політиці держав [139, с. 2]. Програма передбачає стимулювання і підтримку держав-членів WHO в розробці розумних і довготривалих напрямків політики у сфері харчових продуктів і харчування.

Практичні дані показують, що групи населення можуть жити здоровим життям на сьомому і восьмому десятку років за умови, що вони дотримуються оптимального режиму харчування і підтримують фізичну активність [69, с.1–3]. В усіх країнах основні детермінанти і роль конкретних факторів ризику для хронічних хвороб у значній мірі залишаються тими ж самими. Вони зокрема включають збільшення збуту і споживання харчових продуктів з високим вмістом жирів і цукру та низьким вмістом поживних мікроелементів.

Традиційно зв'язок між харчуванням і здоров'ям базувався на наукових даних, що стосуються дефіциту поживних макро- і мікроелементів. І хоча для профілактики дефіциту необхідно мати достатню кількість їжі, на даний час широко визнається той факт, що і надто велика кількість одних продуктів у поєднанні з

надто малими кількостями інших продуктів підвищує ризик розвитку хвороб. Усе ширше визнається необхідність в наданні більш всеохоплюючого характеру державній політиці у сфері продовольства і харчування. Політика повинна сприяти попередженню недостатнього харчування, одночасно передбачаючи вирішення таких питань, як забезпечення доступу до достатньої кількості продуктів харчування, які допомагають запобігти розвитку хвороб, зокрема, овочів та фруктів. Крім того, ці продукти повинні вирощуватися таким чином, щоб охоронялись і здоров'я населення, і оточуюче середовище.

Експертами WHO та FAO ще у 70-тих роках було обґрунтовано включення політики здорового харчування в цілі аграрної політики країни, щоб поряд з вирішенням проблеми підвищення продуктивності праці у сільському господарстві і інших галузях АПК, покращення системи розподілу доходів, держава виконувала і інші функції: покращення якості харчового раціону населення, проведення медико-профілактичних заходів, пов'язаних з харчуванням; розробки і реалізації державних програм активного втручання у галузі харчування певних груп населення.

На лікування захворювань, обумовлених харчуванням, витрачається значна частина бюджету системи охорони здоров'я. Ці витрати можна було б набагато зменшити, якби проводилась профілактика цих захворювань, оскільки вони лягають тяжким тягарем на суспільство і, в особливості, на уразливі групи населення. Наукові дослідження, які розпочаті після Другої світової війни і продовжуються до сьогоднішнього дня, свідчать, що раціон харчування, в якому присутні значні кількості насичених жирів, масел, жирних молочних продуктів, у значній мірі сприяють розвитку серцево-судинних, деяких онкологічних захворювань і ожиріння [110, с. 1].

У більшості країн Європи, а також у США і Канаді питання про харчування населення підняте на державний рівень і знаходиться під постійною увагою урядів цих країн. Останні керуються у своїх діях національними програмами "Здоров'я для всіх", що реалізуються вже понад 10 років. Завдяки цьому в багатьох економічно розвинених країнах світу вдалося досягти

зниження рівня захворюваності і смертності від серцево-судинних захворювань на 30–50% і майже у 100% населення запобігти розвитку карієсу. При цьому регрес захворюваності на 38% обумовлений корекцією раціону харчування [45]. Завдяки поінформованості населення про взаємозв'язок харчування та хронічних хвороб в Австралії і Новій Зеландії, де кампанія з охорони здоров'я, зокрема нормалізації харчування, протягом багатьох років проводиться в державному масштабі, за 15 років смертність від ішемічної хвороби серця зменшилася на 40–50%. За цей же період смертність від цього захворювання в Польщі зросла на 72% [147, с.4]. (Поляки традиційно віддають перевагу жирним сортам м'яса та молочних продуктів).

В США дослідження, пов'язані з розробкою раціону харчування, використовуються для надання інформаційної підтримки населенню. Федеральна політика США сформульована в “Керівництві з питань харчування для американців” [185]. Дослідження щодо дієтології використовуються при проведенні аграрної політики в ряді інших країн. У 1975 р. у Норвегії прийнята державна програма в галузі харчування з тим, щоб поєднати аграрну політику з заходами для укріплення здоров'я населення. В 1984 р. В Нідерландах прийнята державна програма щодо раціону здорового харчування та створений банк даних про харчовий склад продуктів, які виробляються в країні. Як показують результати досліджень групи спеціалістів ВООЗ, покращення здоров'я населення, зокрема попередження хронічних захворювань у зрілому віці, значно зменшують видатки державного бюджету, пов'язані з наданням необхідної медичної допомоги внаслідок втрати працездатності.

Постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 р. № 656 „Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення” затверджено набори продуктів харчування для дітей, працездатного та непрацездатного населення. Виходячи з положень Закону України „Про прожитковий мінімум”, на основі якого прийнята вказана постанова, зазначені набори продуктів харчування повинні забезпечувати задоволення організму працюючої людини

у відтворенні працездатності, збереження працездатності для безробітного, відновлення у необхідних випадках працездатності для особи, яка її втратила.

Сам прожитковий мінімум визначається як вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, необхідного для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. Вказане визначення є неконкретним, оскільки не дає відповіді на такі важливі питання: що значить нормальне функціонування організму? Яку тривалість життя забезпечує визначений набір продуктів харчування? Чи можна при такому раціоні очікувати стабілізації демографічної ситуації і зменшення рівня захворюваності населення та ін.

Відповідно до Закону України „Про прожитковий мінімум” набір продуктів харчування формується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері охорони здоров'я з використанням нормативів фізіологічної потреби організму людини в продуктах харчування виходячи з їх хімічного складу та енергетичної цінності, з урахуванням рекомендацій ВООЗ. Проведене порівняння показує, що в цілому законодавчо затверджений поживний склад добового раціону в Україні відповідає рекомендаціям ВООЗ/ФАО та European Heart Network (табл.3.1). Проте більш глибоке дослідження виявляє факти значної невідповідності діючих в державі норм споживання окремих продуктів харчування рекомендаціям вказаних міжнародних організацій. Наприклад, встановлена норма споживання цукру та кондитерських виробів на рівні в середньому 88 г на добу (зокрема для працездатної особи 101 г, в тому числі чистого цукру 66 г) забезпечує до 14 % добової енергетичної потреби, в той час як згідно рекомендацій ВООЗ/ФАО вона не повинна перевищувати 10 % (55 г цукру на добу).

Крім того, в рекомендаціях ВООЗ/ФАО та European Heart Network щодо раціонального харчування окрема увага приділяється питанням відповідності харчового раціону щодо вмісту солі, холестерину, харчових волокон, окремих видів жирів тощо. У вітчизняних законодавчих актах подібні рекомендації відсутні.

Таблиця 3.1

Відповідність затвердженого в Україні поживного складу харчового раціону рекомендаціям ВООЗ/ФАО та European Heart Network щодо раціональної структури харчування

Компоненти	European Heart Network	ВООЗ/ФАО	Україна
Жири – всього	Менше 30% енергії	15–30% енергії	29% енергії
Насичені жири	Менше 10% енергії	Менше 7% енергії	Ціль відсутня
Трансізомери жирних кислот (трансжири)	Менше 2% енергії	Менше 1% енергії	Ціль відсутня
Овочі і фрукти	Більше 400 г в день	Більше 400 г в день	474 г в день
Сіль	Менше 6 г в день	Менше 5 г в день	Ціль відсутня
Холестерин	Ціль відсутня	Менше 300 мг в день	Ціль відсутня
Вуглеводи	Більше 55% енергії	55–75% енергії	58% енергії
в т.ч. цукор	-	Менше 10% енергії	14% енергії
Харчові волокна	Більше 25 г в день	Ціль відсутня	Ціль відсутня
Білок	Ціль відсутня	10–15% енергії	12,5% енергії

Джерело: [8, 187].

Враховуючи викладене, питання приведення раціону збалансованого харчування у відповідність з сучасними розробками світової науки про харчування залишається актуальним. Оцінка потреб держави в продовольчій продукції, яка необхідна для розрахунку базових показників аграрної політики, потребує залучення великого обсягу даних та експертів з різних областей знань: економіки, медицини, науки про харчування, хімії і ін. Економічна модель, яка приводиться у роботі, базується на розробках міжнародних організацій ВООЗ та ФАО (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Модель збалансованого харчування населення
(в середньому на одну особу)**

Види продуктів	Потреба, на добу					
	Загальна енергетична цінність, Ккал	Білки, Ккал	Жири, Ккал	Холестерин, мг	Всього, г	Споживання в рік, кг (з урахуванням відходів)
Хліб і хлібопродукти	1122,0	132,0	98,0	–	330,0	122,9
Бобові, горіхи	150,0	30,0	89,0	–	30,0	12,2
М'ясо та м'ясопродукти	337,5	102,6	182,0	94,5	135,0	75,8
Молоко та молокопродукти	475,0	117,5	264,0	80,5	805,0	293,8
Яйця	20,5	6,6	13,5	74,1	13,0	5,5 (116 шт)
Жири рослинні	135,0	0,0	130,0	–	15,0	5,5
Жири тваринні	89,8	0,3	89,0	8,4	12,0	4,4
Риба і рибопродукти	29,0	19,5	9,2	8,4	28,0	18,6
Цукор	206,0	0,0	0,0	0,0	55,0	20,1
Овочі і фрукти	185,0	19,8	12,2	0,0	450,0	219,0
Картопля	150,2	14,5	1,6	0,0	180,0	91,8
Всього	2900,0	442,8	888,5	266,0	2053	869,6

Джерело: розраховано за даними [176, 187].

Вказану модель необхідно розглядати як основу для більш конкретних розрахунків, необхідних для того, щоб уніфікувати інформаційну базу в раціональних нормах споживання продуктів харчування. Розробка моделі збалансованого харчування є актуальною ще й тому, що у більшості наукових джерел наводяться суперечливі дані щодо раціональних обсягів споживання тих чи інших продуктів харчування.

За методикою ФАО у відповідності з різною харчовою цінністю прийнято розподіл на зернові і бобові культури. У свою

чергу, бобові агреговані в одну підгрупу з горіхами та насінням, споживання яких на рівні 30 г на добу є необхідним, оскільки дана продукція забезпечує надходження не тільки достатньої кількості білків, але і мінеральних речовин – калію, фосфору, кальцію, магнію, маючи при цьому високу енергетичну цінність при малому об'ємі. Останній факт є досить суттєвим, оскільки при формуванні добового раціону необхідно враховувати і об'єми їжі у зв'язку з обмеженням можливості переробки продуктів харчування шлунково-кишковим трактом людини. В Україні при формуванні пріоритетів аграрної політики поки не враховується вказана підгрупа, що, зокрема, виражається у відсутності статистичних даних, необхідних для проведення аналізу.

Розроблена модель збалансованого харчування повинна стати інструментом виявлення існуючих проблем продовольчої безпеки в регіоні для їх наступної нейтралізації (табл. 3.3).

У продовольчому забезпеченні населення країни винятково важлива роль відводиться плодам, ягодам і продуктам їх промислової переробки. З розвитком лікувального садівництва, поглибленням знань про раціональне харчування і погіршенням екологічної ситуації значення плодів і ягід як незамінних продуктів споживання, що мають протирадіаційні властивості, невпинно зростає.

А щодо норми споживання яєць, то за рекомендаціями ВООЗ вона складає близько 116 шт на рік, що на 169 шт. менше, ніж пропонують вітчизняні вчені [90, с.118]. Однак враховуючи той факт, що яйця є досить шкідливими з точки зору підвищеного вмісту в них холестерину (570 мг на 100 г яєць, або приблизно на два яйця, при добових нормах споживання до 300 мг за нормами ВООЗ) у моделі залишена норма споживання яєць, рекомендована ВООЗ/ФАО.

Досвід розвинутих держав світу переконує, що з підвищенням матеріального добробуту людей істотно змінюються стандарти життя, і зокрема – структура споживчого кошика (в ньому зменшується частка хліба й картоплі та збільшується – плодів, ягід та овочів). Загалом стійке й обґрунтоване в довгостроковому плані сільськогосподарське виробництво передбачає збільшення застосування в раціоні людей харчових продуктів рослинного походження.

Таблиця 3.3

**Матриця оперативної оцінки рівня продовольчої безпеки в територіальному розрізі
(узагальнена по Житомирській області за 2003 р., у середньому за місяць)**

Види продуктів	Норма споживання, кг на душу населення в місяць	Фактичне споживання, кг на душу населення в місяць	Рівень забезпече- ності, % (гр.3/гр.2)	Споживча ціна, грн./кг	Загальна вартість, грн./міс. (гр.5*гр.2)	Рівень середньо- місячної зарплати (пенсії), грн. нетто	Рівень забезпече- ності, %. (гр.7/гр.6)
Хліб і хлібопродукти	10,2	11,9	116,7	2,2	22,4	X	X
Бобові, горіхи	1,0	-	-	7,8	7,8	X	X
М'ясо та м'ясопродукти	6,3	2,1	33,3	11,8	74,3	X	X
Молоко та молокопродукти	24,5	17,8	72,7	1,9	46,6	X	X
Яйця, шт	10	17	1,7 р.	0,3	3,0	X	X
Жири рослинні	0,5	2,1	4,2 р.	4,9	2,5	X	X
Жири тваринні	0,4	1,2	3,0 р.	8,1	3,2	X	X
Риба і рибопродукти	1,6	1,5	93,8	7,0	11,2	X	X
Цукор	1,7	3,4	2,0 р.	2,9	4,9	X	X
Овочі і фрукти	18,3	10,2	55,7	2,7	49,4	X	X
Картопля	7,7	13,1	1,7 р.	0,8	6,2	X	X
Всього	82,2	80,3	x	x	231,5	136,9	59,1

Примітка: до розрахунку прийнято 50% рівня середньомісячної заробітної плати у 2003 р.

Таким чином, рекомендації у відношенні режиму харчування населення повинні концентруватися навколо наступних основних напрямків:

- збільшити споживання фруктів і овочів, а також цільних зерен і горіхів.
- зменшити споживання насичених жирів і трансжирних кислот, змінивши їх на ненасичені, скорочувати рівні загального споживання жирів;
- при споживанні харчових продуктів тваринного походження заохочувати споживання риби, пісного м'яса і молочних продуктів зниженої жирності;
- скоротити споживання цукру, солі.

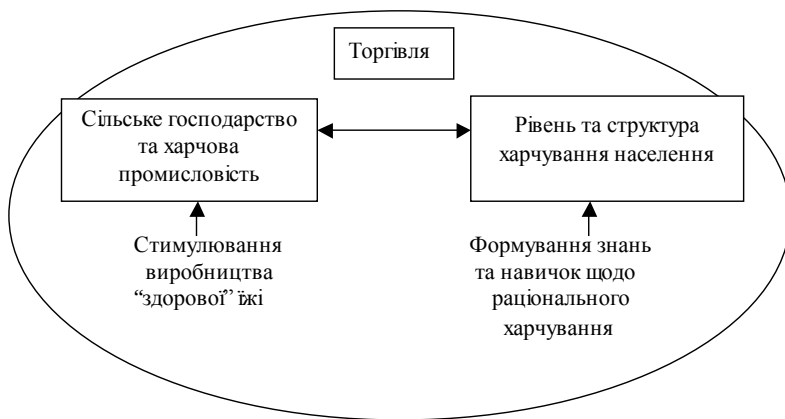
Окрема увага має приділятися питанням харчування населення на радіоактивно забруднених територіях. Для цього насамперед необхідно посилити роз'яснювальну роботу щодо можливих способів зниження вмісту радіонуклідів у продуктах харчування шляхом розповсюдження відповідних рекомендацій. Самому населенню слід надати можливість здійснювати контроль оточуючого природного середовища в зоні проживання шляхом оснащення побутовими дозиметричними приборами. Це дасть змогу вимірювати індивідуальні дози від зовнішнього випромінювання, оцінювати потужність дози, контролювати радіоактивне забруднення продуктів харчування і кормів за зовнішнім гамма-випромінюванням.

При визначенні фізіологічних потреб людини в поживних речовинах, як правило, враховують такі фактори як вік, стать, масу тіла, енергозатрати і фізіологічний стан (вагітність, лактація) людини. Але, практично не враховується такий важливий фактор як екологічна ситуація, у якій проживає людина, тобто реальне навантаження чужорідними речовинами, у т.ч. техногенного походження. Наукою про гігієну харчування доведено, що в екологічно несприятливих умовах техногенні забруднювачі потрапляють в організм людини з водою, їжею та повітрям і негативно впливають на здоров'я населення.

Однією з важливих умов забезпечення здорового харчування є те, що кожній людині повинні бути доступні знання для побудови

раціону здорового харчування. Відповідні державні органи влади повинні забезпечити споживачам доступ до інформації про харчові продукти, для того щоб дати можливість їм зробити “здоровий вибір” і захистити себе від продуктів, що можуть нанести шкоду їх здоров'ю. Утілення цих рекомендацій у національну і місцеву політику може привести до позитивних змін у здоров'ї та тривалості життя населення.

Розробка відповідних освітніх програм є надзвичайно важливою як для населення з метою формування знань для побудови раціону здорового харчування, так і для підприємств, які виробляють продукти харчування, щоб останні мали можливість вдосконалювати технології виробництва, переробки, зберігання, транспортування та реалізації продукції з метою збереження та покращення її якості у відповідності до потреб споживачів (рис. 3.9).

Рис. 3.9. Комплексний підхід до забезпечення виробництва та споживання “здорового” продовольства

Джерело: власні дослідження.

Наразі у ряді країн спостерігається активізація уваги саме до питання раціоналізації харчового раціону, як основи для підвищення здоров'я нації. В США найближчим часом планується прийняття правил, що обмежують кількість жиру і холестерину в харчових продуктах, які реалізуються на території

країни. Спеціалісти очікують, що таким чином можна буде врятувати життя приблизно п'яти тисячам чоловік у рік.

В країнах ЄС з 2005 р. вводяться нові правила продажу продуктів харчування, які, зокрема, передбачають необхідність зазначення на етикетках чіткої, науково обґрунтованої і правдивої інформації. Всього вводяться зміни по 24 параметрам оцінки харчової і енергетичної цінності продовольства, в тому числі уточнюється, що таке „легкий продукт”, „збагачений продукт”, „без вмісту солі” тощо. В умовах інтеграції України у світове співтовариство вказані тенденції щодо підвищення вимог до якості, біологічної цінності продовольства повинні обов'язково враховуватися при формуванні державної та регіональної аграрної політики.

Згідно досліджень нобелівського лауреата Роберта Фогела, вдосконалення харчування і людської фізіології значно сприяло економічному росту і технологічному прогресу в Європі протягом останніх двох століть [174, с. 2].

Формування та реалізація активної політики у галузі харчування населення як однієї із важливих складових аграрної політики держави (регіону), наразі ускладнюється у зв'язку з обмеженістю інформації щодо фактичного рівня харчування різних груп населення. Тому необхідним є удосконалення моніторингу за споживанням продовольства як основою для розробки пріоритетів аграрної політики. У питанні оцінки продовольчого споживання домогосподарств, корисним може бути використання досвіду інших країн наприклад розробки у межах проекту FANTA (Food and Nutrition Technical Assistance) [192].

Сільське господарство і харчова промисловість повинні відігравати важливу роль у забезпеченні населення повноцінними і доступними харчовими продуктами. Їхні ініціативи щодо скорочення кількості солі, цукру і жирів, які додаються до харчових продуктів, що перероблюються, і перегляд багатьох видів існуючої практики маркетингу можуть прискорити досягнення в галузі забезпечення здоров'я населення.

Таким чином, на сьогоднішній день необхідним є формування активної державної політики в галузі харчування населення, як

однієї із складових державної аграрної політики. Вказаною політикою повинна бути передбачена розробка комплексу організаційних та практичних заходів, спрямованих на створення умов, що забезпечують задоволення потреб різних груп населення в раціональному харчуванні з урахуванням їхніх традицій, звичок, стану здоров'я, екологічної ситуації, соціально-економічного положення відповідно до останніх досягнень у сфері науки про харчування.

3.4. Роль АПК у формуванні продовольчої безпеки регіону

Сучасний етап економічного розвитку Житомирської області пов'язаний з кардинальними перетвореннями у відносинах власності і формуванням ринкових відносин. У найближчий час на АПК регіону покладається завдання створення об'єктивних економічних умов для відродження села, суттєвого покращення соціального стану сільського населення, стабілізації і подальшого розвитку конкурентоспроможного агропромислового виробництва, підвищення рівня продовольчої безпеки області.

Постійно виникаючі проблеми незадовільного продовольчого постачання населення, відсутність налагодженого контролю якості продукції, власне виробництво продовольства і його імпорт піддаються коливанням в силу цілого ряду причин. Все це створює ризики продовольчого постачання, а значить – об'єктивну проблему продовольчої безпеки. Однак зрозуміло, що ця проблема не тільки аграрна. Вона носить комплексний характер і пов'язана з макроекономічним розвитком країни в цілому і окремих регіонів зокрема. Низький рівень наявності продуктів харчування в певній країні чи регіоні – це лише один фактор продовольчої небезпеки, який часто не є вирішальним. Проблема насамперед полягає у *можливості* людей отримати достатню кількість їжі, купуючи її або виробляючи.

Низькі реальні доходи населення роблять продовольство недоступним у необхідних для нормального життєзабезпечення обсягах. Висока диференціація щодо рівня доходу формує групи населення із стійким недоїданням, що також є фактором продовольчої загрози. Крім того, якість харчування теж відіграє важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки, оскільки в

цілому достатнє за калорійністю, але не збалансоване за елементами харчування може нести загрозу розвитку людини.

У той же час в окремих регіонах, де АПК відіграє значну роль у розвитку регіональної економіки, саме проблема ефективності його функціонування є однією з визначальних щодо забезпечення продовольчої безпеки на відповідній території. Ріст агропромислового виробництва та підвищення ефективності функціонування АПК забезпечує покращення макроекономічної динаміки, підвищення доходів населення та, відповідно, поліпшення якості харчування. Крім того, зростання виробництва в самому сільському господарстві сприятиме збільшенню споживання основною частиною населення, яке проживає у сільській місцевості.

До зазначених регіонів відноситься Житомирська область, в якій сільське господарство та харчова промисловість є одними з основних напрямків економічної діяльності. Проведене дослідження показує, що у Житомирській області в період 1997–2002 рр. спостерігається тенденція до зростання рівня відхилення обсягу валової доданої вартості у розрахунку на одну особу до відповідного загальнодержавного показника (рис.3.10).

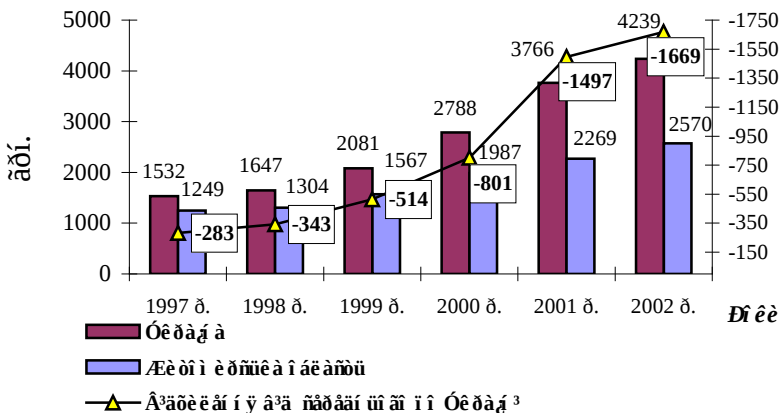

Рис. 3.10. Валова додана вартість у розрахунку на одну особу в Україні та Житомирській області у 1997-2002 рр., грн. (у фактичних цінах)

Джерело: [34].

Однією з основних причин цього є підвищення впливу на формування валової доданої вартості результатів діяльності сільського господарства. Якщо загалом в Україні питома вага сільського господарства у структурі валової доданої вартості протягом 1997–2001 рр. зменшилася на 0,1 в.п., то у Житомирській області вона зросла на 3,3 в.п. до рівня 27,7 %, що на 13,3 в.п. більше відповідного загальнодержавного показника.

До 2003 р. темпи росту виробництва продукції сільського господарства на одну особу в Житомирській області були нижчими, ніж загалом в державі (табл. 3.4). Однією з основних причин цього є той факт, що в Україні до цього часу не проводиться загальнонаціональна політика розвитку спеціалізації і міжгалузевого обміну, заснована на розрахунках коефіцієнтів регіональних витрат виробництва до середніх по країні умов господарювання. Як наслідок, Житомирська область з огляду на низький природно-ресурсний потенціал опинилася в нерівних економічних умовах порівняно з іншими регіонами держави.

Таблиця 3.4

**Продукція сільського господарства на одну особу
у порівнянних цінах, грн.**

Показники	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2003 р. до 2000 р. (+;-), грн.
Україна	1132	1262	1288	1166	34
Житомирська область	1465	1395	1463	1478	13

Джерело: розраховано за даними Житомирського обласного управління статистики.

Низька природна родючість земель адекватно позначається на ефективності їх використання та конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва. Внаслідок цього з 1995 р. за показниками розвитку сільського господарства регіон суттєво втратив свої позиції [125]. Покращення рейтингових показників у 2003 р. не можна розглядати як фактор значних досягнень у цій сфері, оскільки воно відбулося в умовах зниження обсягів виробництва продукції, темпи якого в регіоні були нижчими відповідних загальнодержавних (табл. 3.5).

Протягом 1997–2003 рр. частка харчової промисловості у структурі промислового виробництва в регіоні зросла на 8,4 в.п. до рівня 40,1%, що на 22,7 в.п. більше, ніж загалом в Україні

(табл. 3.6). Тобто харчова галузь є однією з основних сфер економічної діяльності в регіоні. Від ефективності її функціонування значною мірою залежить загальна макроекономічна ситуація в області.

Таблиця 3.5

**Місце регіону за окремими показниками розвитку
сільського господарства у 1995–2003 рр.**

Показники	Роки					
	1995	1998	2000	2001	2002	2003
За валовою продукцією сільського господарства	10	12	13	18	17	13
у т.ч. на одну особу	9	11	12	14	14	12
на одного працюючого	-	19	17	23	22	-

Джерело: розраховано за даними [87, 89].

Таблиця 3.6

**Питома вага харчової промисловості
у структурі промислового виробництва у 1997–2003 рр., %**

Показники	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Україна	16,9	14,9	15,1	17,4	17,8	18,0	17,4
Житомирська область	31,7	30,4	30,1	35,0	38,1	38,9	40,1

Джерело: [87, 88, 89].

Масові продукти харчування тяжіють до низької цінової еластичності попиту, в результаті чого підвищення ефективності функціонування агропромислового комплексу, насамперед за рахунок впровадження нових виробничих технологій, при інших рівних умовах призводить до зниження цін на продукти. Для споживачів зниження цін буде еквівалентно збільшенню реального доходу на одну особу. Це і вказує на важливість ефективності функціонування АПК в процесі розвитку та підвищення рівня продовольчої безпеки на відповідній території. Більше того, економічний ріст у сільському господарстві мультиплікативно здійснюватиме значний вплив на всі галузі і сфери економіки регіону.

Однак значення модернізації виробництва масових продуктів харчування не обмежується тільки вказаним. Групи населення з низьким рівнем доходів значно виграють від модернізації сільського господарства ще й тому, що ці групи витрачають на продукти харчування більш значну частку своїх доходів, ніж

групи з середніми чи більш високими доходами. Важко знайти такий сектор економіки, в якому переваги процесу розвитку розподілялися б так широко, як у сільському господарстві, причому з такою користю для бідних верств населення. Таким чином, модернізація сільського господарства сприяє більш широкому розподілу переваг модернізації серед споживачів, причому у більшій мірі на користь бідних.

Подібні аргументи можна привести і щодо модернізації товарної продовольчої продукції. В цьому випадку ціна товару по мірі модернізації не знижується. З іншої сторони, сектор стає більш конкурентоспроможним як у контексті загальнодержавної, так і міжнародної економіки, а отже відбувається збільшення виручки, в тому числі експортної. І у цьому випадку позитивні результати будуть широко розподілятися в економіці регіону, оскільки зростання обсягів прибутковості забезпечить фінансування більш високих темпів економічного росту і розвитку.

На основі викладеного можна зробити висновок, що агропромисловий комплекс Житомирської області може стати ключовою передумовою для більш широкого розвитку економіки всього регіону і, як наслідок, забезпечити його продовольчу безпеку (рис. 3.11).

При розробці заходів щодо підвищення ефективності функціонування АПК регіону та нарощування обсягів виробництва продовольства необхідно враховувати міжнародний досвід, який свідчить, що для кожного подальшого приросту сільськогосподарського виробництва все більш необхідним стає залучення несільськогосподарського капіталу. Для сільського господарства потрібні ефективні засоби виробництва, кадри у самому сільському господарстві, здатні застосовувати високі технології, необхідна також розвинута матеріально-технічна і фінансова інфраструктура для реалізації даних технологій в аграрний сектор.

Стратегічним ресурсом в сільськогосподарському виробництві наступних років повинні стати вітчизняні та іноземні інвестиції. Підвищити інвестиційну привабливість вітчизняного агропромислового сектора можна лише за рахунок цілеспрямованої, послідовної аграрної політики на всіх рівнях

державної влади. Передумови для активізації інвестиційної діяльності в регіоні є. Житомирська область за сумою балів (136 показників) посідає 12 місце, входячи до середньої зони інвестиційної привабливості сільськогосподарського виробництва [80, с. 75].

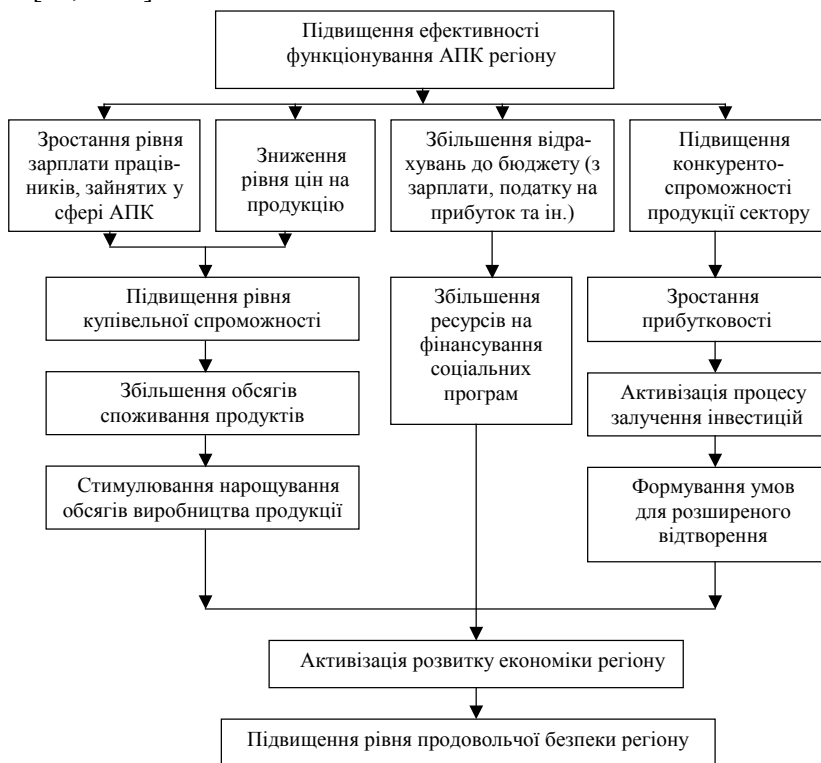

Рис. 3.11. Вплив підвищення ефективності функціонування АПК на рівень продовольчої безпеки регіону

Джерело: власні дослідження.

Досягти необхідного рівня залучення інвестиційних ресурсів в агропромисловий сектор можна лише після вирішення завдання підвищення рентабельності виробництва і, відповідно, прибутковості у вказаній сфері. Для реалізації цього в державі повинна проводитися протекціоністська політика щодо вітчизняних товаровиробників, як це робиться в усіх країнах з високорозвинутою ринковою економікою. Ставка повинна бути

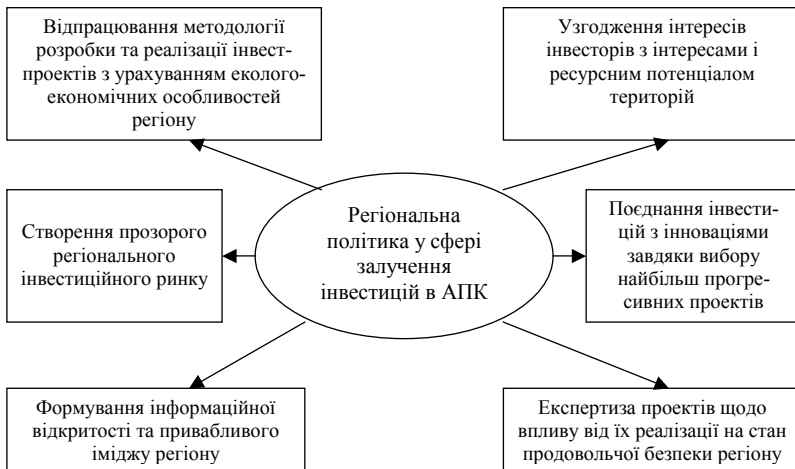
зроблена на формування механізму стабілізації доходів сільськогосподарських товаровиробників, заміну неефективних власників землі і її реальний комерційний обіг, а також на створення агропромислових корпорацій і холдингів, які гарантовано зможуть забезпечити продовольчу безпеку регіонів та всієї держави. Важливим напрямком у справі інвестування АПК повинна стати оптимізація цінових відносин в галузях аграрного сектора і між секторами економіки країни. В цьому плані необхідним є:

- стимулювання створення інтеграційних структур агроформуваннями, організаціями торгівлі та іншими господарюючими суб'єктами. При цьому розподіл доходів від реалізації кінцевої продукції повинен здійснюватися за взаємною домовленістю з урахуванням витрат на виробництво та реалізацію продукції;
- розробка та забезпечення використання граничних коефіцієнтів співвідношення рівнів цін на кінцеву продукцію і закупівельних цін на сільськогосподарську сировину;
- заключення цінових домовленостей між сільськогосподарськими товаровиробниками, переробними підприємствами, організаціями виробничотехнічного обслуговування і матеріально-технічного забезпечення АПК з метою сприяння розвитку інтеграційних зв'язків;
- створення системи збутової сільськогосподарської кооперації, галузевих союзів і асоціацій, які захищатимуть інтереси сільськогосподарських товаровиробників і населення на аграрному і продовольчому ринках.

Основними принципами регіональної політики в сфері залучення інвестицій повинно стати створення прозорого регіонального інвестиційного ринку; поєднання інвестицій з інноваціями завдяки вибору найбільш прогресивних проектів; раціональне розміщення інвестиційних проектів з урахуванням економічних інтересів усіх його учасників (рис. 3.12).

Загальним критерієм при цьому є скорочення сукупних витрат фінансових, матеріально-технічних та енергетичних ресурсів і збереження довкілля в регіоні при досягненні прийнятних показників щодо якості й термінів реалізації інвестиційних

проектів. На рівні регіону, враховуючи його еколого-економічні особливості, необхідно напрацьовувати власну методологію розробки та реалізації окремих інвестиційних проектів, здійснювати маркетинг інвестиційного ринку, розробляти інвестиційні програми, системно вирішувати задачі економічної та науково-технічної експертизи окремих проектів, а також завдання розміщення та освоєння інвестицій в регіоні. Практика доводить, що інвестиційний проект, визнаний ефективним за критерієм інвестора, може виявитися неефективним у загальному балансі економічних інтересів, ресурсних можливостей та обмежень певного територіального ареалу.

Рис. 3.12. Напрями регіональної політики в сфері залучення інвестицій в АПК

Джерело: власні дослідження.

Важливим фактором підвищення регіональної інвестиційної активності є також формування інформаційної відкритості і привабливого іміджу регіонів. Засоби інформації повинні широко використовуватися для освоєння світових досягнень та презентації власних переваг. В умовах взаємопроникнення суспільно-економічних систем слід враховувати необхідність максимально можливого захоплення інформаційного, а разом з цим і економічного простору. Швидке розповсюдження локальних та глобальних мереж створює принципово нову якість інформаційного обміну. За цих умов у регіонах необхідно

активізувати створення інформаційних мереж для інформаційної підтримки вітчизняного бізнесу й забезпечення його конкурентоспроможності.

Таким чином, формування адекватної територіальним особливостям регіональної політики в сфері активізації інвестиційної діяльності в АПК дасть змогу створити дієвий механізм залучення та ефективного використання інвестицій з урахуванням особливостей трансформації регіональної економіки та регіональних економічних програм, узгоджувати інтереси інвесторів із інтересами і ресурсним потенціалом території та на цій основі покращити стан продовольчої безпеки [127].

Одним із основних факторів, які визначають рівень інвестиційної привабливості АПК регіону, є можливість розширення споживчого попиту. З цією метою нами проведено прогноз внутрішнього попиту на основні групи продовольчих товарів, який може бути використаний у визначенні інвестиційної привабливості регіону. Використовуючи статистичні методи, для виявлення перспективи збільшення споживання на 2004–2006 рр. нами проведено прогнозування споживання основних продовольчих товарів. При прогнозуванні споживання м'яса та м'ясопродуктів, молока та молокопродуктів, плодів і ягід використано нормативний метод, який базується на використанні кореляційно-регресійних моделей та є найбільш оптимальним у даному випадку. При прогнозуванні споживання хліба та хлібопродуктів, яєць, овочів, картоплі, риби та рибопродуктів використано метод екстраполяції рядів динаміки.

При прогнозуванні споживання м'яса та м'ясопродуктів, молока та молокопродуктів, плодів і ягід нормативним методом використано результати багатфакторних кореляційно-регресійних моделей, що показують ступінь залежності рівня споживання цих продуктів від ряду факторів. Для побудови прогнозу проведено аналітичне вирівнювання рядів динаміки обсягів виробництва відповідної сільськогосподарської продукції, частки її виробництва господарствами населення та наявного доходу за 2001–2003 рр. На основі отриманих результатів вирівнювання та використання кореляційно-регресійних моделей розраховано прогнозний обсяг споживання населенням Житомирської області у 2004–2006 рр. м'яса та м'ясопродуктів, молока та молокопродуктів, плодів і ягід.

Прогнозування споживання методом екстраполяції передбачає попереднє вирівнювання рядів динаміки споживання по такій кривій, яка б давала найменші відхилення фактичних значень від вирівняних за рівнянням. Динаміка споживання продовольчих товарів найбільш точно описується за допомогою лінійного тренду:

$$\bar{y}_t = a_0 + a_1 t,$$

де: $\bar{y}_t$ – вирівняні значення рівнів динамічного ряду;

t – час, тобто порядкові номери періодів;

a_0 і a_1 – параметри рівняння шуканої прямої: a_0 – початок відліку, a_1 – коефіцієнт регресії або пропорційності.

У даному випадку $\bar{y}_t$ – вирівняне або теоретичне значення споживання окремих видів продовольчих товарів, кг на одну особу в рік; a_1 – щорічний приріст споживання, кг.

Параметри a_0 і a_1 шуканої прямої, знайдемо з системи рівнянь:

$$\begin{cases} \sum y = a_0 n + a_1 \sum t; \\ \sum yt = a_0 \sum t + a_1 \sum t^2, \end{cases}$$

де: n – число рівнів ряду динаміки.

Результати розрахунків прогнозних обсягів споживання основних продуктів харчування та загальних фондів їх споживання в регіоні (на основі прогнозованої чисельності населення регіону на 2004–2006 рр., визначеної методом екстраполяції) наведені в додатку 14. Зазначені розрахунки можуть використовуватися як для формування інвестиційного іміджу регіону, так і для розробки та реалізації відповідних заходів регіональної аграрної політики.

Світовий економічний досвід свідчить про високу ефективність діяльності так званих кластерів, які є територіальним об'єднанням взаємопов'язаних підприємств. Розвинутість економічної системи пов'язана з її конкурентоспроможністю, яка, як стверджує один з найбільш авторитетних спеціалістів міжнародного рівня М. Портер, залежить від рівня розвитку кластерів окремих галузей. Наявність кластерів дозволяє швидко рухати і довго зберігати високий

рівень конкурентоспроможності в силу того, що сприяє збільшенню обміну інформацією і ймовірності появи нових виробників, які з'являються із галузей-споживачів (постачальників), із суміжних галузей або шляхом відокремлення.

Кластери створюють агломераційну економіку і спрямовують свою діяльність на виробництво продукції світового рівня. Кластерний аналіз дозволяє, залежно від природи регіонального кластера, виявити можливості створення територіально-виробничих систем, мобілізувати кошти для розвитку кластерних утворень, цілеспрямовано формувати міжрегіональні та інші зовнішні зв'язки. В цілому, кластерний підхід дозволяє підвищити конкурентоспроможність економіки регіонів та привабливість їх для портфельних і прямих іноземних інвестицій. Коли формується кластер, усі виробництва в ньому починають надавати одне одному взаємну допомогу. Вигода розповсюджується за всіма напрямками зв'язків. Відбувається вільний обмін інформацією і швидке розповсюдження нововведень по каналам постачальників чи споживачів, які мають контакти з численними конкурентами.

Концепція кластерної моделі розвитку протягом кількох останніх десятиліть успішно використовується для відродження національної економіки багатьох індустриальних країн світу. Кластерне об'єднання, як показує світовий досвід, є потужним інструментом для стимулювання регіонального розвитку, який може мати прояв через збільшення зайнятості, відрахувань у бюджети різних рівнів, підвищення рівня оплати праці, стійкості та конкурентоспроможності регіональної економіки.

Нові виробничі системи (кластери) дозволяють кожному підприємству вигравати від ефекту масштабу так само як у формальному об'єднанні, але при цьому зберігається їх виробнича гнучкість та самостійність. Об'єднання посилюють взаємну підтримку, сприяють покращенню доступу їх учасників до інформації, постачальників і споживачів, перед ними повніше відкриваються можливості для спільного впровадження інновацій та кращого бачення ринку.

У таких системах суттєво підвищується ефективність провадження бізнесу. Зокрема, координація спільної діяльності малих підприємств здатна створювати більшу реальну додану

вартість, врівноважувати економічні пропорції та розвивати приватну ініціативу. Об'єднання зусиль через укладання взаємовигідних угод створюють умови, за яких технічна допомога доповнює взаємодію та враховує спільні інтереси підприємств-учасників кластеру. Кластери дозволяють ефективніше та раціональніше використовувати капітал. Вони допомагають підприємствам економно управляти наявними ресурсами і ефективніше використовувати залучені інвестиції, прискорюють спеціалізацію і кооперацію, яка, в свою чергу, сприяє збільшенню виробництва та підвищенню якості продукції.

Враховуючи викладене, можна стверджувати, що стан підприємств, особливо майбутній їх прогресивний розвиток, залежатиме від розуміння необхідності і доцільності такого об'єднання, ініціативи знизу, готовності та здатності керівників ефективно і продуктивно співпрацювати задля досягнення спільних цілей, процвітання та благополуччя. Крім виробників промислової продукції до кластерів можуть входити організації та установи, які відіграють важливу роль у створенні конкурентного середовища: університети та інститути, органи стандартизації, дослідницькі та інші організації, які займаються питаннями підготовки кадрів, інформаційним, технічним забезпеченням, тощо.

Таким чином кластери мають позитивний вплив не лише на окремі підприємства, а й на економіку регіону загалом: підвищується продуктивність підприємств, збільшуються темпи інновацій, чіткіше визначається їх напрямок, стимулюється створення нових підприємств. Тобто результатом створення кластеру стає вдосконалення регіонального виробництва, збільшення кількості робочих місць та зростання конкурентоспроможності продукції.

У вітчизняній економіці також є приклад успішного функціонування кластерів. У даний час в Хмельницькій області діє п'ять кластерів, зокрема харчовий. Щодо Житомирської області, то кластерна модель регіонального розвитку може також знайти широке застосування, так як в регіоні є значний ресурсний потенціал для розвитку виробництва продовольчої продукції. У вказаній сфері існує розгалужена мережа підприємств, які працюють поодиночці, без об'єднання своїх зусиль та націлення їх

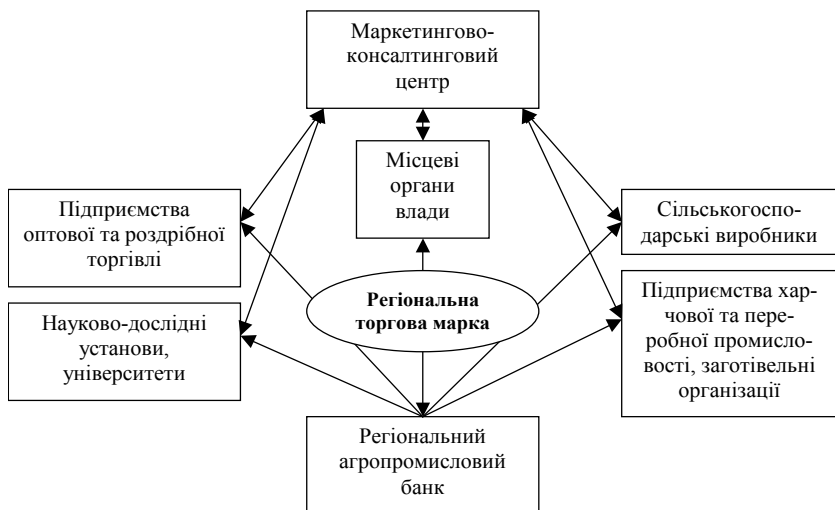
на підвищення конкурентоспроможності та продуктивності через укладання взаємних угод, впровадження спільних програм, тощо. В ринкових умовах, коли кон'юнктура ринку постійно змінюється, виробники відчувають значні труднощі, які можна було б подолати спільними зусиллями.

Крім того, в регіоні достатньо навчальних, громадських закладів, які в змозі значно ефективніше співпрацювати з виробниками як у питаннях підготовки та використання кадрів, так і в технічному та технологічному оновленні підприємств. Налагодження зв'язків на принципово нових умовах з іншими зацікавленими організаціями (фінансові структури, регіональні установи інвестиційних та інноваційних фондів, розвитку і підтримки підприємництва, підприємства торгівлі, тощо) через кластер сприятиме вирішенню проблеми продовольчої безпеки регіону.

Поряд з цим слід підкреслити, що такі об'єднання повинні створюватися без тиску місцевих органів влади, обов'язково за ініціативи керівників підприємств, які бажають об'єднатися навколо спільної ідеї. Вони на першому етапі повинні самостійно ініціювати створення на добровільних засадах робочої групи, яка розробила б план першочергових дій щодо створення та функціонування нового галузевого формування (кластеру), співпрацюючи з місцевими органами влади, громадськими організаціями, вирішувала б інші організаційні питання.

Таким чином, кластерна схема харчової промисловості Житомирської області, на нашу думку, повинна включати: постачальників сировини в особі виробників сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів, заготівельні пункти, об'єкти торговельної інфраструктури, наукові установи. Орієнтовна організаційна структура регіонального агропромислового кластеру наведена на рис. 3.13.

Одним з основних принципів при формуванні регіонального продовольчого кластеру повинна бути ресурсна самодостатність, яка передбачає, що не потрібно вводити в кластер виробництво тих продуктів, для яких немає ресурсів. З огляду на це найбільш перспективними для входження до кластеру є м'ясна та молочна галузі, виробництво яєць.

**Рис. 3.13. Організаційна структура
регіонального продовольчого кластеру**

Джерело: власні дослідження.

У вказаних сферах завдяки кращій ресурсній забезпеченості регіон має найбільші потенційні конкурентні переваги порівняно з рядом інших регіонів держави (табл. 3.7). У контексті наявних конкурентних переваг та з огляду на визначені пріоритети у формуванні та реалізації регіональної аграрної політики до кластеру також мають бути включені галузі виробництва овочів та фруктів, ягід, картоплі та цукру.

Таблиця 3.7

**Поголів'я худоби і птиці в Україні та Житомирській області
станом на 01.01.2004 р.**

Показники	Україна	Житомирська область	у % до загальнодержавного показника
Поголів'я ВРХ у розрахунку на 100 га с.-г. угідь, гол.	18,8	25,4	135,1
Поголів'я свиней у розрахунку на 100 га ріллі, гол.	22,4	25,6	114,3
Поголів'я птиці у розрахунку на 100 га с.-г. угідь, гол.	343,8	414,9	120,7

Джерело: розраховано за даними [89].

Однією з найбільш важливих проблем формування агропродовольчої політики в Житомирській області є розширення збуту продукції в межах регіону. Основа сучасного спаду в сільському господарстві країни – це, передусім, різке скорочення збуту внаслідок падіння купівельної спроможності населення. Безумовно, стабільний ріст попиту на продовольство можливий лише при загальному економічному підйомі, коли стабільно почнуть підвищуватися реальні доходи населення, насамперед середніх та нижчих доходних груп. Однак навіть при стабільному рівні реальних доходів населення є методи підвищення попиту на продовольство в межах регіону.

Проведені Головним управлінням економіки Житомирської облдержадміністрації розрахунки показують, що підвищення рівня насиченості торговельної мережі продукцією місцевих виробників принаймні до 80% дало б змогу створити для місцевих виробників потенційні резерви для збільшення обсягів виробництва продовольчої продукції щонайменше на 60–70 млн. грн. у рік. Крім того, зросла б завантаженість наявних виробничих потужностей та, як наслідок, відбулося б зменшення витрат виробництва на одиницю продукції з відповідним підвищенням рівня її конкурентоспроможності.

Іншими позитивними факторами могли б також бути зростання рівня зайнятості населення регіону, підвищення його доходів та ін. Збільшення внутрішнього попиту стало б також додатковим фактором реалізації конкурентних переваг регіонального АПК у контексті європейської інтеграції, оскільки внутрішній попит більш стабільний і менш залежний від коливань на світовому ринку.

З метою вирішення вказаної проблеми на базі підприємств харчового кластеру можливим є створення регіональної торгової марки, яка б відповідала еталону високої якості. Гарантії та підтримка місцевих органів влади при просуванні вказаної торгової марки на ринок можуть забезпечити значне розширення обсягів збуту продовольчої продукції, насамперед в межах регіону. Іншими шляхами вирішення проблеми збільшення рівня насиченості торговельної мережі області продовольчими товарами місцевого виробництва в контексті формування кластерної моделі розвитку є організація на базі великих

господарств торгово-виробничих підприємств за принципом поле-прилавок; розвиток оптової торгівлі продовольчою продукцією, особливе місце в якій повинні займати оптові продовольчі ринки в регіонах області; розширення асортименту продовольчої продукції, яка виробляється на місцевих підприємствах та активізація розвитку фірмових магазинів та фірмової торгівлі.

Для вирішення проблеми підвищення ефективності функціонування АПК регіону як основи його продовольчої безпеки необхідною є всебічна підтримка господарств населення як однієї з рівноправних форм господарювання на селі. Вітчизняний та світовий досвід доводить, що як національним, так і регіональним економікам властива специфічна нестабільність розвитку сільського господарства. Вказана нестабільність проявляється, по-перше, у тому, що при ліквідації дефіциту сільськогосподарської продукції загострюється проблема підтримання прибутковості сільськогосподарських підприємств. По-друге, інтенсифікація господарської діяльності у сільському господарстві, зокрема за рахунок впровадження досягнень науково-технічного прогресу у вказаній сфері, активізує виникнення екологічних проблем, що потребує нових структурних змін в аграрній політиці. Зазначену нестабільність можна подолати шляхом динамічної рівноваги між великими і дрібними виробниками, тобто між сільськогосподарськими підприємствами та господарствами населення. Практика високорозвинутих аграрних країн свідчить, що технологічний і соціальний прогрес можливий лише у тому випадку, якщо сільське господарство розвивається як двосекторна економіка. В одному секторі знаходяться корпоративні підприємства й організації різних розмірів і правових форм, в іншому – сімейні господарства, також різні за розмірами та формами. Обидва сектори повинні розвиватися на принципах взаємодоповнюваності. Забезпечення тісної та постійної взаємодії між ними є актуальним завданням державної та регіональної аграрної політики.

Як підтверджує практика, господарства населення є найбільш стійкою формою господарювання на селі. Якщо протягом 1990–2003 рр. сільськогосподарські підприємства в Житомирській

області скоротили обсяги виробництва продукції більше, ніж у 5 разів, то господарства населення навпаки, наростили їх на 3,7 % (табл. 3.8). Однак останні не можуть у повній мірі реалізувати свої можливості без державної підтримки, направленої на розвиток інфраструктури та розширення ринків збуту. Тому концепція продовольчої безпеки повинна виходити з об'єктивної необхідності всебічної підтримки і розвитку господарств населення протягом всього періоду становлення реформованих базових виробничих структур і розвитку агроринків.

Таблиця 3.8

**Індекси продукції сільського господарства
за категоріями господарств, %**

Роки	Усі категорії господарств		
	Всього	з них	
		сільськогосподарські підприємства	господарства населення
	1990 р. = 100		
1991	87,0	85,1	90,2
1995	68,7	53,5	95,1
1999	48,8	27,2	86,2
2000	51,6	26,7	94,5
2001	48,5	27,3	85,3
2002	50,3	26,0	92,3
2003	50,4	19,4	103,7

Джерело: дані Житомирського обласного управління статистики.

На регіональному рівні певні кроки щодо вирішення вказаної проблеми зроблені. Рішенням Дев'ятої сесії Житомирської обласної ради XXIV скликання від 24 жовтня 2003 року затверджена Програма розвитку особистих селянських господарств на 2004–2006 роки [7]. Програмою передбачається розбудова інфраструктури аграрного ринку, спрямування роботи комунальних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських обслуговуючих колективів, заготівельних організацій, переробних підприємств та підприємств агросервісного обслуговування на селі. Метою Програми є створення інфраструктури, яка б забезпечувала особисті господарства насінням, знаряддями обробітку ґрунту, засобами захисту рослин

і тварин, мінеральними добривами, племінною худобою і птицею, надавала б допомогу в організації виробництва та реалізації продукції.

Реалізація вказаних заходів сприятиме підвищенню ефективності функціонування господарств населення, посиленню їх економічних зв'язків з підприємствами інших груп аграрної структури. Створення сприятливих умов для подальшого розвитку вказаних господарств і забезпечення для них альтернативних каналів надходження ресурсів, наприклад, шляхом розвитку обслуговуючої кооперації в сільській місцевості, зменшить залежність членів зазначених господарств від зайнятості в сільськогосподарських підприємствах, сприятиме їх економічній незалежності і стабільності розвитку, що підвищить життєвий рівень сільського населення. Це виступатиме одним із факторів соціальної та економічної стабільності в депресійному регіоні, яким є Житомирська область [150].

Проте вказана Програма має ряд суттєвих недоліків, які ймовірно не дозволять досягти бажаного ефекту від реалізації передбачених у ній заходів щодо підвищення рівня ефективності функціонування агропромислового сектора регіону та покращення стану його продовольчої безпеки:

1. Програма *лише частково* передбачає вирішення питання налагодження взаємодії між сільськогосподарськими, переробними та господарствами населення на основі їх взаємодоповнюваності. У цьому плані передбачена необхідність організації укладання угод між цукровими заводами і населенням на вирощування цукрових буряків в особистих селянських господарствах. Подібна співпраця могла б мати місце також при виробництві інших видів продукції.

Ефективність подібної взаємодії підтверджується світовою практикою. Наприклад, одним з найбільших у світі виробників курячого м'яса є американська компанія „Тайсон Фудс”, яка в 1998 р. виробила 3,6 млн.т курячого м'яса. Компанія має у своєму складі науково-дослідний інститут, 68 інкубаторних станцій, 43 комбікормових заводи, 58 переробних та декілька сотень торговельних підприємств. При цьому компанія сконцентрувала все вирощування бройлерів у семи з половиною тисячах фермерських господарств. Тільки завдяки такій кооперації з

сімейними господарствами компанія змогла забезпечити реалізацію продукції в обсязі 5,3 млрд. дол. у рік.

Широка реалізація подібних форм співпраці в регіоні сприятиме підвищенню ефективності функціонування АПК регіону, зайнятості населення, збільшенню рівня доходів сільських мешканців та на цій основі – покращенню стану продовольчої безпеки регіону.

2. У програмі *чітко не визначені* джерела та обсяги фінансування передбачених у ній заходів.

3. При визначеній необхідності здійснення організаційних заходів щодо залучення фінансових ресурсів банківських установ, які б спрямовувалися на кредитування господарств населення, *відсутні* перелік таких заходів, необхідні обсяги ресурсів, конкретні напрямки їх можливого використання та ін..

4. *Не розроблені* механізми узагальнення та розповсюдження кращих наукових досягнень та передового досвіду господарювання серед населення, зайнятого веденням особистих селянських господарств.

5. *Не передбачено* організацію інформаційно-консультативної підтримки розвитку особистих селянських господарств та ін.

Таким чином, вказана Програма потребує значного доопрацювання. В ній повинні бути чітко визначені стратегічні цілі розвитку особистих селянських господарств, їх місце та роль в економіці регіону, розроблені дієві механізми максимального використання потенціалу вказаних господарств у процесі відродження агропромислового виробництва в регіоні та забезпечення його продовольчої безпеки.

Іншими першочерговими та не менш актуальними завданнями державної та регіональної політики, вирішення яких дозволить підвищити ефективність регіонального АПК та на цій основі створити умови для забезпечення регіональної продовольчої безпеки є:

1. Завершення процесів реформування в аграрному секторі економіки, створення на селі прозорої ринкової інфраструктури, ефективних механізмів кредитного обслуговування сільськогосподарського виробництва та інших фінансово-економічних умов для стабільної ефективної роботи сільгосптоваровиробників усіх форм власності.

2. Подальший розвиток інформаційної інфраструктури, консультаційно-дорадчих центрів з метою підвищення рівня інформованості.
3. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва: нарощування виробництва продукції; розвиток переробних і обслуговуючих підприємств на селі.
4. Технічне переоснащення підприємств, розвиток діючих та створення нових машинно-технологічних станцій, пунктів прокату техніки, мережі підприємств її гарантійного та сервісного обслуговування, використовуючи при цьому можливості промислових підприємств регіону.

Цілеспрямованою і послідовною має стати політика підтримки виробників сільськогосподарської продукції, які працюють в нових складних економічних умовах. Йдеться перш за все про відновлення лізингових схем використання та придбання техніки, збалансування цін на сільськогосподарську продукцію, з одного боку, та на продукцію машинобудування, паливо, добрива, засоби захисту рослин – з другого, розвиток переробних підприємств та ін.

Таким чином, формування загальнодержавної та регіональної аграрної політики продовольчої безпеки з урахуванням соціальних та еколого-економічних особливостей регіонів є ключовим завданням ринкової трансформації аграрного сектора національної економіки. Продовольчу безпеку слід вважати комплексною проблемою, яка визначається фізичною, та економічною доступністю продовольства, його якістю та безпекою, рівнем та структурою споживання продуктів харчування населенням, стійкістю та ступенем незалежності продовольчого ринку, рівнем розвитку галузей АПК та ефективністю використання природно-ресурсного потенціалу.

Нормативно-правове закріплення показників продовольчого забезпечення населення на регіональному рівні з урахуванням соціально-економічних та екологічних особливостей регіонів дозволить проводити реальну оцінку стану продовольчої безпеки та формувати об'єктивну аграрну політику як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні. Адекватна

система показників надасть змогу підвищити якість оцінки державної політики у сфері забезпечення продовольчої безпеки.

Основними факторами, що стримують процес формування регіональної продовольчої безпеки на сучасному етапі є недостатній рівень споживання основних продовольчих товарів, незбалансованість харчового раціону, значна диференціація споживання продовольчих товарів між окремими групами населення, низький рівень якості та безпеки продовольства. Вказані фактори викликані незадовільною економічною доступністю продуктів харчування, недосконалою системою забезпечення їх якості та безпеки, нераціональним використанням природно-ресурсного потенціалу та неефективним управлінням у сфері АПК; відсутністю у населення належних знань щодо побудови раціону збалансованого харчування, а у виробників – стимулів щодо виробництва здорового продовольства. В сучасних умовах потенційною загрозою продовольчої безпеки для депресійного та високодотаційного регіону, яким є Житомирська область, є вступ до ВТО, який може призвести до негативних наслідків: зростання безробіття, зменшення доходів населення, зниження рівня стійкості та незалежності продовольчого ринку.

Регіональна аграрна політика продовольчої безпеки має базуватися на холістичному підході, при якому вона формується як комплексне явище у тісному взаємозв'язку між сільськогосподарською, агропромисловою, зовнішньоекономічною та продовольчою політикою, діяльністю у сферах якості і безпеки продовольства та харчування населення. Кожен із зазначених структурних елементів характеризується цільовою спрямованістю на досягнення основної мети – забезпечення продовольчої безпеки. Інструментом втілення регіональної аграрної політики має стати науково обґрунтована Стратегія продовольчої безпеки.

Сільське господарство розглядається лише як частина об'єктів управління регіональної аграрної політики, що стосується формування пропозицій на продовольство. Стимулювання попиту на нього може здійснюватися шляхом реалізації заходів

щодо переробних, торговельних підприємств та населення у вигляді соціальних програм, направлених на забезпечення необхідного харчування всіх категорій населення, підвищення рівня зайнятості, здійснення політики обмеження рентабельності та торговельних надбавок на основні продовольчі товари до економічно обгрунтованого рівня.

Формування та реалізація регіональної аграрної політики продовольчої безпеки вимагає інституціоналізації цього процесу. Це може бути здійснено на базі існуючих організаційних структур шляхом встановлення тісного співробітництва між усіма органами і установами, що відповідають за питання продовольчої безпеки з координацією вказаної роботи з одного центру. Погодженість політики і стратегії у всіх сферах, пов'язаних з продовольчою безпекою, запобігатиме нанесенню шкоди здоров'ю, навколишньому середовищу і економіці.

При визначенні пріоритетів аграрної політики проблеми кількості і якості продукції поєднуються в одне ціле та вирішуються синхронно, оскільки низькоякісне продовольство не сприяє підвищенню рівня здоров'я населення. Покращити якість та безпеку продовольства можна шляхом удосконалення системи державного контролю за вказаною сферою, охоплення споживачів системою інформування і просвіти щодо безпеки продуктів харчування; гарантування відшкодування збитків, завданих здоров'ю споживачів неякісними товарами.

Дослідження основних факторів, які впливають на формування продовольчої безпеки, приводять до висновку про необхідність врахування в регіональній аграрній політиці міжнародних рекомендацій щодо споживання харчових речовин і рекомендованих принципів здорового харчування, оскільки діючі в державі нормативи у вказаній сфері є недосконалими та не враховують регіональних особливостей, насамперед екологічних.

Перспективним напрямом підвищення ефективності функціонування АПК як основи продовольчої безпеки регіону, є подальший його розвиток на кластерній основі, що відповідає світовим тенденціям розвитку агробізнесу та має стати активним інструментом стимулювання регіонального розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. Кучма Л. Д. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки: Послання Президента України до Верховної Ради // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 100.
2. Кучма Л. Д. Питання Міністерства аграрної політики України: Указ Президента України від 7 червня 2000 р. № 772/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 23.
3. Кучма Л. Д. Про програму заходів щодо завершення вступу України до Світової організації торгівлі: Указ президента України від 5 лютого 2002 року № 104/2002 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 6.
4. Малиновський А. С. Про норми харчування та часткову компенсацію вартості продуктів для осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Розпорядження Представника Президента України в Житомирській області від 10.06.1992 р. № 131.
5. О продовольственной безопасности Российской Федерации: Федеральный закон от 10 декабря 1997 года // <http://www.ardi.ru/gd/proekt/079258gd.shtml>.
6. Про внесення змін до Закону України "Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини: Закон України від 24 жовтня 2002 року N 191–IV // <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
7. Програма розвитку особистих селянських господарств на 2004–2006 роки: Рішення Дев'ятої сесії XXIV скликання Житомирської обласної ради від 24 жовтня 2003 року № 284.
8. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 р. № 656 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 16.
9. Про затвердження Програми стабілізації та розвитку тваринництва і птахівництва області на 2002–2004 роки. Рішення Другої сесії XXIV скликання Житомирської обласної ради від 27.05.2002 р. № 126.

10. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15 липня 1999 р. № 966–XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 38. – С. 348–351.
11. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28.02.1991 р. № 796-XII // <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
12. Рудченко М. М. Про затвердження обласної Програми біологічного захисту рослин на 2002–2005 роки: Розпорядження голови Житомирської облдержадміністрації від 21.01.2002 р. № 21.
13. Рудченко М. М. Про затвердження обласної Програми залучення інвестицій в агропромисловий комплекс на 2002–2005 роки: Розпорядження голови Житомирської облдержадміністрації від 11.03.2002 р. № 132.
14. Рудченко М. М. Про затвердження обласної Програми "Родючість" на 2001–2005 роки: Розпорядження голови Житомирської облдержадміністрації від 14.12.2001 р. № 910.
15. Рудченко М. М. Про затвердження обласної Програми розвитку аграрного ринку на 2001–2004 роки: Розпорядження голови Житомирської облдержадміністрації від 19.11.2001 р. № 830.
16. Рудченко М. М. Про затвердження Програми розвитку кормовиробництва в сільськогосподарських підприємствах області на період 2001–2005 рр.: Розпорядження голови Житомирської облдержадміністрації від 11.07.2001 р. № 485.
17. Рудченко М. М. Про затвердження Програми "Селекція і насінництво Житомирщини 2002–2005 роки": Розпорядження голови Житомирської облдержадміністрації від 18.06.2002 р. № 321.
18. Рудченко М. М. Про обласну Программу захисту прав споживачів на 2003–2005 роки: Розпорядження голови Житомирської облдержадміністрації від 11.03.03 № 87.
19. Рудченко М. М. Про створення обласної ради з питань захисту прав споживачів: Розпорядження голови Житомирської облдержадміністрації від 17.06.03 № 199.

20. Амбросов В., Онегіна В. Підтримка цін і стабілізація доходів сільськогосподарських товаровиробників // Економіка України. – 2002. – № 1. – С. 66–69.
21. Андрійчук В. Г. Оцінка макро- і мікропараметрів економіки в контексті продовольчої безпеки України // Економіка АПК. – 2001. – № 5. – С. 61–65.
22. Артеменко В. Основи вимірювання регіонального розвитку з використанням концепції якості життя // Регіональна економіка. – 2003. – № 2. – С. 133–141.
23. Балабанов В. С., Борисенко Е. Н. Продовольственная безопасность: (международные и внутренние аспекты). – М.: ЗАО "Издательство "Экономика", 2002. – 544 с.
24. Безопасность России / Колл. авт. Рук. А. В. Гордеев. Разд. I "Продовольственная безопасность". – М.: МГФ "Знание", 2000. – 537 с.
25. Барановский А. Экономическая безопасность регионов // Финансовая Украина. – 1995. – № 48 (106). – С. 11.
26. Безпека економічних трансформацій: 36. матеріалів "круглого столу". – К.: НІСД, "Альтерпрес", 2000. – 386 с.
27. Білик Ю. Д. Продовольча безпека України: стан та перспективи використання потенційних резервів // Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI столітті. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – С. 139–148.
28. Білик Ю. Д. Продовольча безпека України: стан, проблеми та використання потенційних резервів продовольчого забезпечення населення. – К.: Фенікс, 2000. – 55 с.
29. Білоусько Т. М. Моделювання продовольчого комплексу регіону в умовах трансформації економіки (на прикладі Полтавської області): Автореф. дис...к.е. наук: 08.10.01 / РВПС НАНУ. – К., 2003. – 20 с.
30. Боброва В. В. Формирование продовольственного кластера в Оренбургской области // Вестник ОГУ. – 2002. – № 4. – С. 81–86.
31. Борщевський П., Дейнеко Л. Продовольча безпека країни: стан і тенденції // Розбудова держави. – 2000. – № 1–6. – С. 66–73.

32. Бурдуков П. Т., Саетгалиев Р. З. Россия в системе глобальной продовольственной безопасности. – М., 1999. – 112 с.
33. Валентинов В. Л. Теоретичні особливості нееквівалентності міжгалузевих відносин в АПК // Економіка АПК. – 2002. – № 11. – С. 4–37.
34. Валова додана вартість Житомирської області за 2002 рік: Економічна доповідь / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2004. – 11 с.
35. Валова продукція та продуктивність праці в сільському господарстві Житомирської області за 2002 рік: Статистичний збірник / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2003. – 24 с.
36. Валова продукція та продуктивність праці в сільському господарстві Житомирської області за 2003 рік: Статистичний збірник / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2004. – 24 с.
37. Варченко О. До питання поєднання державного і ринкового регулювання продовольчої безпеки // Економіка України. – 2004. – № 8. – С. 53–59.
38. Верба Ф. О. Фінансові аспекти інтеграції України у Світову організацію торгівлі // Фінанси України. – 2002. – № 3 (76). – С. 81–87.
39. Виконання Програми по ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС за 2003 рік / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2004. – 33 с.
40. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2002 році. Житомирська область: Стат. бюлетень / Держкомстат України. – К., 2003. – 180 с.
41. Волошин В., Трегобчук В. Концептуальні засади сталого розвитку регіонів України // Регіональна економіка. – 2002. – № 1. – С. 7–22.
42. Гайдучький А. П. Аграрна реформа і нові можливості для залучення іноземних інвестицій // Економіка АПК. – 2002. – № 11. – С. 45–48.
43. Бойчук О. Продовольча безпека як необхідна складова членства України у Світовій організації торгівлі: Матеріали Міжн. наук.-практ. конф., присвяч. 10-й річниці Конф. ООН з питань охорони навколишнього середовища

- та розвитку (25-27 вересня 2002 р.) – Львів, 2002. – Т.2. – С. 117–123.
44. Горська О. В. Проблеми АПК України в контексті Європейської інтеграції // Економіка АПК. – 2003. – №1. – С. 132–135.
  45. Гулич М. П. Здоровье человека: научные основы питания // <http://www.health-ua.com/ua/articles/20.html>.
  46. Деякі аспекти наслідків Чорнобильської катастрофи: Стат. бюл. / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2003. – 20 с.
  47. Донбас у ХХІ столітті. Уроки реформ. Стратегія розвитку (Стратегічні напрями соціально-економічного розвитку Донецької області на період до 2020 року). – Донецьк: Донецька обл. держ. адмін-я, 2002. – 40 с.
  48. Доходи та витрати населення Житомирської області за 2003 рік: Економічна доповідь / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2004. – 15 с.
  49. Доходи та витрати населення Житомирської області: Економічна доповідь / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2003. – 25 с.
  50. Економічне і соціальне становище Житомирської області за січень 2004 року: Статистичний бюлетень / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2004. – 168 с.
  51. Житомирщина 2002: Стат. щорічник / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2003. – 448 с.
  52. Житомирщина 2003: Стат. щорічник / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2004. – 383 с.
  53. Жоголева Е. Е. Разработка приоритетов аграрной политики России: Дис... д-ра. эконом. наук. – М., 1997. – 256 с.
  54. Загальна Декларація прав людини // <http://www.tu.edu.te.ua/irex/books/declaration.html>.
  55. Зайнятість та оплата праці на сільськогосподарських підприємствах Житомирської області у 2001–2002 роках: Комплексна економічна доповідь / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2003. – 17 с.
  56. Заробітна плата та стан її виплати у 2002 році: Стат. зб. / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2003. – 32 с.

57. Заробітна плата та стан її виплати у 2003 році: Стат. зб. / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2004. – 29 с.
58. Захарченко В. Обґрунтування територіальної концепції економічної безпеки // Регіональна економіка. – 2000. – № 2. – С. 121–127.
59. Зовнішня торгівля Житомирської області: Стат. бюлетень / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2004. – 22 с.
60. Ильичева А. Что такое продовольственная безопасность / Продовольственная газета. – 2001. – № 9 // <http://www.book.uraic.ru/reference/217.txt>.
61. Информация потребителей и их участие – интерактивная коммуникация с потребителями по вопросам безопасности и качества пищевых продуктов: Документ конференции / Панъевропейская конференция ФАО/ВОЗ по безопасности и качеству пищевых продуктов. – Будапешт, 25-28 февраля 2002 г. – 7 с.
62. Ілляшенко С. М. Роль товарної марки у підвищенні конкурентоспроможності товарів / Вісн. Сум. Нац. аграр. уні-ту. – Суми, 2003. – № 1–2. – С. 269–274.
63. Індеси споживчих цін: Статистичний збірник / Держкомстат України. – К., 2004. – 63 с.
64. Кваша С., Лука О. Конкурентоспроможність вітчизняної аграрної продукції в умовах вступу України до СОТ // Економіка України. – 2003. – № 10. – С. 79–85.
65. Кіт В., Сафін О., Топішко І. Продовольча безпека: проблеми та шляхи їх розв'язання // Ринкова трансформація економіки АПК: Монографія. У 4-х ч. / За ред. П. Т. Саблука, В. Я. Амбросова, Г. Є. Мазнева. Стабілізація доходів сільських товаровиробників. – К.: ІАЕ, 2002. – Ч.4. – С. 100–103.
66. Клиновий Д. В. Регіональні аспекти диференціації природноекономічних та еколого-економічних передумов розвитку екологічно орієнтованого суспільного виробництва // Вісн. Сум. держ. аграр. уні-ту. – Суми, 2001. – Вип.2. – С. 106–109.
67. Княжев В. А. Концепция государственной политики в области здорового питания: научное обеспечение, инновационные и образовательные программы // <http://>

[www.pitanie-conf.ru/print ver.php? page=/text/koncepc/ 15/2304.html](http://www.pitanie-conf.ru/print_ver.php?page=/text/koncepc/15/2304.html).

68. Колесов О. С. Визначення місткості ринку збуту зерна як складова системи маркетингового аналізу // Економіка АПК. – 2002. – №11. – С. 106–112.
69. Консультативный документ для руководства разработкой глобальной стратегии ВОЗ в области режима питания, физической активности и здоровья. – НМН/WHO/HQ. – 2003 г. – 9 с.
70. Концептуальні засади стратегії розвитку Харківського регіону / Бондаренко Л. М., Внукова Н. М., Лімонова Л. О. та ін. – Х.: БАТ „Модель Всесвіту”, 2001. – 52 с.
71. Концепция «многофункциональности» и торговые переговоры по сельскому хозяйству // http://www.aris.ru/M_PR/TASIS/multi.html
72. Концепция аграрной политики России в 1997-2000 годах / Под ред. Е. С. Строева. – М.: ООО «Вершина-клуб», 1997. – 352 с.
73. Концепція економічної безпеки України (кер. Проекту В. М. Геець). – К.: Логос, 1999. – 26 с.
74. Корбут А. В. Продовольственная безопасность населения России: состояние, тенденции, проблемы // Аналит. вестник. – 2002. – № 26(182). – С. 4–16.
75. Кореню П. І. Концептуальні підходи до продовольчої ефективності використання, збереження та розширеного відтворення аграрного природно-ресурсного потенціалу // Вісн. Сум. держ. аграр. уні-ту. – Суми, 2001. – Вип.2. – С. 140–141.
76. Корниенко Л. Формирование эффективной системы продовольственной безопасности / Вест. Хабаровской гос. акад. экономики и права // <http://www.gov.mari/gsde/cgi/library?e=d-000-00>.
77. Костусев О. Аналітична записка щодо впливу монопольних проявів на цінову кризу на продовольчих ринках у 2003 році та заходи, вжиті Антимонопольним комітетом України з метою її подолання / Додаток до листа від 04.09.03 р. №22–08.3/01–5242 Антимонопольного комітету України Прем'єр-Міністру України. – 39 с.

78. Кочетков О. В., Марков Р. В. Формування системи показників продовольчої безпеки країни // Економіка АПК. – 2002. – № 9. – С. 43–49.
79. Кюи Н. Е. Моделирование потребления продуктов питания в России. Анализ влияния дифференциации доходов на потребление. – М.: Гос. ун-т, Высшая школа экономики, 2003. – 58 с.
80. Лайко Г. П. Інвестиційна привабливість регіонального сільськогосподарського виробництва // Економіка АПК. – 2003. – № 12. – С. 73–76.
81. Лисенко С. В. Напрямки організації сталого розвитку агропромислового виробництва в регіоні // Ринкова трансформація економіки АПК: Монографія. У 4-х ч. / За ред. П. Т. Саблука, В. Я. Амбросова, Г. Є. Мазнева. Стабілізація доходів сільських товаровиробників в умовах ринку. – К.: ІАЕ, 2002. – Ч.4. С. 225–228.
82. Лисецький А. С., Білоусько Т. М., Осінський С. М. Сільськогосподарський потенціал екологічно чистої продукції / Вісн. Сум. держ. аграр. уні-ту. – Суми, 2001. – Вип.2. – С. 53–55.
83. Лукінов І. І. Продовольча безпека та її гострота у світовому вимірі // Економіка АПК. – 2001. – № 4. – С. 33–36.
84. Мармоза А. Т. Практикум з теорії статистики: Навчальний посібник. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 344 с.
85. Мармоза А. Т. Теорія статистики: Навчальний посібник. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 392 с.
86. Микитюк В. М., Скидан О. В. Загальнодержавні та регіональні аспекти проблеми продовольчої безпеки в контексті європейської інтеграції та вступу України до СОТ // Збірник наукових праць Луганського національного аграрного університету / За ред. В. Г. Ткаченко. – Луганськ: Вид-во ЛНАУ, 2004. – № 34(46). – С. 64–68.
87. Моніторинг соціально-економічного розвитку регіонів України за 2002 р. – К.: Вид. "Міленіум", 2003. – 211 с.
88. Моніторинг соціально-економічного розвитку регіонів України за січень-грудень 2002 року / Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України. Департамент регіональної політики. – К., 2003. – 78 с.

89. Моніторинг соціально-економічного розвитку регіонів України за січень-грудень 2003 року / Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України. Департамент регіональної політики. – К., 2004. – 82 с.
90. Мостенська Т. Л. Особливості формування попиту і пропозиції на ринку харчових продуктів // Економіка АПК. – 2003. – № 1. – С. 113–120.
91. Нижник О. М. Продовольча безпека: аналіз еколого-економічних проблем та шляхи їх вирішення // Вісн. Сум. держ. аграр. уні-ту. – Суми, 2001. – Вип.2. – С. 342–346.
92. Оптова торгівля області: Статистичний збірник / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2004. – 76 с.
93. Основні показники діяльності та матеріально-технічна база ринків у 2003 році: Статистичний бюлетень / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2004. – 37 с.
94. Пасхавер Б. Продовольча доступність // Економіка України. – 2001. – №6. – С. 69–77.
95. Перспективи та проблеми участі України в Світовій організації торгівлі у контексті економічної безпеки: Матеріали наук.-практ. конф. / Міжвідомча коміс. з питань фін. безпеки при РНБО України. – К., 2002. – 208 с.
96. Перспективні дослідження. – К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2002. – № 19. – 56 с.
97. Писаренко С. Досвід проведення спільної аграрної політики ЄС // Регіональна економіка. – 2000. – № 3. – С. 147–153.
98. Питание и здоровье в Европе: новая основа для действий. Резюме. – Copenhagen: Европейское региональное бюро ВОЗ. – 2003. – 39 с.
99. Політика і розвиток сільського господарства в Україні / За ред. Штефана фон Крамона-Таубадея, Сергія Зорі, Людвіга Штріве. – К.: Альфа-Принт, 2001. – 312 с.
100. Програма дій “Порядок денний на XXI століття” / Пер. з англ.: ВГО “Україна”. Порядок денний на XXI століття”. – К.: Інтелсфера, 2000. – 306 с.
101. Про попередні підсумки господарської діяльності сільгосп підприємств (термінове повідомлення) за 2003 рік: Експрес-довідь / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2004. – 7 с.

102. Про розвиток харчової промисловості Житомирської області у 2003 році: Економічна доповідь / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2004. – 32 с.
103. Про стратегію трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України: Наукова доповідь / За ред. І. І. Лукінова, П. Т. Саблука // Економіка АПК. – 2000. – № 8. – С. 3–36.
104. Прогноз потребления основных продовольственных товаров в России в среднесрочной перспективе / Серова Е., Прокопьев М., Тихонова Т., Иванова И. – М.: ИЭПП. – 2001. – 72 с.
105. Продовольственная безопасность населения России: состояние, тенденции, проблемы: Информ. бюл. МИД РФ от 30 августа 2002 г. // <http://www.In.mid.ru/ns-dipecon.nsf>.
106. Продовольственная безопасность страны: аграрно-экономический аспект / Е. Серова, И. Храмова, Н. Карлова и др. – М.: ИЭПП, 2001. – 36 с.
107. Прямі іноземні інвестиції в область (станом на 01.01.04) / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2003. – 10 с.
108. Ринкова адаптація продовольчого комплексу України / О. М. Онищенко, Б. Й. Пасхавер, Л. В. Молдаван та ін. – К.: ІЕ НАН України, 1998. – 264 с.
109. Роздрібна торгівельна мережа Житомирської області: Статистичний бюлетень / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2004. – 45 с.
110. Руководство программы СИНДИ по питанию. – Copenhagen: Европейское региональное бюро ВОЗ. – 2000. – 42 с.
111. Руснак П. П. Про деякі економічні аспекти розвитку агропромислового виробництва // Соціально-економічна модель постреформованого розвитку агропромислового виробництва в Україні. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – С. 139–143.
112. Руснак П. П. Стенограма Других Всеукраїнських зборів (конгресу) вчених економістів-аграрників 24-25 січня 2000 року: Виступ. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – С. 128–130.
113. Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Науково-популярні нариси у трьох томах. Т. II. Аграрна економіка в умовах демократичного державотворення. К.: УААН ІАЕ, 2001. – 484 с.

114. Саблук П., Юрчишин В. Концептуальні основи розробки аграрної (аграрно-продовольчої) доктрини України. – К.: УААН ІАЕ, 2002. – 29 с.
115. Саблук П. Т. Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України в ХХІ столітті: Доп. на 3-х Всеукр. зборах вчених економістів-аграрників (29-30 березня 2001 р.). – К.: УААН ІАЕ, 2001. – 94 с.
116. Савченко С. В. Основні напрями забезпечення продовольчої безпеки України // Економіка АПК. – 2002. – № 7. – С. 72–77.
117. Санітарно-гігієнічний стан та епідемічна ситуація в Житомирській області / Виступ головного санітарного лікаря Житомирської області Волкова О. С. на підсумковій колегії управління охорони здоров'я Житомирської облдержадміністрації 14.02.2004 р.
118. Саперович Н. В. Соціально-економічні аспекти споживання продуктів харчування в Україні / Економічні проблеми виробництва та споживання екологічно чистої продукції” (ЕП-2003): Матеріали третьої міжнар. наук.-практ. конф. – Суми: ВАТ „СОД”, 2003. – С. 109–111.
119. Саперович Н., Шевцов О. Продовольча безпека в Україні: стан, проблеми, шляхи вирішення // Актуальні питання аграрної політики: Зб. робіт. – К., 2002. – С. 254–302.
120. Середні роздрібні ціни на споживчі товари за місяці 2002 р.: Стат. експрес-інформація / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2003. – 8 с.
121. Середні роздрібні ціни на споживчі товари за місяці 2003 р.: Стат. експрес-інформація / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2004. – 8 с.
122. Серова Е. В. Факторы продовольственной безопасности, связанные с развитием агропродовольственного сектора // Бюл. Центра АПЭ. – 2001. – № 2 (8). – С. 4–20.
123. Сиденко В., Барановський О. Україна і світова організація торгівлі: як збільшити плюси та зменшити мінуси / Дзеркало тижня. – 2002. – № 26 (401) // <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/401/35417/>

124. Сільське господарство Житомирської області: Статистичний збірник / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2004. – 190 с.
125. Скидан О. В. Валова додана вартість як індикатор регіональної економічної безпеки // Фінанси України. – 2004. – № 8 – С. 79–83.
126. Скидан О. В. Земельні ресурси та ефективність їх використання в процесі забезпечення регіональної продовольчої безпеки // Вісник ДАУ. – Житомир, 2003. – Вип.2. – С. 231–237.
127. Скидан О. В. Інвестиційна діяльність в АПК як фактор регіональної продовольчої безпеки // Вісник ДАУ. – Житомир, 2003. – Вип.1. – С. 314–321.
128. Скидан О. В. Оцінка рівня продовольчої безпеки держави в аспекті розвитку процесу споживання основних продовольчих товарів // Ринкова трансформація економіки: стан, проблеми, перспективи: Матеріали всеукр. наук. конф. студентів, магістрів та аспірантів: У 2-х т. – Т.2 – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С. 351–353.
129. Скидан О. В. Проблема продовольчої безпеки та концептуальні шляхи її вирішення на принципах сталого розвитку // Вісник ХНАУ. – Харків, 2004. – № 3. – С. 203–206.
130. Скидан О. В. Продовольча безпека як пріоритет регіональної аграрної політики // Економіка України. – 2004. – № 3. – С. 53–60.
131. Скидан О. В. Про екологічні аспекти проблеми продовольчої безпеки на забруднених територіях Житомирської області // Агроінком. – 2003. – № 5–8. – С. 59–63.
132. Скидан О. В. Про екологічні аспекти процесу забезпечення продовольчої безпеки // Вісн. Сум. Нац. аграр. уні-ту. – Суми, 2003. – № 1–2. – С. 48–53.
133. Скидан О. В. Про купівельну спроможність аграрних підприємств як фактор продовольчої безпеки регіону // Аграрний вісник Причорномор'я. – Одеса: Астропринт, 2003. – Вип.22. – С. 442–448.
134. Скидан О. В. Про особливості розвитку цінової ситуації на споживчому ринку та її вплив на продовольчу безпеку держави // Ринкова трансформація економіки АПК:

- Монографія. У 4-х ч. / За ред. П. Т. Саблука, В. Я. Амброзова, Г. Є. Мазнева. Стабілізація доходів сільських товаровиробників. – К.: ІАЕ, 2002. – Ч. 4. – С. 308–311.
135. Скидан О. В. Про роль кормовиробництва в процесі забезпечення продовольчої безпеки регіону / Науково-практичні аспекти кормовиробництва та ефективного використання кормів: Матеріали Міжн. наук.-практ. конф., 16-18 вересня 2003 р. – Львів: ЛДАУ, 2003. – С. 97–101.
136. Скидан О. В. Про якість та безпеку харчових продуктів як фактор продовольчої безпеки держави // Економічні проблеми виробництва та споживання екологічно чистої продукції” (ЕП-2003): Матеріали третьої міжнар. наук.-практ. конф. – Суми: ВАТ „СОД”, 2003. – С. 35–37.
137. Скидан О. В. Формування аграрної політики для забезпечення продовольчої безпеки країни // Економіка АПК. – 2004. – № 4 – С. 19–25.
138. Споживання основних продуктів харчування населенням Житомирської області: Стат. інформація / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2003. – 6 с.
139. Сравнительный анализ политики в области пищевых продуктов и питания в европейских государствах-членах ВОЗ: Краткий доклад // Программа «Питание и продовольственная безопасность». – Copenhagen: Европейское региональное бюро ВОЗ. – 2003. – 47 с.
140. Сталый розвиток суспільства: 25 запитань і відповідей. Тлумачний посібник / За ред. В. Підлісник. К.: 2001. – 28 с.
141. Стан розвитку оптової торгівлі в Житомирській області: Економічна доп. / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2003. – 19 с.
142. Стан торгової мережі та мережі ресторанного господарства Житомирської області: Економічна доповідь / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2004. – 16 с.
143. Статівка А. Державне регулювання продовольчого ринку України в сучасних умовах. // Право України. – 2001. – № 10. – С. 29–32.
144. Стійкий екологічно безпечний розвиток і Україна: Навч. посіб. / Ф. В. Вольвач, М. І. Дробноход та ін. / За ред. М. І. Дробнохода. – К.: МАУП, 2002. – 104 с.

145. Структура продажу товарів виробництва України в Житомирській області / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2004. – 41 с.
146. Структурні зрушення в харчовій промисловості Житомирської області: Економічна доповідь / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2003. – 25 с.
147. Суржик О. Не в м'ясі сила, або чому лев спить 24 години на добу? // Дзеркало тижня. – 2001. – № 15 (339). – С. 4.
148. Сухоруков. Проблеми підвищення інвестиційної активності регіонів // Економіка України. – 2002. – № 8. – С. 26–34.
149. Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення / П. Т. Саблук, І. І. Лукінов, В. В. Юрчишин, О. М. Онищенко та ін. / За ред. П. Т. Саблука та В. В. Юрчишина. – К.: ІАЕ УААН, 1996. – 663 с.
150. Техніко-економічне обґрунтування депресивності територій Житомирської області / Житомирська обл. держ. адмін-я. Гол. упр. економіки. – Житомир, 2002. – 40 с.
151. Ткаченко В. Г. Региональные аспекты стратегии развития сельского хозяйства / Стенограма 3-х Всеукр. зборів (конгресу) вчених економістів-аграрників 29–30 бер. 2001 р. – К.: 2001. – 144 с.
152. Ткаченко В. Г., Наумов Ю. Ф. Региональные аспекты стратегии развития сельского хозяйства // Економіка АПК. – 2001. – № 4. – С. 43–48.
153. Трегобчук В. М. Продовольча безпека в контексті національної безпеки держави. – К.: ІЕ НАН України, 1999. – 56 с.
154. Тутельян В. А. Формула оптимального питания. XXI век // http://www.pitanie-conf.ru/print_ver.php?page=/text/koncept
155. Україна: прогрес на шляху сталого розвитку // Інформаційно-аналітичний огляд виконання “Порядку денного на XXI століття” / Наук. кер. Б. М. Данилишин. – К., 2002. – 116 с.
156. 156. Україні не вигідно вступати в СОТ після Росії // Дзеркало тижня – 2002. – № 28 (403).
157. Ушачев И. Г. Продовольственная безопасность России на пороге вступления в ВТО // [http://www.cnsnb.ru/journals/2002/07118/00489298/part 2/1.htm](http://www.cnsnb.ru/journals/2002/07118/00489298/part%202/1.htm)
158. Фесина А. А. Развитие АПК Украины в контексте Европейского виміру // Економіка АПК. – 2002. – № 9. – С. 13–17.

159. Фінансовий стан економіки Житомирщини: Стат. зб. / Житомир. обл. упр. статистики. – Житомир, 2003. – 37 с.
160. Харічков С. К., Купінець Л. Є. Екологічна складова в системі національної продовольчої безпеки України // Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI столітті. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – С. 168–172.
161. Царенко О. М. Теоретичні підвалини економічної відповідальності за якість продукції та довкілля в АПК // Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI столітті. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – С. 124–130.
162. Царенко О. М., Тархов П. В., Щербань В. П. Екологізація виробництва як основа продовольчої безпеки України // Економіка АПК. – 2001. – № 5. – С. 15–20.
163. Ціни, витрати, прибутки агровиробництва та інфраструктура продовольчих ринків / Саблук П. Т., Шпичак О. М., Ситник О. В. та ін. / За ред. О. М. Шпичака. – К.: ІАЕ, 2000. – 657 с.
164. Ціноутворення в процесі реформування агропромислового комплексу України (1990-2001 рр.) / За ред. О. М. Шпичака. – К.: ІАЕ, 2002. – 499 с.
165. Чернышев А. Зерно и продовольственная безопасность России // «Экономика и жизнь». – 14 сентября 2001 г. // <http://www.mtszerno.ru/grain/docs/facts/14092001.html>
166. Черняков Б. И., Овчинников О. Г. Проблема продовольственного обеспечения регионов и социальная стабильность // <http://www.iskran.ru/russ/chernyakov-ru.html>
167. Шлемко В. Т., Бінько І. Ф. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення. – К.: НІСД, 1997. – 144 с.
168. Щербань В. П. Економічні і соціально-екологічні основи формування та розвитку продовольчої безпеки в Україні: Автореф.дис... д-ра е. наук: 08.07.02 / СНАУ. – Суми, 2004. – 36 с.
169. Щербань В. П. Організаційно-економічний механізм продовольчої безпеки регіону. – Суми: Козацький вал. – 2000. – 288 с.

170. Щербань В. П. Соціальні умови розвитку системи продовольчого забезпечення // Економіка АПК. – 2003. – № 12. – С. 5–10.
171. Якобчук В. П., Малиновский А. С. Региональная аграрная политика в контексте реформирования аграрного сектора // Региональные аспекты аграрных преобразований: политика, реструктуризация, рыночная адаптация/ Под. ред. П. Тиллака, В. Зиновчука. – Studies on the Agricultural and Food sector in Central and Eastern Europe. Vol.17. – Halle: IAMO. – 2002. – С. 17–35.
172. Янків М. Д. Аграрна реформа як чинник продовольчої безпеки України // Регіональна економіка. – 2000. – № 1. – С. 22–26.
173. Barrett, Christopher B. Food security and food assistance programs // Handbook of Agricultural Economics / Edited by B. Gardner and G. Rausser. – Cornell University, Ithaca, NY. – 2002. – Vol. 2. – 95 p.
174. Bonnard, Patricia. Improving the Nutrition Impacts of Agriculture Interventions: Strategy and Policy Brief / Food and Nutrition Technical Assistance (FANTA) Project. – Washington, D.C.: Academy for Educational Development, 2001. – 17 p.
175. Cogill Bruce, Castleman Tony Ph.D. Food Aid: Issues and Applications / Food and Nutrition Technical Assistance Project (FANTA). – Washington, DC.: Academy for Educational Development, 2003. – 49 p.
176. Diet, nutrition and the prevention of chronic diseases: report of a joint WHO/FAO expert consultation. – Geneva: World Health Organization, 2003. – 21 p.
177. Food Access Indicator Review / Food and Nutrition Technical Assistance (FANTA) Project and Food Aid Management (FAM). – Washington, D.C.: Academy for Educational Development, 2003. – 54 p.
178. Food and health in Europe: a new basis for action / Edited by: Aileen Robertson, Cristina Tirado, Tim Lobstein, Marco Jermini, Cecile Knai, Jørgen H. Jensen, Anna Ferro-Luzzi and W.P.T. James. – WHO Regional Publications, European Series, No. 962004. – 2003. – 388 p.

179. Food security and safety. Economic Perspectives // An Electronic Journal of the U.S. Department of State. – 2002. – Vol.7, No. 2. – 49 p.
180. Food Security Indicators and Framework for Use in the Monitoring and Evaluation of Food Aid Programs. – USAID. – 1999. – 45 p.
181. Georgia. Food security situation. Trends in figures: Statistical bulletin / State department for statistics of Georgia. – Tbilisi, 2002. – No.7. – 56 p.
182. Handbook for Defining and Setting up a Food Security Information and Early Warning System (FSIEWS). – Rome: FAO, 2000. – 128 p.
183. Hoddinott, John. Operationalizing household food security in development projects: Technical guide # 1. – Washington, D.C.: International Food Policy Research Institute, 1999. – 19 p.
184. Human nutrition in the developing world: Food and Nutrition Series / By Michael C. Latham. – Rome: FAO. – No. 29. – 57 p.
185. Nutrition and Your Health: Dietary Guidelines for Americans. – Washington, D.S.: U.S.D.A., 2000. – 39 p.
186. Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat: World Population Prospects. The 2002 Revision. – New York, 2003.
187. Response of the European Heart Network to the draft report of the WHO/FAO Expert Consultation on Diet, Nutrition and the Prevention of Chronic Diseases (Geneva 28 February – 1 February 2002). – University of Oxford: Department of Public Health, 2002. – 6 p.
188. Sedik, D.J. Per Capita GDP and Meat Consumption in the Former USSR. – Economies in Transition / Agriculture Report. – Vol.4. – P. 11-15.
189. Shapouri, Shahla. Implication of Trade Liberalization and the Role of International Safety Nets. – USDA/ERS. – 2002. – 27 p.
190. Slorach Stuart A., Maijala Riitta, Belveze Henri. Примеры комплексно-го и интегрированного подхода к анализу риска в пищевой цепи – накопленный опыт и полученные уроки. Интегрированный подход к безопасности продуктов питания, охватывающий всю пищевую цепь и выходящий за ее пределы: Швеция, Финляндия и Европейская

- комиссия: Доклад для конференции / Панъевропейская конференция ФАО/ВОЗ по безопасности и качеству пищевых продуктов. – Будапешт, Венгрия, 25-28 февраля 2002 г. – 11 с.
191. Suggested core indicators for monitoring food security status. – Rome: Committee on world food security. Twenty-sixth session, 2000. – 10 p.
192. Swindale Anne, Ohri-Vachaspati Punam. Measuring Household Food Consumption: A Technical Guide / Food and Nutrition Technical Assistance (FANTA) Project. – Washington D.C.: Academy for Educational Development, 1999. – 24 p.
193. The First Action Plan for Food and Nutrition Policy WHO European Region 2000-2005. – Copenhagen: WHO, Regional Office for Europe, 2000. – 42 p.
194. The importance of food quality and safety for developing countries. – Rome: Committee on World food security, 1999 // http://www.fao.org/trade/docs/LDC-foodqual_en.htm

ЗАКОН УКРАЇНИ

“Про основні засади державної аграрної політики”

Пріоритетність агропромислового комплексу та соціального розвитку села в національній економіці зумовлюється винятковою значущістю та незамінністю вироблюваної продукції сільського господарства у життєдіяльності людини і суспільства, потребою відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури.

1. Загальні положення

Основні засади державної аграрної політики (далі – Основні засади) спрямовані на забезпечення сталого розвитку аграрного сектора національної економіки на період до 2015 року, системності та комплексності під час здійснення заходів з реалізації державної аграрної політики всіма органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Державна аграрна політика базується на національних пріоритетах та враховує необхідність інтеграції України до світового економічного простору.

Основними складовими державної аграрної політики є комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектора економіки, розв’язання соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій.

Основні засади поширюються на сільське та рибне господарство, харчову промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів (далі – аграрний сектор), аграрну науку і освіту, соціальну сферу села, їх матеріально-технічне та фінансове забезпечення.

2. Мета державної аграрної політики

Державна аграрна політика спрямована на досягнення таких стратегічних цілей:

гарантування продовольчої безпеки держави;
перетворення аграрного сектора у високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринку сектор економіки країни;

збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації;

розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі.

3. Основні пріоритети державної аграрної політики

Основними пріоритетами державної аграрної політики є:

створення умов для реалізації та захисту прав селян на землю, формування ринкових земельних відносин, охорони земель;

посилення соціального захисту сільського населення, встановлення заробітної плати та пенсійного забезпечення працівників сільського господарства не нижче середнього рівня у галузях економіки країни;

створення рівних умов для функціонування різних організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі, які сприяють гармонізації інтересів власників та найманих працівників;

розроблення державних та регіональних програм комплексного розвитку сільських територій, удосконалення державної підтримки розвитку підприємництва з метою розв'язання проблеми зайнятості сільського населення;

державна підтримка розвитку конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва на основі кооперації та інтеграції;

запровадження сучасних механізмів і методів формування прозорого ринку сільськогосподарської продукції та продовольства, капіталу, зокрема виробничих ресурсів, та робочої сили;

державна підтримка суб'єктів аграрного сектора шляхом концентрації державних ресурсів на пріоритетних напрямках розвитку, формування сприятливої цінової, фінансово-кредитної, страхової, податкової та бюджетної політики, забезпечення раціональних внутрішньогалузевих і міжгалузевих економічних відносин;

створення сприятливих умов для реалізації експортного потенціалу аграрного сектора економіки;

державна підтримка підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів, виконання наукових досліджень для аграрного сектора;

створення умов для закріплення в сільській місцевості кваліфікованих спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування;

державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників, які використовують меліоровані землі, особливо щодо утримання внутрішньогосподарських меліоративних систем та оплати електроенергії, що витрачається для подачі води для поливу;

удосконалення системи державного управління, ефективне поєднання загальнодержавної і регіональної політики в аграрному секторі.

4. Шляхи реалізації основних пріоритетів державної аграрної політики

Розвиток земельних відносин

Розвиток земельних відносин здійснюватиметься шляхом розширення і вдосконалення нормативно-правового забезпечення, формування відповідних інституційних засад, посилення державної підтримки земельної реформи.

Основними шляхами розвитку земельних відносин є:

повна персоніфікація власників та користувачів земельних ділянок сільськогосподарського призначення;

створення державної системи реєстрації прав власності на земельні ділянки та розташоване на них нерухоме майно;

удосконалення методики оцінки земель, урахування вартості землі сільськогосподарського призначення при збалансуванні міжгалузевих відносин;

формування інфраструктури ринку землі;

створення системи земельного іпотечного кредитування;

впровадження та фінансове забезпечення загальнодержавних програм використання та охорони земель, зокрема зменшення розораності земель, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, агролісомеліорації та меліорації земель, будівництва протиерозійних гідротехнічних споруд, рекультиваци порушених земель, стандартизації та нормування у сфері охорони земель;

включення проектів організації територій новостворених землеволодінь та землекористувань до бізнес-планів відповідних сільськогосподарських підприємств;

запровадження ефективної системи охорони родючості ґрунтів та системи моніторингу ґрунтів, проведення суцільної агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення.

Формування сприятливого економічного середовища для ефективної діяльності суб'єктів аграрного сектора

Основними напрямками підвищення ефективності діяльності суб'єктів аграрного сектора є:

підвищення рівня менеджменту в організації господарської діяльності суб'єктів аграрного сектора, вдосконалення державної програми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів, поліпшення наукового забезпечення розвитку аграрного сектора, посилення державної підтримки створення та функціонування системи сільськогосподарського дорадництва та ринку консультативних послуг;

удосконалення державної регуляторної політики щодо побудови збалансованих міжгалузевих економічних відносин, недопущення монопольної діяльності у забезпеченні потреб суб'єктів аграрного сектора ресурсами;

сприяння впровадженню ресурсощадних, безпечних та екологічно чистих технологій виробництва сільськогосподарської продукції та продовольства;

створення умов для підвищення ролі самоврядних галузевих і міжгалузевих об'єднань у регулюванні економічних відносин між сільськогосподарськими товаровиробниками, заготівельними, переробними, сервісними та торговельними підприємствами;

розвиток системи державної підтримки сільськогосподарського виробництва з урахуванням вимог Світової організації торгівлі та міжнародних зобов'язань України стосовно аграрного сектора, зокрема, запровадження механізмів державної підтримки страхування ризиків у сільському господарстві, створення та функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, розвиток довготермінового кредитування інноваційних проектів, створення системи іпотечного кредитування сільськогосподарських товаровиробників;

удосконалення системи підтримки доходів сільськогосподарських товаровиробників шляхом запровадження дотацій на утримання маточного поголів'я тварин, посівів стратегічно важливих видів сільськогосподарських культур, збільшення фінансової підтримки господарств у регіонах з несприятливими для ведення сільського господарства природно-кліматичними умовами;

удосконалення податкової політики в аграрному секторі з метою оптимізації податкового навантаження та посилення стимулюючої функції податків;

розвиток фінансово-кредитних механізмів, зокрема тих, що передбачають удосконалення часткової компенсації кредитних ставок у разі значного перевищення облікових ставок, формування фонду кредитної підтримки сільськогосподарських товаровиробників та гарантій повернення кредитів, запровадження бюджетного фінансування на умовах пріоритетності власних коштів, створення належної ринкової фінансової інфраструктури;

створення умов для технічного переоснащення заводів сільськогосподарського машинобудування з метою випуску техніки, яка забезпечуватиме впровадження сучасних, високопродуктивних та ресурсощадних технологій в агропромислове виробництво;

переоснащення матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств шляхом удосконалення довготермінового кредитування, часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки за рахунок державного бюджету, системи фінансового лізингу, підтримки розвитку інфраструктури матеріально-технічного забезпечення;

розроблення та впровадження Державної програми розвитку виробництва біологічного дизельного палива та біогазу на період до 2010 року;

посилення державної підтримки боротьби із шкідниками і хворобами рослин та тварин, впровадження надійних систем їх попередження;

державне стимулювання структурної перебудови сільськогосподарського виробництва, галузей харчової промисловості та перероблення сільськогосподарських продуктів.

Державна політика щодо розвитку ринків продукції сільського господарства і продовольства

Державна політика щодо розвитку ринків продукції сільського господарства і продовольства спрямовується на забезпечення платоспроможного попиту населення в продовольчих товарах, потреби підприємств харчової промисловості та перероблення сільськогосподарських продуктів у сировині, створення умов для ефективного захисту внутрішнього ринку та сприяння просуванню сільськогосподарської продукції і продовольства на зовнішній ринок.

Основними напрямками розв'язання проблем формування ринків продукції сільського господарства і продовольства є:

- удосконалення правових та організаційно-економічних засад забезпечення діяльності учасників ринків з урахуванням інтеграції України до світового економічного простору;

- стимулювання розвитку спотового та форвардного ринку на основі розвинутої біржової інфраструктури, удосконалення системи регулювання біржового товарного ринку;

- створення державної системи цінового моніторингу, аналізу кон'юнктури та прогнозу ринків, поширення цієї інформації їх учасникам;

- створення умов для підтримання стабільної цінової ситуації та прозорості на ринку шляхом запровадження заставних та інтервенційних операцій із сільськогосподарською продукцією і продовольством, удосконалення системи формування державних та регіональних продовольчих ресурсів, запровадження адресної державної продовольчої допомоги соціально незахищеним верствам населення, удосконалення державної підтримки доходів сільськогосподарських товаровиробників, удосконалення системи державної статистики суб'єктів ринку;

- удосконалення державного регулювання у сфері зовнішньоекономічної діяльності, запровадження квотування імпорту окремих стратегічних видів господарської продукції та продовольчих товарів; недопущення їх неконтрольованого переміщення через кордон;

- посилення захисту прав споживачів шляхом удосконалення державного контролю якості та безпеки продовольчих товарів, гармонізація національних стандартів з міжнародними, зокрема європейськими;

удосконалення конкурентного законодавства та механізмів застосування антидемпінгових та інших заходів щодо запобігання недобросовісній конкуренції;

реалізація загальнодержавних програм розвитку інфраструктури аграрного ринку та відповідних регіональних програм.

***Удосконалення системи державного регулювання,
ефективне поєднання загальнодержавної і регіональної
політики в аграрному секторі***

Основними напрямками удосконалення системи державного регулювання є:

реформування системи органів виконавчої влади, що здійснюють державне регулювання аграрного сектора, шляхом перегляду та чіткого розмежування їх повноважень і запровадження прямої підпорядкованості починаючи з районного рівня, наближення її до стандартів ЄС;

розроблення та впровадження з урахуванням положень загальнодержавних програм регіональних програм розвитку аграрного сектора;

спрямування діяльності органів виконавчої влади на посилення стратегічного аналізу, прогнозування та моніторингу, інспекційних та контрольних функцій;

делегування окремих функцій органів виконавчої влади щодо регулювання аграрного сектора самоврядним галузевим та міжгалузевим об'єднанням.

***Комплексний розвиток сільських територій, підвищення
соціального захисту і життєвого рівня сільських жителів***

Основними напрямками комплексного розвитку сільських територій, підвищення соціального захисту і життєвого рівня селян є:

забезпечення надійного функціонування соціальної інфраструктури села в нових економічних умовах, формування механізмів і визначення управлінських структур, які забезпечуватимуть їх реалізацію на всіх рівнях;

формування системи державного регулювання демографічних процесів сільського розвитку, реалізація програм стимулювання розвитку депресивних територій;

наближення та вирівнювання умов життєдіяльності міського та сільського населення, формування комплексної системи

підприємств, установ та організацій, які надаватимуть необхідні послуги сільському населенню;

сприяння збільшенню зайнятості сільського населення шляхом державної підтримки розвитку підприємництва; створення умов для збереження і розвитку малих, віддалених і таких, що занепадають, сільських поселень;

сприяння підвищенню рівня доходів сільського населення, удосконалення загальнообов'язкового пенсійного страхування працівників сільського господарства;

стимулювання закріплення на селі спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування.

Проведення державної аграрної політики у період до 2015 року та критерії її оцінки

Реалізація положень державної аграрної політики здійснюється шляхом удосконалення нормативно-правової бази, створення відповідної інфраструктури та інституцій, забезпечення заходів з її реалізації фінансуванням з державного та місцевих бюджетів, узгодження з міжнародними зобов'язаннями України.

Реалізація державної аграрної політики здійснюється на основі послідовності, наступності та етапності.

Критеріями оцінки втілення державної аграрної політики є забезпечення:

до 2007 року зайнятості сільських працездатних жителів не нижче середньої у країні, а до 2015 року – середньої у країнах ЄС;

до 2007 року споживання продуктів харчування на душу населення на рівні норм відповідно до Закону України “Про прожитковий мінімум”, а до 2015 року – на рівні раціональних норм споживання;

до 2015 року підвищення рівня доходів сільського населення та середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства не нижче середнього рівня у галузях економіки країни.

ЗАКОН УКРАЇНИ

“Про продовольчу безпеку України”

Цей Закон визначає правові та організаційні основи державної політики щодо забезпечення продовольчої безпеки України як складової частини безпеки суспільства в цілому.

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Терміни та їх визначення

У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються у такому значенні:

продовольча безпека України (далі – продовольча безпека) – стан економіки України при якому державою гарантується фізична і економічна доступність продуктів харчування для всіх верств населення згідно до медично-рекомендованих норм харчування, забезпечується продовольча незалежність країни і підтримується стабільність розвитку агропродовольчого сектора;

агропродовольчий сектор – сукупність галузей і видів діяльності, що забезпечують виробництво сільськогосподарської продукції, її заготівлю, зберігання, переробку та реалізацію відповідно до реального платоспроможного попиту;

забезпечення продовольчої безпеки – розробка і здійснення соціально-політичних, економічних, науково-технічних, організаційних, інформаційних та інших заходів із забезпечення фізичної та економічної доступності населення до життєво важливих продуктів харчування, запобігання надзвичайних продовольчих ситуацій та підтримання готовності економіки до подолання таких ситуацій;

фізична доступність продуктів харчування – це безперебійне надходження його в місця споживання в обсягах і асортименті, які відповідають нормам харчування і платоспроможному попиту;

економічна доступність продуктів харчування – можливість отримання всіма верствами населення продуктів харчування у відповідності з медично-рекомендованими нормами здорового

харчування за наявної структури споживання, рівня цін, доходів, соціальної допомоги і пільг;

надзвичайна (кризова) продовольча ситуація – ситуація, за якої забезпечення населення життєво важливими продуктами харчування знаходиться під загрозою, відхилюється від граничних значень показників споживання продовольства, передбачених цим Законом на всій, або значній території країни і за якої дана загроза може бути усунена лише при допомозі заходів спеціального державного регулювання;

медично-рекомендовані норми харчування – науково-обґрунтовані і затверджені центральним органом виконавчої влади з питань охорони здоров'я норми споживання продуктів харчування, диференційованих за віковими та професійними групами;

життєво важливі продукти харчування – продукти, які традиційно виробляються і споживаються у країні і є по структурі і обсягах основою харчового раціону населення;

індикатори рівня продовольчої безпеки – показники стану та динаміки фізичної та економічної доступності населення до продуктів харчування і фактичного їх споживання;

продовольча незалежність України – умова, за якої національний продовольчий ринок (не менше як на 90%) забезпечується продукцією вітчизняного виробництва, на рівні, що встановлюється цим законом;

неконкурентний імпорт – імпорт продуктів харчування, які не виробляються в країні.

Стаття 2. Сфера дії Закону

Цей Закон регулює правові, економічні, фінансові та організаційні відносини, що виникають в ході здійснення державної політики щодо забезпечення продовольчої безпеки чи продовольчої незалежності України.

Стаття 3. Основні засади державної політики щодо продовольчої безпеки

Основними засадами державної політики щодо забезпечення продовольчої безпеки є:

правовий та економічний захист національного агропродовольчого сектора від втрати Україною самозабезпеченості життєво важливими продуктами харчування;

державний контроль за станом продовольчої безпеки (моніторинг), що охоплює виробництво, управління запасами і постачання продовольства, якість і безпечність харчових продуктів;

необхідний граничний рівень виробництва та запасів продуктів харчування в Україні;

створення та функціонування державного продовольчого, регіональних та місцевих резервів;

створення надійної та ефективної системи контролю у сфері експортно-імпортних операцій щодо продукції і технологій за критеріями можливого їх впливу на продовольчу безпеку;

протидія намаганням будь-яких держав чи інших суб'єктів міжнародних економічних відносин перешкоджати захисту національного продовольчого сектора;

визначення і розподіл повноважень та відповідальності центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо забезпечення продовольчої безпеки населення;

встановлення ліцензійних та договірних зобов'язань суб'єктів національної економіки, незалежно від їх організаційно-правових форм і форм власності, щодо виконання завдань, які гарантують продовольчу безпеку;

інформаційне забезпечення процесів у сфері продовольчої безпеки;

забезпечення потреб населення в продуктах харчування в умовах надзвичайної (кризової) продовольчої ситуації.

Стаття 4. Індикатори рівня продовольчої безпеки на національному і регіональних рівнях

Індикатори рівня продовольчої безпеки є пріоритетною складовою системою виміру найважливіших параметрів економіки країни, які відображають її стан і повинні включатись в національні і регіональні програми соціально-економічного розвитку.

Оцінка рівня продовольчої безпеки здійснюється на основі індикаторів, що рекомендуються Всесвітньою організацією з питань сільського господарства та продовольства FAO, а також наступних інтегральних показників:

- рівень продовольчої безпеки як стану, при якому всім членам суспільства гарантований доступ до харчування згідно з медично-рекомендованими нормами. Він визначається дефіцитом (нестачею) продовольчого споживання, який обчислюється як різниця між медично-рекомендованою нормою здорового харчування і фактичним рівнем споживання у відсотках до медично-рекомендованої норми:

$$ДПС = (C_n - C_\phi) : C_n \times 100,$$

де: ДПС – дефіцит продовольчого споживання;

C_n – норма споживання;

C_ϕ – споживання фактичне.

Для обчислення агрегованого показника дефіциту продовольчого споживання по всьому набору продуктів харчування нормативне і фактичне споживання продовольчих продуктів оцінюється в цінах року, що аналізується, і дефіцит продовольчого споживання обчислюється за вартісними підсумками.

- рівень *продовольчої доступності* вимірюється купівельною спроможністю одного відсотка сімейного бюджету відповідного продовольчого призначення.

Рівень продовольчої доступності по всьому набору спожитих продуктів харчування вимірюється купівельною спроможністю одного відсотка сімейного бюджету у кілокалоріях добового душевого раціону.

- рівень (частка) імпорту життєво важливих продуктів харчування (не більше 10%).

- межа енергетичної насиченості раціону: не менше 2000 ккал/добу з такою диференціацією:

3000–3500 ккал/добу – раціональна;

2500 – мінімальна;

менше 2000 ккал/добу – критична.

Ця норма може бути диференційована по вікових і професійних групах.

- якість харчування, визначається медично-обґрунтованою структурою поживних речовин (білків, жирів, мікроелементів) та продуктовою структурою харчового раціону;

- частка витрат на харчування у бюджеті сім'ї (не вище 60%);
- безпечність харчування визначається Законом України "Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини" та іншими нормативними актами.

РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЙНО ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРОДОВЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ І ПРОДОВЛЬЧОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Стаття 5. Правова основа

Правову основу у сфері продовольчої безпеки України становлять Конституція України, цей та інші Закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані на виконання законів інші нормативно-правові акти.

У разі, якщо міжнародним договором, який ратифіковано Верховною Радою України, встановлені інші правила, ніж ті, які передбачено цим законом, то застосовуються правила міжнародного договору.

Стаття 6. Забезпечення продовольчої безпеки

Держава гарантує всім громадянам України забезпечення фізичної і економічної доступності життєво важливих продуктів харчування у відповідності з медично-рекомендованими нормами харчування.

Уряд забезпечує:

відповідність якості продукції, що виробляється і реалізується в Україні, вимогам державної системи стандартів, що діє на вітчизняному ринку;

приведення вітчизняних стандартів у відповідність із стандартами, що діють в країнах – партнерах України по міжнародних економічних і торгових організаціях;

необхідний рівень вітчизняного виробництва продуктів харчування;

стабільність національного продовольчого ринку;

наявність, своєчасне відновлення і поповнення державного продовольчого резерву, незалежно від впливу внутрішніх і зовнішніх несприятливих факторів.

Якщо в окремих регіонах країни, серед окремих категорій населення, або в цілому по Україні складається споживання

продукції на рівні, що є нижчим від прийнятих медично-рекомендованих норм, та з метою попередження виникнення надзвичайної (кризової) продовольчої ситуації Уряд та місцеві органи виконавчої влади можуть запроваджувати на певний період особливі режими забезпечення продовольчої безпеки, як то: заходи нормованого розподілу продуктів харчування, створення пільгових умов для імпорту продуктів харчування та інші заходи.

Якщо складається недоступність окремих життєво необхідних продуктів харчування для найбільш вразливих верств населення, Уряд запроваджує для них адресну продовольчу допомогу по наданню безкоштовного або здешевленого продовольства та інші соціальні заходи.

Місткість продовольчого ринку визначається за показником, що включає відомості про обсяги продовольства, а саме:

$$P_{нб} = (Z_n + B - BC - ПНЦ - B_{тр} - Z_k) : P_{нс},$$

де: $P_{нб}$ – рівень продовольчої безпеки;

Z_n – запаси продовольства на початок року;

B – виробництво продовольства за рік;

BC – внутрішнє споживання (виробниче);

$ПНЦ$ – переробка на нехарчові цілі;

$B_{тр}$ – втрати;

Z_k – запаси на кінець року;

$P_{нс}$ – річна загальна норма продовольчого фонду;

$P_{нб}$ – це головний індикатор, який реально засвідчує про продовольчу безпеку (небезпеку):

якщо $P_{нб} = 1$, то це свідчення про нормальний стан;

якщо $P_{нб} > 1$, то це показує, що продовольчий ринок повністю насичений;

якщо $P_{нб} < 1$, то це показує, що на продовольчому ринку складається критична ситуація.

Стаття 7. Забезпечення продовольчої незалежності України

Урядова політика спрямовується на задоволення потреб населення у продуктах харчування переважно продукцією власного виробництва.

Продовольча незалежність країни вважається забезпеченою, якщо річне виробництво життєво важливих видів продуктів харчування за рахунок вітчизняних ресурсів складає не менше 90 відсотків внутрішнього продовольчого споживання.

У випадку зниження зазначеного рівня Уряд розробляє і вносить до законодавчого органу пропозиції щодо запровадження механізмів, спрямованих на забезпечення продовольчої незалежності країни, а також приймає відповідні рішення і здійснює заходи задля цієї мети в межах своєї компетенції.

Діяльність чи бездіяльність Уряду, яка обумовлює зниження зазначеного вище рівня самозабезпечення суспільства продуктами харчування відповідно до медично-рекомендованих норм харчування кваліфікується як така, що загрожує продовольчій безпеці, а значить, і безпеці країни в цілому.

Стаття 8. Повноваження Уряду щодо забезпечення продовольчої безпеки України

Уряд України для забезпечення продовольчої безпеки країни здійснює такі повноваження:

забезпечує єдину державну політику у питанні продовольчої безпеки країни;

розробляє і реалізує національні цільові програми забезпечення продовольчої безпеки;

надає Президенту України пропозиції щодо структури національних органів виконавчої влади, що несуть відповідальність за забезпечення продовольчої безпеки і продовольчої незалежності країни, а також їх компетенції та відповідальності;

здійснює управління формуванням, оновленням і поповненням державного продовольчого резерву і несе відповідальність за його збереження та використання;

організовує збір і аналіз даних щодо споживання населенням життєво важливих видів продовольчих товарів, а також

підготовку прогнозних оцінок розвитку ситуації у питанні продовольчої безпеки;

визначає мету і завдання органів виконавчої влади України на національному і регіональному рівнях у питанні захисту населення в умовах виникнення, чи загрози виникнення надзвичайних (кризових) продовольчих ситуацій;

здійснює самостійно заходи, спрямовані на забезпечення продовольчої безпеки і продовольчої незалежності України у разі виникнення загрозових обставин.

Стаття 9. Повноваження місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення продовольчої безпеки

Зазначені органи виконавчої влади виконують наступні повноваження:

реалізують на своїй території єдину державну політику у питанні продовольчої безпеки з урахуванням місцевих умов;

формують місцеві цільові програми продовольчої безпеки і фінансують їх за рахунок місцевих бюджетів;

координують діяльність органів і служб, які виконують функції забезпечення продовольчої безпеки на ввірених їм територіях;

здійснюють узгоджені з відповідними центральними органами виконавчої влади заходи, спрямовані на забезпечення продовольчої безпеки і продовольчої незалежності у разі виникнення локальних або загальнонаціональних загрозових обставин.

Місцеві органи виконавчої влади несуть відповідальність за рівень продовольчого забезпечення регіону.

Стаття 10. Інформаційне забезпечення національної політики щодо продовольчої безпеки

Повна і достовірна інформація є умовою прийняття своєчасних і обґрунтованих рішень щодо забезпечення продовольчої безпеки.

Така інформація включає дані щодо:

державних і галузевих стандартів, норм, нормативів в тому числі індикаторів щодо продовольчої безпеки;

стану виробництва на національному та регіональних рівнях продуктів харчування;

рівня споживання продуктів харчування в цілому та у розрізі соціальних груп населення, динаміки змін цього рівня для виявлення тенденцій;

стану і тенденцій розвитку внутрішнього і зовнішнього ринків сільськогосподарської сировини і продовольства та окремих їх продуктивних секторів;

виконання національних і регіональних цільових програм, які стосуються забезпечення продовольчої незалежності, а також загальних програм і заходів щодо продовольчої безпеки взагалі.

Порядок підготовки і надання інформації щодо забезпечення продовольчої безпеки і продовольчої незалежності встановлює Уряд України.

РОЗДІЛ Ш. ДЕРЖАВНИЙ КОНТРОЛЬ

Стаття 11. Державний контроль за забезпеченням продовольчої безпеки

Державний контроль за забезпеченням продовольчої безпеки здійснюється з метою виконання законодавства України щодо даного питання, додержання державних гарантій продовольчої безпеки, виконання програм заходів, що стосуються продовольчої незалежності і продовольчої безпеки, діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади щодо захисту населення в умовах надзвичайних продовольчих ситуацій.

Державний контроль здійснюють центральні та місцеві органи виконавчої влади, які мають відношення до забезпечення продовольчої безпеки.

Інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, які не мають прямого відношення до вирішення даного питання, можуть виконувати функцію контролю за забезпеченням продовольчої безпеки в межах, визначених дорученням Уряду.

Центральні та місцеві органи виконавчої влади в межах своїх регуляторних функцій здійснюють контроль за виробництвом, переробкою, транспортуванням, заготівлею і зберіганням сільськогосподарської продукції та продовольства в усіх продуктивних підкомплексах незалежно від їх організаційно-правових форм і форм власності.

Стаття 12. Баланс виробництва і споживання продуктів харчування

З метою досягнення рівноваги на продовольчому ринку, узгодження необхідних темпів поліпшення продовольчого забезпечення та якості харчування населення, перспектив збільшення доходів, рівня інфляції, еластичності продовольчого попиту, експортних потреб, формування стратегічних, інтервенційних, страхових та інших державних фондів з обсягами надходження продовольчої продукції і сировини Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції, Міністерство аграрної політики, Державний комітет статистики, Український науково-дослідний інститут продуктивності агропромислового комплексу та, відповідно, місцеві органи виконавчої влади разом із зональними та регіональними науково-дослідними центрами продуктивності агропромислового комплексу в межах повноважень, визначених цим законом, здійснюють прогнози і фактичні балансові розрахунки.

Прогнозовані обсяги виробництва сільського господарства та переробної промисловості балансуються з ресурсним потенціалом, інвестиційними та інноваційними програмами.

Прогнозовані і фактичні баланси використовуються для економічних розрахунків з оцінки рівня життя населення, оцінки фактичного споживання продовольчих товарів, а також є базою для планування прогнозування пропозиції і регулювання попиту на життєво важливі продукти харчування.

Формула продовольчого балансу:

$$\Phi_c = B + (I - E) + (Z_n - Z_k),$$

де: Φ_c – фактичне споживання продовольства;

B – виробництво продовольства за рік;

I – імпорт продовольства;

E – експорт продовольства;

Z_n і Z_k – запаси продовольства відповідно на початок і кінець року.

Стаття 13. Державний контроль ринку продовольства

Державний контроль ринку продовольства здійснюється Урядом на основі балансу виробництва і споживання на

національному рівні, а також балансів виробництва і споживання, розроблених на регіональних рівнях.

Державний контроль включає:

облік виробництва продовольства, реалізації і товарних запасів у розрізі життєво необхідних продуктів харчування;

моніторинг функціонування оптових сільськогосподарських і продовольчих ринків та ефективності каналів руху продукції від виробника до кінцевого споживача;

контроль імпорту життєво необхідних продуктів харчування;

сертифікацію якості продовольства і сировини для його виробництва, в т.ч. імпортованих, на відповідність екологічним і санітарно-епідеміологічним вимогам.

Стаття 14. Державна система стимулювання і регулювання виробництва та ринку сільськогосподарської продукції

З метою забезпечення продовольчої безпеки Уряд здійснює заходи з регулювання і стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції, а також заходи з регулювання ринків сільськогосподарської продукції і продуктів харчування у відповідності із законом України “Про державну підтримку сільського господарства України” та іншими законодавчо-нормативними актами, що стосуються даного питання.

Стаття 15. Державний продовольчий резерв

Загальні принципи формування, розміщення, збереження, використання і відновлення державного продовольчого резервного фонду визначаються Законом України “Про державний матеріальний резерв”.

Стаття 16. Міжнародне співробітництво у сфері дії Закону

Уряд розробляє і впроваджує заходи щодо розвитку зовнішньоекономічної діяльності з урахуванням необхідності захисту агропродовольчого сектора економіки України з метою забезпечення продовольчої незалежності України.

Стаття 17. Відповідальність за порушення вимог даного Закону України

Порушення вимог даного Закону України тягне за собою відповідальність посадових осіб та громадян згідно з чинним законодавством України.

РОЗДІЛ IV. ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 18. Приведення нормативних правових актів у відповідність з даним Законом

Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

Кабінету Міністрів України протягом 3-х місяців з дня набрання чинності цим Законом:

підготувати і подати на розгляд Верховній Раді України пропозиції про внесення змін до законів, що впливають із цього Закону, а також проекти нових законодавчих актів, передбачених цим Законом;

привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

забезпечити в межах своїх повноважень прийняття нормативно-правових актів, необхідних для реалізації цього Закону;

затвердити критичну межу імпорту по основних видах продуктах харчування.

ДОДАТОК 3

Споживання хліба та хлібопродуктів на одну особу за рік, кілограмів

Регіон	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Україна	128,4	123,5	126,5	126,0	121,8	124,1	129,5	131,2	124,5
АРК	113,8	113,3	116,2	119,6	112,4	113,9	118,4	121,2	117,7
Вінницька область	139,6	137,0	138,1	130,0	123,4	125,6	130,0	140,8	137,5
Волинська область	118,4	106,3	107,1	108,0	108,4	109,0	112,8	123,6	119,4
Дніпропетровська область	153,3	147,9	146,5	144,7	123,7	125,7	135,2	130,6	128,1
Донецька область	109,1	108,5	111,4	117,0	121,0	126,8	131,2	135,4	128,5
Житомирська область	103,3	104,1	101,9	105,6	100,2	101,2	116,8	122,8	122,5
Закарпатська область	158,7	156,5	161,3	167,0	150,3	148,6	150,6	140,7	142,3
Запорізька область	159,7	137,5	144,6	143,6	138,8	126,1	130,1	130,5	108,5
Івано-Франківська область	160,6	138,8	139,2	139,9	133,8	135,5	140,5	135,6	128,9
Київська область	108,8	102,8	105,1	102,7	105,4	105,0	108,2	113,2	106,2
Кіровоградська область	146,5	131,5	135,6	131,0	118,3	134,0	135,0	135,0	123,0
Луганська область	114,8	115,7	118,4	111,1	105,0	111,3	120,3	135,5	128,8
Львівська область	120,8	119,9	120,3	125,7	122,1	124,7	130,7	125,7	118,4
Миколаївська область	149,3	145,5	142,5	139,6	131,3	123,1	127,1	140,2	136,4
Одеська область	110,6	102,8	109,4	102,7	108,0	106,8	116,4	125,5	114,6
Полтавська область	153,3	149,4	144,9	145,5	140,7	142,4	146,9	144,0	140,9
Рівненська область	110,6	107,5	106,8	104,8	101,3	102,3	118,0	127,2	110,7
Сумська область	165,5	148,9	163,0	163,9	150,1	157,5	156,4	146,5	134,2
Тернопільська область	136,9	135,3	145,9	132,1	128,6	136,5	138,7	130,7	124,6
Харківська область	120,5	122,6	130,2	138,6	131,1	141,7	145,7	138,8	130,4
Херсонська область	136,7	130,6	141,0	145,9	137,8	137,7	140,2	141,2	138,8
Хмельницька область	110,3	107,7	109,1	104,0	108,8	112,3	119,9	120,0	121,0
Черкаська область	139,9	141,3	150,5	149,2	143,6	144,8	144,5	139,5	140,1
Чернівецька область	122,9	108,7	116,0	109,2	104,4	102,9	116,9	130,7	124,2
Чернігівська область	133,9	130,7	126,9	118,5	137,1	142,2	115,2	140,5	122,5

Споживання картоплі на одну особу за рік, кілограмів

Регіон	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Україна	123,7	127,9	134,4	129,4	121,9	134,5	139,5	132,8	138,0
АРК	82,1	72,3	71,0	83,6	74,1	77,5	82,4	70,5	70,5
Вінницька область	175,5	177,5	156,8	173,0	145,1	166,4	167,6	171,1	177,9
Волинська область	149,0	202,0	196,5	188,2	188,8	190,1	189,2	192,3	196,8
Дніпропетровська область	81,2	81,2	106,6	89,8	83,9	104,8	121,8	104,1	118,3
Донецька область	86,8	74,0	91,5	81,9	85,1	106,9	124,0	106,8	107,0
Житомирська область	162,9	165,4	170,4	155,9	155,4	174,5	173,0	173,2	193,9
Закарпатська область	149,0	162,0	173,4	155,5	152,3	162,4	165,5	174,4	192,2
Запорізька область	112,8	92,7	102,7	103,1	93,3	106,1	118,4	95,7	92,6
Івано-Франківська область	124,3	185,1	182,9	138,2	138,8	168,4	160,7	174,2	192,8
Київська область	122,9	137,7	145,2	142,2	121,3	130,2	122,9	115,8	115,6
Кіровоградська область	177,7	146,1	159,2	159,6	136,2	142,0	154,6	138,2	139,9
Луганська область	91,6	73,3	78,7	86,7	102,2	107,3	113,8	105,1	124,3
Львівська область	140,0	148,4	132,7	124,6	125,0	144,1	139,4	160,2	158,7
Миколаївська область	125,2	105,6	120,5	128,2	109,5	100,7	101,1	90,6	104,4
Одеська область	87,9	85,0	88,4	83,4	84,2	85,3	90,0	74,4	81,8
Полтавська область	131,4	131,0	133,4	143,1	106,3	126,0	144,4	148,6	173,0
Рівненська область	166,5	203,8	168,2	170,6	172,0	172,9	173,7	183,3	182,9
Сумська область	193,5	204,2	184,2	188,8	187,6	189,6	183,2	175,0	191,8
Тернопільська область	149,5	192,2	184,4	172,0	173,3	189,7	178,6	192,5	190,9
Харківська область	111,7	113,3	137,9	132,9	115,9	133,6	153,9	138,1	125,1
Херсонська область	111,6	116,9	142,0	135,3	135,3	136,0	139,8	134,3	135,3
Хмельницька область	131,1	167,8	185,3	176,3	166,6	193,1	175,4	177,8	176,8
Черкаська область	167,0	167,2	188,3	163,9	158,3	163,1	166,7	153,5	156,4
Чернівецька область	153,2	174,8	184,6	169,4	162,1	172,0	183,0	176,8	158,0
Чернігівська область	206,9	207,5	205,3	210,7	185,5	199,4	200,7	180,7	199,6

Споживання овочів та баштанних на одну особу за рік, кілограмів

Регіон	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Україна	96,6	91,9	90,5	94,1	95,9	101,0	104,8	108,0	113,6
АРК	77,2	65,6	66,9	72,9	78,3	74,3	76,6	80,0	75,6
Вінницька область	90,9	83,0	74,9	79,5	75,2	85,2	83,9	88,0	101,7
Волинська область	77,5	77,1	74,1	75,2	80,8	81,4	82,1	81,0	94,0
Дніпропетровська область	144,1	134,6	122,7	122,3	105,2	109,4	108,7	115,6	128,7
Донецька область	76,0	63,6	60,2	63,4	78,6	107,7	121,0	124,4	125,0
Житомирська область	101,5	105,1	107,6	110,0	111,7	103,3	101,8	115,5	116,8
Закарпатська область	59,7	63,1	61,3	58,9	66,7	62,7	84,2	91,1	97,3
Запорізька область	136,5	120,9	112,4	113,9	128,2	121,0	103,3	108,4	117,0
Івано-Франківська область	60,3	64,4	66,2	61,4	66,7	70,8	76,9	79,3	80,2
Київська область	87,5	82,4	83,2	97,8	96,5	100,8	99,4	101,1	109,0
Кіровоградська область	165,7	139,4	149,5	68,0	159,9	160,2	171,2	160,7	162,7
Луганська область	72,0	61,9	59,2	62,7	73,1	82,7	82,0	93,7	93,2
Львівська область	53,4	55,7	61,5	66,5	84,4	83,0	92,8	93,6	105,8
Миколаївська область	112,0	106,5	109,2	112,7	106,3	106,0	104,6	111,5	118,9
Одеська область	76,0	75,7	81,9	86,4	95,5	89,4	93,0	102,6	113,4
Полтавська область	140,4	131,2	135,1	139,8	125,0	129,1	164,5	145,5	146,5
Рівненська область	63,0	76,1	75,6	72,9	75,0	81,9	85,9	94,0	95,5
Сумська область	75,9	87,6	89,4	91,8	90,8	96,4	98,3	102,4	107,5
Тернопільська область	82,7	89,4	92,5	83,9	81,1	87,5	83,4	90,2	99,8
Харківська область	106,5	99,3	96,0	99,3	89,5	90,7	87,0	87,1	96,4
Херсонська область	168,6	152,4	142,9	156,2	166,0	172,3	174,1	178,2	174,6
Хмельницька область	88,8	90,8	87,5	83,4	83,1	85,4	98,5	96,7	96,5
Черкаська область	146,6	163,2	158,8	144,9	132,9	146,1	149,5	149,1	150,6
Чернівецька область	81,6	70,9	74,5	76,7	77,5	98,2	107,5	116,1	126,3
Чернігівська область	120,2	127,3	122,8	135,3	138,7	140,5	142,4	144,7	148,6

Споживання плодів, ягід та винограду на одну особу за рік, кілограмів

Регіон	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Україна	33,4	34,8	39,5	28,2	22,1	29,1	26,4	28,5	33,0
АРК	39,1	49,4	56,4	54,0	26,9	39,9	27,0	28,0	32,7
Вінницька область	45,3	43,7	55,1	25,5	19,4	22,7	19,4	20,0	38,9
Волинська область	44,9	45,6	42,3	41,1	31,6	32,7	30,4	27,3	21,5
Дніпропетровська область	30,8	32,6	34,9	33,4	24,2	40,3	33,9	38,3	43,4
Донецька область	25,5	28,6	28,1	7,5	20,0	31,2	31,6	32,4	37,5
Житомирська область	26,0	29,3	35,6	34,5	21,5	20,3	20,0	23,9	26,9
Закарпатська область	40,3	42,1	47,9	33,1	33,1	54,3	40,3	36,6	44,2
Запорізька область	33,3	38,9	36,2	14,2	12,1	17,9	19,3	25,0	31,7
Івано-Франківська область	42,5	31,1	43,2	25,8	16,2	22,1	25,1	22,8	22,5
Київська область	25,6	34,5	39,1	27,4	29,4	33,8	28,3	33,6	33,1
Кіровоградська область	28,2	27,9	40,9	21,8	15,0	23,4	20,6	27,4	28,3
Луганська область	24,3	22,3	26,7	24,6	26,5	23,4	23,4	21,2	30,4
Львівська область	44,0	37,4	46,6	42,9	24,5	31,8	29,9	31,2	31,1
Миколаївська область	51,1	55,2	49,5	23,2	17,1	18,5	21,1	22,7	32,7
Одеська область	42,8	47,2	47,5	37,8	22,1	37,7	35,9	39,9	52,2
Полтавська область	52,9	39,7	50,3	32,8	16,8	16,3	20,3	22,9	25,6
Рівненська область	33,0	34,2	31,2	21,8	21,4	23,2	23,5	26,0	25,2
Сумська область	11,4	12,5	20,0	12,6	8,2	14,2	14,5	15,1	16,2
Тернопільська область	24,9	26,7	33,7	19,9	16,2	20,8	20,5	26,5	26,0
Харківська область	34,4	33,9	44,1	32,6	16,2	16,2	15,8	15,1	24,7
Херсонська область	38,8	41,8	43,5	41,7	41,8	41,8	37,7	36,7	38,8
Хмельницька область	18,5	14,4	24,1	21,5	15,9	30,1	27,3	27,1	28,6
Черкаська область	17,2	22,7	28,6	21,2	18,0	23,6	18,6	24,4	30,4
Чернівецька область	44,3	33,2	41,6	31,0	20,3	42,7	37,8	41,6	49,4
Чернігівська область	43,5	55,1	56,0	34,2	29,9	29,2	22,1	27,2	25,0

Споживання олії на одну особу за рік, кілограмів

Регіон	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Україна	8,2	8,6	8,4	8,2	8,9	9,3	10,0	10,7	11,3
АРК	8,1	8,6	8,5	8,6	9,8	10,1	11,1	11,4	12,0
Вінницька область	8,1	8,7	8,0	8,1	8,5	8,9	9,7	11,6	12,2
Волинська область	5,5	6,0	6,1	6,2	65,0	7,2	8,1	9,1	10,0
Дніпропетровська область	9,9	10,1	9,6	9,3	10,2	10,5	11,7	12,0	12,6
Донецька область	9,1	9,4	9,9	9,4	9,8	10,3	11,3	11,9	12,1
Житомирська область	5,6	6,2	6,4	6,4	7,4	7,8	8,6	10,1	10,1
Закарпатська область	6,2	6,8	7,0	7,1	8,0	8,3	8,4	8,6	8,6
Запорізька область	11,3	11,4	11,5	10,8	10,9	11,1	12,0	12,0	12,6
Івано-Франківська область	6,1	6,7	6,8	6,8	7,9	8,2	8,3	9,0	10,0
Київська область	8,0	8,2	8,1	7,9	9,2	9,5	10,0	10,0	11,5
Кіровоградська область	8,7	9,0	8,2	8,5	9,3	9,7	10,5	11,1	11,1
Луганська область	10,3	10,5	10,6	9,7	10,1	10,5	11,4	11,7	12,8
Львівська область	7,2	8,2	8,3	7,9	8,5	8,7	9,2	10,1	10,6
Миколаївська область	9,8	10,2	9,5	10,1	10,2	10,5	11,6	12,2	12,7
Одеська область	9,9	10,1	9,7	9,6	10,2	10,7	11,6	12,2	12,1
Полтавська область	7,2	8,0	7,4	6,7	7,5	7,9	8,5	9,3	10,3
Рівненська область	5,6	6,0	6,1	5,9	6,8	7,3	7,5	9,0	9,3
Сумська область	5,4	5,8	6,1	5,6	6,7	7,3	7,8	8,6	9,1
Тернопільська область	6,0	6,7	6,8	6,9	7,9	8,1	8,9	9,9	10,8
Харківська область	8,9	9,1	8,7	8,7	9,0	9,4	9,9	10,4	10,1
Херсонська область	9,2	9,5	9,8	9,1	9,2	9,5	10,2	10,0	11,7
Хмельницька область	6,1	6,0	6,1	6,2	7,5	7,9	8,4	8,8	9,9
Черкаська область	8,5	8,7	7,9	7,8	8,2	8,4	9,0	10,2	11,4
Чернівецька область	7,1	7,6	7,4	7,3	8,4	8,7	9,5	11,0	10,8
Чернігівська область	5,3	6,1	6,3	6,6	7,3	7,8	8,3	9,3	9,8

Споживання цукру на одну особу за рік, кілограмів

Регіон	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Україна	31,6	32,6	36,0	31,5	32,6	36,5	39,4	36,1	36,4
АРК	26,5	28,5	27,1	27,6	32,8	36,7	38,0	34,1	35,6
Вінницька область	33,6	36,0	33,5	33,5	30,1	33,6	34,8	34,8	35,1
Волинська область	34,3	36,8	33,8	34,5	31,1	32,9	33,5	30,3	30,9
Дніпропетровська область	33,2	32,9	30,9	31,2	33,9	37,5	42,2	38,2	39,7
Донецька область	29,7	30,0	29,1	29,7	34,1	37,8	42,2	38,1	38,3
Житомирська область	34,2	36,4	32,4	33,2	31,2	37,4	41,1	36,4	37,0
Закарпатська область	27,7	31,7	29,7	29,3	32,4	38,5	39,1	34,2	32,7
Запорізька область	30,5	30,1	28,9	30,4	33,6	37,3	37,8	36,0	37,3
Івано-Франківська область	27,8	28,7	27,7	29,6	31,2	34,0	34,1	30,9	30,9
Київська область	32,8	33,9	31,0	33,6	31,3	34,2	36,5	32,9	33,8
Кіровоградська область	35,4	37,1	33,0	34,3	32,1	38,2	43,2	40,5	34,9
Луганська область	28,9	29,6	29,4	30,1	34,4	38,5	43,2	38,7	40,9
Львівська область	30,1	31,2	29,8	31,0	33,6	35,3	37,2	34,4	32,0
Миколаївська область	28,7	29,9	29,5	30,0	33,9	37,4	38,4	36,4	38,4
Одеська область	29,7	31,8	30,8	31,1	34,1	36,4	40,8	36,0	37,5
Полтавська область	35,9	37,7	34,4	34,1	31,1	39,3	42,3	39,8	40,9
Рівненська область	32,5	33,4	31,2	31,1	29,8	37,4	42,3	37,4	32,6
Сумська область	33,1	34,0	31,6	31,1	33,8	35,4	39,6	37,2	38,0
Тернопільська область	34,5	34,9	32,9	34,9	31,7	32,7	33,1	29,8	30,8
Харківська область	34,8	34,2	31,4	31,2	32,4	37,4	43,2	36,9	37,0
Херсонська область	27,9	29,4	30,7	31,5	34,8	37,5	43,2	39,6	40,9
Хмельницька область	34,5	35,3	32,5	33,5	29,8	35,4	35,5	33,5	35,6
Черкаська область	33,6	34,9	33,2	33,7	29,4	37,2	37,5	39,1	38,0
Чернівецька область	29,3	32,6	29,8	29,2	27,8	32,2	34,5	35,8	34,6
Чернігівська область	33,4	34,7	31,5	32,6	35,6	40,6	42,2	39,5	40,5

Споживання молока та молочних продуктів на одну особу за рік, кілограмів

Регіон	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Україна	243,5	230,2	210,4	213,0	209,9	197,7	205,2	225,3	226,4
АРК	172,1	166,2	145,2	151,7	146,1	138,9	146,8	158,5	159,3
Вінницька область	224,3	221,0	212,3	214,4	203,7	194,6	205,0	232,2	230,0
Волинська область	283,4	281,8	271,4	278,4	277,2	266,7	271,7	281,8	285,3
Дніпропетровська область	223,4	220,2	191,8	190,3	182,4	164,5	168,9	180,5	191,1
Донецька область	170,6	161,2	127,6	130,1	135,1	134,6	169,9	180,0	189,2
Житомирська область	322,6	313,4	297,7	300,8	284,8	258,0	261,5	278,9	279,3
Закарпатська область	246,9	237,2	237,5	242,7	244,6	238,5	249,1	256,8	259,9
Запорізька область	209,2	192,0	172,4	175,5	175,2	160,9	162,8	184,1	188,7
Івано-Франківська область	311,1	311,9	300,8	308,6	305,3	288,9	289,7	300,9	301,6
Київська область	257,8	247,7	220,8	223,3	22,1	202,0	203,0	222,8	218,7
Кіровоградська область	201,5	216,1	213,9	214,6	216,5	208,5	211,3	226,0	225,4
Луганська область	207,3	178,0	138,4	140,0	130,1	121,1	122,0	146,8	156,7
Львівська область	284,2	262,8	255,2	261,0	273,1	260,3	261,8	278,8	266,8
Миколаївська область	279,7	231,3	212,7	214,9	210,6	189,5	196,8	233,2	241,1
Одеська область	191,6	165,5	158,2	165,0	169,1	163,9	175,8	212,8	228,2
Полтавська область	286,4	267,0	248,0	246,9	240,1	220,2	223,7	246,2	247,1
Рівненська область	339,0	289,8	272,4	271,3	251,5	238,4	241,6	271,0	271,1
Сумська область	284,8	270,6	253,4	249,0	234,6	217,0	217,2	233,9	223,9
Тернопільська область	340,7	336,5	312,8	316,2	297,4	287,9	288,5	300,7	288,6
Харківська область	213,9	203,5	183,2	183,9	185,0	168,5	177,9	209,6	212,2
Херсонська область	247,4	221,3	208,7	211,0	208,1	197,2	199,2	235,3	226,3
Хмельницька область	296,7	298,4	284,2	282,9	280,1	268,2	269,1	295,5	285,5
Черкаська область	258,8	247,4	222,8	223,0	223,3	214,1	221,7	252,7	246,6
Чернівецька область	291,1	269,3	258,4	263,3	253,0	254,6	256,1	268,1	268,2
Чернігівська область	339,0	320,6	302,3	305,3	297,6	279,2	278,5	294,4	281,8

Споживання м'яса та м'ясопродуктів на одну особу за рік, кілограмів

Регіон	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Україна	38,9	37,1	34,7	33,2	33,0	32,5	31,1	32,6	34,5
АРК	36,3	35,4	31,0	28,1	27,7	28,3	27,3	29,3	32,0
Вінницька область	44,4	43,6	41,8	39,2	39,6	38,7	36,5	36,5	36,0
Волинська область	37,0	36,0	35,7	36,1	34,1	34,5	34,3	35,0	38,1
Дніпропетровська область	34,3	32,1	30,8	30,5	27,3	26,4	26,5	30,5	35,2
Донецька область	32,2	30,1	27,6	22,8	25,5	26,2	31,5	36,0	39,1
Житомирська область	41,1	40,2	38,6	37,6	37,0	35,9	30,4	31,9	32,5
Закарпатська область	35,9	35,8	35,0	35,9	36,9	36,9	34,5	34,5	35,4
Запорізька область	44,3	43,3	39,5	35,0	36,5	37,1	33,5	34,4	38,3
Івано-Франківська область	30,9	31,0	30,7	30,6	28,5	29,2	29,1	30,0	30,3
Київська область	40,1	38,1	36,4	35,4	34,3	33,5	31,1	31,6	32,4
Кіровоградська область	46,2	43,8	41,4	40,1	40,3	40,3	35,9	35,9	38,6
Луганська область	34,4	32,9	28,5	25,4	24,3	22,8	23,7	27,0	28,2
Львівська область	28,9	29,3	29,2	31,2	31,5	31,5	31,0	32,4	33,8
Миколаївська область	43,7	41,2	37,3	33,7	34,9	35,8	26,1	27,2	30,2
Одеська область	39,8	35,7	32,1	30,0	29,9	29,1	26,0	27,2	30,2
Полтавська область	49,4	46,2	41,9	42,4	40,3	36,4	34,5	34,6	35,3
Рівненська область	47,3	45,4	42,4	43,0	42,5	42,7	35,7	35,7	38,5
Сумська область	49,6	44,7	42,7	40,5	41,3	40,8	36,4	36,6	36,8
Тернопільська область	34,6	35,0	33,8	34,4	34,3	34,6	32,7	34,0	34,8
Харківська область	34,8	34,8	33,0	32,9	33,5	33,6	32,2	32,2	33,7
Херсонська область	49,7	47,1	43,6	41,5	37,4	35,7	33,5	34,0	37,6
Хмельницька область	42,0	40,1	37,7	36,0	36,2	35,8	33,9	34,7	35,7
Черкаська область	44,1	41,8	39,5	40,6	40,8	40,7	36,9	36,9	37,6
Чернівецька область	39,7	36,3	33,5	31,0	30,8	26,4	26,0	28,9	29,7
Чернігівська область	49,3	46,8	42,2	40,1	39,0	37,8	35,4	35,2	35,9

Споживання риби та рибних продуктів на одну особу за рік, кілограмів

Регіон	1995 р.	1996 р.	1997 р.	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Україна	3,6	4,3	5,0	5,9	7,2	8,3	11,0	11,9	12,0
АРК	4,1	5,0	5,6	6,8	8,4	10,6	13,9	13,2	13,2
Вінницька область	3,1	3,5	3,8	4,5	6,0	7,6	10,9	11,9	11,9
Волинська область	2,8	3,5	3,8	4,3	5,4	5,2	7,5	7,8	8,7
Дніпропетровська область	3,6	4,3	4,6	5,3	7,1	8,7	12,7	13,9	13,9
Донецька область	4,0	4,8	6,2	7,2	8,4	10,4	14,3	14,7	15,1
Житомирська область	3,2	3,4	4,5	5,1	6,8	8,5	11,2	12,4	13,2
Закарпатська область	2,1	2,3	3,3	3,8	5,1	4,9	5,5	5,5	6,7
Запорізька область	3,2	4,0	5,1	6,0	8,2	9,2	10,5	12,5	12,5
Івано-Франківська область	2,2	2,6	3,5	4,0	4,9	5,0	5,2	6,3	7,3
Київська область	4,2	5,3	6,0	7,2	9,3	10,8	13,8	14,0	15,0
Кіровоградська область	3,5	3,5	3,8	4,6	6,2	7,2	9,5	11,1	10,5
Луганська область	3,6	4,1	4,9	5,5	6,3	7,6	10,1	10,5	10,5
Львівська область	2,9	3,8	4,9	5,7	6,1	5,9	7,4	9,0	9,0
Миколаївська область	3,6	4,4	5,1	5,9	7,9	8,4	10,9	13,3	14,8
Одеська область	5,2	6,5	7,6	9,0	10,4	11,2	15,2	17,6	16,0
Полтавська область	4,1	4,4	4,9	5,6	7,4	8,0	9,7	11,7	12,4
Рівненська область	3,2	3,5	4,6	5,5	6,0	7,5	10,0	10,9	8,7
Сумська область	3,2	3,4	3,9	4,1	5,5	5,9	7,9	8,8	8,8
Тернопільська область	2,8	3,5	4,5	4,9	5,7	5,5	6,8	7,7	9,0
Харківська область	3,6	3,9	4,9	5,7	6,9	7,6	10,0	11,2	10,5
Херсонська область	4,1	4,2	4,3	5,1	6,9	9,0	10,3	12,2	11,4
Хмельницька область	3,9	4,1	4,7	5,1	5,8	5,8	8,2	8,1	8,9
Черкаська область	4,8	4,9	5,6	6,7	8,4	9,4	12,9	13,7	12,9
Чернівецька область	2,8	3,0	3,8	4,3	5,4	6,6	8,9	8,7	9,7
Чернігівська область	3,5	4,2	4,6	5,2	6,5	7,6	9,3	10,2	10,2

Споживання яєць на одну особу за рік, шт

Region	1995 p.	1996 p.	1997 p.	1998 p.	1999 p.	2000 p.	2001 p.	2002 p.	2003 p.
Україна	171	161	151	154	163	164	180	209	214
АРК	164	157	124	125	160	164	185	219	210
Вінницька область	209	185	181	188	188	186	190	202	212
Волинська область	185	153	138	140	142	143	158	179	180
Дніпропетровська область	148	135	118	119	114	126	157	182	191
Донецька область	140	128	110	114	137	180	198	235	238
Житомирська область	179	180	180	181	183	185	195	217	232
Закарпатська область	190	194	190	196	194	188	204	217	227
Запорізька область	168	139	126	121	124	127	149	190	204
Івано-Франківська область	140	146	149	155	159	163	171	181	182
Київська область	189	186	169	177	182	171	191	234	237
Кіровоградська область	168	147	132	137	140	144	153	189	200
Луганська область	14	132	131	137	176	130	164	208	224
Львівська область	162	163	168	179	180	172	179	188	190
Миколаївська область	179	156	148	123	124	118	153	183	189
Одеська область	258	210	206	211	220	220	228	238	245
Полтавська область	165	146	143	141	150	160	197	230	241
Рівненська область	134	135	129	130	137	152	163	227	227
Сумська область	208	206	197	200	200	195	188	209	211
Тернопільська область	196	188	188	190	186	187	202	225	222
Харківська область	164	164	157	152	156	153	157	181	180
Херсонська область	160	156	149	162	158	145	163	212	216
Хмельницька область	121	120	114	113	117	119	121	170	178
Черкаська область	175	186	181	186	195	197	200	205	207
Чернівецька область	182	157	160	157	168	181	191	206	230
Чернігівська область	209	211	214	214	219	221	224	247	248

ДОДАТОК 4

Рівні продовольчого споживання продуктів харчування населенням Житомирської області в 1990 та 2003 рр., на одну особу, кг на рік

Вид продукції	Раціональні норми харчування	Мінімальні норми харчування	Споживання в 1990 р.		Споживання в 2003 р.			Зміна рівня споживання продуктів харчування в Житомирській області		
			Україна	Житомирська область	Україна	Житомирська область		2003 р. до 1990 р., %	2003 р. у % до мінімальної норми	2003 р. у % до раціональної норми
						всього	у % до загальнодержавного рівня			
М'ясо і м'ясопродукти	83	52	68	65,8	34,5	32,5	94,2	49,4	62,5	39,2
Молоко і молокопродукти	380	341	373	434,4	226,4	279,3	123,4	64,3	81,9	73,5
Яйця, шт.	290	231	272	259	214	232	108,4	89,6	100,4	80,0
Риба і рибопродукти	20	12	18	19,8	12,0	13,2	110,0	66,7	110,0	66,0
Хліб і хлібопродукти	101	94	141	105,6	124,5	122,5	98,4	116,0	130,3	121,3
Картопля	124	96	131	149,9	138,0	193,9	140,5	129,4	202,0	156,4
Овочі і баштанні	161	105	103	83,9	113,6	116,8	102,8	139,2	111,2	72,5
Плоди, ягоди, виноград	90	68	47	29,1	33,0	26,9	81,5	92,4	39,6	29,9
Цукор, кондитерські вироби	38	32	50	52,7	36,4	37,0	101,6	70,2	115,6	97,4
Олія	13	8	12	8,4	11,3	10,1	89,4	120,2	126,3	77,7

Джерело: розраховано за даними [74, 83, 84].

ДОДАТОК 5

Наявний дохід на одну особу, грн

Регіони	2001 р.	2002 р.	2003 р.
Україна	2545,9	2938,0	3352,2
АРК	2046,9	2417,6	2709,0
Вінницька область	2286,8	2707,2	3088,6
Волинська область	2132,4	2594,0	2851,9
Дніпропетровська область	2665,2	3165,7	3583,7
Донецька область	2544,8	3091,4	3519,4
Житомирська область	2112,5	2541,6	2978,0
Закарпатська область	1781,4	2072,0	2452,7
Запорізька область	2719,0	3165,0	3659,6
Івано-Франківська область	1973,0	2349,1	2656,7
Київська область	3159,4	3785,8	4412,9
Кіровоградська область	2217,2	2576,6	2911,9
Луганська область	2188,6	2615,1	3056,5
Львівська область	2239,7	2741,8	3041,7
Миколаївська область	2244,6	2771,2	3038,5
Одеська область	2040,7	2472,8	2845,0
Полтавська область	2474,8	3048,1	3373,9
Рівненська область	2150,5	2560,1	2935,1
Сумська область	2308,4	2686,3	3068,6
Тернопільська область	1850,6	2158,1	2449,4
Харківська область	2425,0	2929,1	3309,5
Херсонська область	1971,3	2399,6	2638,3
Хмельницька область	2259,1	2640,3	2866,8
Черкаська область	2117,9	2481,9	2802,2
Чернівецька область	1725,4	2028,6	2289,0
Чернігівська область	2376,7	2769,2	3111,0
м.Київ	3447,3	4257,4	5016,5
м.Севастополь	1902,3	2399,2	2695,4

ДОДАТОК 6

**Споживання продуктів харчування у домогосподарствах із дітьми залежно від кількості дітей
в їх складі у Житомирській області у 2000–2002 рр., в середньому за місяць
у розрахунку на одну особу, кг**

Види продукції	2000 р.				2001 р.				2002 р.			
	Всі домогосподарства з дітьми	З кількістю дітей			Всі домогосподарства з дітьми	З кількістю дітей			Всі домогосподарства з дітьми	З кількістю дітей		
		1	2	3 і більше		1	2	3 і більше		1	2	3 і більше
М'ясо і м'ясопродукти	3,3	4,1	2,6	1,9	2,4	2,4	2,5	2,2	2,6	3,1	2,6	0,9
Молоко і молокопродукти	16,2	15,7	16,5	17,7	18,0	19,4	16,4	18,8	18,6	16,4	19,7	23,7
Яйця, шт.	11	12	11	6	12	14	11	10	14	15	15	12
Риба і рибопродукти	1,0	1,2	0,9	0,8	1,1	1,3	0,9	0,9	1,0	1,2	1,0	0,6
Хліб і хлібопродукти	9,0	9,2	8,7	10,2	9,5	10,2	9,4	5,8	9,8	8,6	10,4	12,2
Картопля	12,1	12,2	12,1	12,1	14,4	14,9	13,8	15,3	11,5	11,3	10,7	15,3
Овочі і баштанні	7,3	8,5	6,6	4,5	6,7	7,0	6,7	4,8	6,8	7,7	6,4	4,5
Плоди, ягоди, виноград	1,9	2,0	2,0	0,6	1,8	1,9	1,9	0,8	1,5	1,8	1,2	1,2
Цукор, кондитерські вироби	3,4	3,4	3,2	5,0	3,3	3,9	2,9	2,7	2,7	2,5	2,9	3,3
Олія	1,5	1,7	1,4	1,6	1,7	1,8	1,6	0,9	1,7	1,7	1,7	1,5

Джерело: дані Державного комітету статистики України.

ДОДАТОК 7

Споживання м'яса в домогосподарствах Житомирської області за децильними (10%) групами на рівні сукупних витрат у 2000–2002 рр., у середньому за місяць у розрахунку на одну особу; кг

Роки	Всі домогосподарства	У тому числі за децильними (10%) групами									
		Перша	Друга	Третя	Четверта	П'ята	Шоста	Сьома	Восьма	Дев'ята	Десята
М'ясо та м'ясопродукти											
2000 р.	3,5	1,3	2,2	2,0	2,6	3,2	3,2	4,0	4,3	6,6	7,7
2001 р.	2,8	1,0	1,5	1,9	2,2	2,5	2,7	3,2	3,8	4,9	6,7
2002 р.	3,2	0,9	1,7	2,4	2,5	3,4	3,4	3,6	4,2	6,5	6,6
Молоко та молокопродукти											
2000 р.	17,8	10	12,3	16,2	15,1	15,7	21,1	21,1	21	28	27,2
2001 р.	20,3	12	11	19,4	16,7	15,4	20,7	26,5	23,5	32,9	34,5
2002 р.	21,7	10	17,7	16,7	19,4	17,3	28,5	27,4	29,6	34,6	30,2
Яйця											
2000 р.	14	7	9	8	15	13	15	17	21	21	20
2001 р.	14	8	10	12	11	16	17	13	18	23	25
2002 р.	17	9	13	15	14	17	20	19	21	20	28
Риба та рибопродукти											
2000 р.	1,3	0,5	0,8	0,7	0,9	1,4	1,4	1,7	1,7	2,2	2,1
2001 р.	1,4	0,3	0,8	0,9	0,9	0,9	1,7	1,4	1,8	2,7	3,5
2002 р.	1,5	0,5	0,8	1,1	1,4	1,3	1,4	1,3	2,3	3,4	2,5
Цукор											
2000 р.	4,2	2,1	3	3,3	3,1	4,4	4,1	5	5,6	7,6	5,9
2001 р.	4	1,8	2,8	3,3	4	2,7	4,1	4,5	5,3	5,7	8,2
2002 р.	3,4	1,7	2,4	2,7	3,2	3,6	3,5	3,6	4,5	5,9	5,5
Олія											
2000 р.	1,9	1	1,5	1,5	1,4	1,9	2,3	1,9	2,6	3,4	2,5
2001 р.	2,1	1	1,6	1,4	2,1	1,8	2,6	2,3	2,4	3,2	3,5
2002 р.	2,1	1,2	1,5	1,8	2	1,9	2,3	2,1	3,3	3,4	2,8
Овочі та баштанні											
2000 р.	8,5	4	6,5	5,6	7,5	9,4	9,3	8,5	13	14,8	12
2001 р.	7,9	4,7	6,2	5,2	7,2	6,7	8,8	7,5	10,1	13,3	13,7
2002 р.	8,4	4,1	5,5	7	7,3	8,9	9,1	9,3	12,1	13,2	13,7
Фрукти та ягоди											
2000 р.	2	0,7	1,2	1,1	2,5	2,1	2,5	2,7	3,4	3,3	2,5
2001 р.	1,9	0,3	1,4	1,1	1,1	2,2	2	2,4	2,8	2,2	4,9
2002 р.	1,8	0,5	0,9	1,4	1,4	1,3	2,1	2,2	2,6	3,6	4,1
Хліб та хлібобулочні вироби											
2000 р.	10,7	7,4	8,9	9,6	9,5	10,6	11,2	13	12,6	15,8	12,8
2001 р.	11,5	7,8	9,4	9,5	11,7	8,9	14	12,9	13,5	15,5	15,3
2002р.	11,9	7,8	10	10,5	10,7	12,6	12,1	12,2	15,8	19,3	13,3

Джерело: дані Державного комітету статистики України.

ДОДАТОК 8

1. Розрахунок вартості набору продуктів харчування на рівні фізіологічної норми для працездатного населення у 2002 р., на одну особу в рік, грн.

Вид продуктів	Норма споживання на рік, кг	Ціна, в середньому за рік, грн./кг	Вартість, на рік, грн.
Хлібопродукти:			
борошно житнє	0,4	0,8	0,32
борошно пшеничне	9	1,36	12,24
хліб житній	39	1,17	45,63
хліб пшеничний	62	1,48	91,76
макаронні вироби	4	2,10	8,4
рис	2,5	2,40	6,0
пшоно	1	1,33	1,33
гречана крупа	2	1,95	3,9
вівсяна крупа	1,1	2,0	2,2
бобові	1,9	1,38	2,62
інші	0,5	1,14	0,57
Картопля	95	0,82	77,9
Овочі, баштанні:			
капуста	28	1,14	31,92
помідори, огірки	25	5,65	141,25
морква, буряк	18	1,14	20,52
цибуля, часник	10	1,6	16,0
баштанні	16	1,9	30,4
інші	13	1,10	14,3
Фрукти і ягоди:			
фрукти, ягоди свіжі	60	3,68	220,8
сухофрукти	4	6,71	26,84
Цукор, кондитерські вироби:			
цукор	24	2,76	66,24
кондитерські вироби	13	7,66	99,58
Олія	7,1	5,38	38,2
Маргарин	2	4,54	9,08
М'ясопродукти:			
яловичина	14	12,1	169,4
баранина	2	12,0	24,0
крізь	2	12,0	24,0
свинина	8	14,22	113,6
субпродукти	4	8,04	32,16
птиця домашня	12	10,98	131,76

Вид продуктів	Норма споживання на рік, кг	Ціна, в середньому за рік, грн./кг	Вартість, на рік, грн.
сало	2	10,7	21,4
ковбасні вироби	9	12,5	112,5
Рибопродукти:			
риба свіжа	7	4,56	31,92
оселедці	4	6,72	26,88
інші	2	7,88	15,76
Молокопродукти:			
молоко незбиране	60	1,24	74,4
молоко з малим вмістом жиру	65	2,12	137,8
масло вершкове	5	9,61	48,05
сир твердий	3	15,82	47,46
сир м'який	10	5,18	51,8
сметана	5	6,07	30,35
Яйця, штук	220	2,87	63,14
Всього			2124,54
в т.ч. на місяць			177,05
Середньомісячна заробітна плата в 2002 р., грн. (нарахована)			268,3
„Нетто” заробітна плата (без урахування обов’язкових платежів)			219,9

2. Розрахунок вартості набору продуктів харчування на рівні фізіологічної норми для працездатного населення у 2003 р., на одну особу в рік, грн.

Вид продуктів	Норма споживання, кг на рік	Ціна, грн./кг в середньому за рік	Вартість, грн. на рік
Хлібопродукти:			
борошно житнє	0,4	1,10	0,44
борошно пшеничне	9	1,70	15,3
хліб житній	39	1,28	49,92
хліб пшеничний	62	1,57	97,34
макаронні вироби	4	2,34	9,36
рис	2,5	2,65	6,63
пшоно	1	2,39	2,39
гречана крупа	2	3,53	7,06
вівсяна крупа	1,1	2,49	2,74
бобові	1,9	1,63	3,10
інші	0,5	1,69	0,85
Картопля	95	0,83	78,85
Овочі, баштанні:			

Продовження додатку 8

Вид продуктів	Норма споживання, кг на рік	Ціна, грн./кг в середньому за рік	Вартість, грн. на рік
капуста	28	1,53	42,84
помідори, огірки	25	6,28	157
морква, буряк	18	1,57	28,26
цибуля, часник	10	2,5	25
баштанні	16	1,12	17,92
інші	13	1,66	21,58
Фрукти і ягоди:			
фрукти, ягоди свіжі	60	4,42	265,2
сухофрукти	4	7,83	31,32
Цукор, кондитерські вироби:			
цукор	24	2,92	70,08
кондитерські вироби	13	8,54	111,02
Олія	7,1	4,97	35,29
Маргарин	2	4,65	9,3
М'ясопродукти:			
яловичина	14	10,59	148,26
баранина	2	10,59	21,18
крізь	2	10,59	21,18
свинина	8	12,53	100,24
субпродукти	4	6,19	24,76
птиця домашня	12	10,62	127,44
сало	2	8,13	16,26
ковбасні вироби	9	13,56	122,04
Рибопродукти:			
риба свіжа	7	4,35	30,45
оселедці	4	6,91	27,64
інші	2	9,81	19,62
Молокопродукти:			
молоко незбиране	60	1,45	87
молоко з малим вмістом жиру	65	2,26	146,9
масло вершкове	5	11,41	57,05
сир твердий	3	15,63	46,89
сир м'який	10	6,17	61,7
сметана	5	6,56	32,8
Яйця, штук	220	3,09(за 10 шт.)	68
Всього			2248,2
в т.ч. на місяць			187,35
Середньомісячна заробітна плата в 2003 р., грн. (нарахована)			333,8
„Нетто” заробітна плата (без урахування обов'язкових платежів)			273,7

Джерело: розраховано за даними [120, 121].

ДОДАТОК 9

Кількість об'єктів роздрібної торгівлі та ресторанного господарства у Житомирській області у 2000–2003 рр. на кінець року, одиниць

Показники	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2003 р. до 2000 р., %
Роздрібна торгівля продовольчими товарами					
Магазини	-	-	1708	1622	88,3
На 10 000 населення	-	-			
об'єктів роздрібної торгівлі, одиниць	-	-	12,4	11,9	-
торгової площі магазинів, м ²	-	-	1003,2	987,2	-
Ресторанне господарство					
В с ь о г о	958	883	833	799	87,0
На 10 000 населення					
об'єктів ресторанного господарства, одиниць	7	6	6	6	85,7
місць	437	410	399	399	91,3
Оптова торгівля					
Не переробленими сільськогосподарськими продуктами	40	39	38	36	90,0
Продовольчими товарами	159	187	180	180	113,2
Ринки					
Кількість ринків, одиниць	85	88	84	76	98,8
Торговельних місць на ринках на 10000 населення	-	179,4	180,2	189,0	-
Приватні підприємці у сфері торговельної діяльності					
Кількість, од.	-	2700	4100	-	-

Джерело: розраховано за даними [92, 93, 141, 142].

ДОДАТОК 10

Частка товарів вітчизняного виробництва в загальній структурі їх реалізації у роздрібній торговельній мережі Житомирської області в 1999–2003 рр., %

Групи товарів	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2003 р. до 1999 р., в.п. +,-
Продовольчі товари	97,2	98,2	98,0	98,4	98,3	1,1
М'ясо і м'ясопродукти	98,0	98,1	99,0	99,5	97,8	-0,2
Риба і рибопродукти	81,4	85,4	88,4	92,2	95,2	13,8
Овочеві і фруктові-ягідні консерви	96,5	97,2	98,2	97,3	98,5	2,0
Жири	98,7	99,6	99,7	99,8	99,1	0,4
Молоко і молочні продукти	98,9	98,6	98,7	99,2	99,6	0,7
Сир і бринза	96,3	99,2	98,6	99,2	99,9	3,6
Яйця	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
Цукор	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
Кондитерські вироби	97,7	98,5	99,0	98,0	98,0	0,3
Хліб та хлібобулочні вироби	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
Борошно, крупи і макаронні вироби	99,5	99,7	98,5	99,8	99,4	-0,1
Картопля	100,0	100,0	100,0	100,0	98,2	-1,8
Овочі	97,9	98,4	99,3	99,8	99,9	2,0
Плоди, фрукти, ягоди і баштанні	43,0	41,4	41,8	40,7	35,3	-7,7
Алкогільні напої	98,2	98,9	97,8	98,6	99,1	0,9

Джерело: [145].

ДОДАТОК 11

Основні показники розвитку сільськогосподарського виробництва в Житомирській області у 1990–2002 рр., господарства усіх категорій

Показники	1990 р.	1995 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2003 р. у % до 1990 р.
Валовий збір сільськогосподарських культур, тис.т						
Зернові культури	1352,1	1110,3	832,3	889,9	477,6	65,8 (2002 р. у % до 1990 р.)
Цукрові буряки	1299,9	974,7	466,4	460,2	524,3	40,3
Картопля	1020,8	845,9	787,2	823,2	1134,1	111,1
Овочі	149,5	203,4	148,3	163,1	205,2	137,3
Плоди та ягоди	47,0	53,1	19,2	32,1	31,6	67,2
Урожайність сільськогосподарських культур, з 1 га, ц						
Зернові культури у тому числі	26,8	23,6	20,0	22,3	16,0	83,2 (2002 р. у % до 1990 р.)
пшениця	29,1	27,9	22,2	27,5	14,2	94,5 (2002 р. у % до 1990 р.)
Цукрові буряки	259,7	213,2	182,9	184,2	242,9	93,5
Картопля	110,1	113,4	105,6	112,1	164,6	149,5
Овочі	149,6	154,4	127,5	148,7	203,1	135,8
Плоди та ягоди	18,5	22,1	18,8	32,8	33,8	182,7
Виробництво продукції тваринництва, тис.т						
М'ясо всіх видів (у забійній вазі)	158,8	87,3	50,7	53,5	53,9	33,9
Молоко	1123,9	861,8	665,4	693,8	692,0	61,6
Яйця, млн. шт.	384,7	270,5	317,1	378,8	401,2	104,3
Продуктивність худоби і птиці						
Середній річний удій молока від однієї корови, кг	2739	2200	2332	2542	-	-
Середня річна несучість курей- несучок, шт.	193	193	273	292	299	155,0

Джерело: дані Житомирського обласного управління статистики.

ДОДАТОК 12

Окремі показники фінансово-господарської діяльності підприємств харчової промисловості Житомирської області у 2001-2003 рр.

Галузі	Чистий прибуток, збиток (-), тис.грн.			Рівень рентабельності, збитковості (-) операційної діяльності, %			Питома вага збиткових підприємств, %		
	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.
М'ясна	-826,1	-5819,6	-5972,2	-1,3	-2,4	-0,6	64,3	72,7	54,5
Промислове перероблення овочів та фруктів	-2107,1	-795,5	-974,7	-39,6	-18,6	-17,4	100,0	100,0	80,0
Виробництво молочних продуктів	249,0	648,5	4696,0	2,4	2,7	3,0	54,2	78,3	47,8
Оброблення зерна, виробництво крохмалю	121,1	-2575,1	-3511,2	5,1	-15,1	-9,6	50,0	80,0	71,4
Виробництво інших харчових продуктів	14339,4	6231,7	6242,0	4,2	4,7	3,1	34,1	50,0	50,0
Виробництво напоїв	14108,1	9366,3	7918,0	11,5	12,9	7,2	37,5	15,4	46,2
Всього по харчовій промисловості	22655,8	4718,3	6537,0	3,2	3,4	2,9	49,5	60,2	53,1

Джерело: дані Житомирського обласного управління статистики.

ДОДАТОК 13

Результати перевірок якості та безпеки продовольчих товарів у торговельній мережі Житомирської області за 2003 рік

Найменування товару	Од. виміру	Пере- вірено	Забраковано і знято з реалізації					
			Всього	%	у тому числі			
					через відсутність супровідних документів щодо якості та безпеки	через відсутність інформації про товар	через ви- черпаний термін при- датності	забраковано через невід- повідність вимогам НД
Хлібобулочні вироби	тонн	9,1	1,9	20,9	0,9			1,0
Макаронні вироби, борошно та крупи	тонн	33,3	16,8	50,5	9,48	0,29	0,4	7,01
Кондитерські вироби	тонн	4,94	1,89	38,3	0,06	1,1	0,2	0,56
Цукор	тонн	16	13,4	83,8	13,3	0,02		0,15
М'ясотовари,	тонн	3,4	1,6	47,1	0,15	0,04	0,02	1,53
у т.ч. ковбасні вироби	тонн	3,03	1,29	42,6	0,12	0,01	0,01	1,22
Молокотовари	тонн	1,6	0,86	53,8	0,27	0,26	0,05	0,28
у т.ч. масло коров'яче	тонн	0,26	0,13	50,0	0,11		0,02	
Риботовари	тонн	5,7	0,19	3,3	0,09	0,03	0,04	0,06
у т.ч. оселедці	тонн	0,15	0,03	20,0				0,03
Масложирова продукція	тонн	3,05	0,41	13,4	0,19	0,05	0,09	0,08
у т.ч. олія	тонн	2,2	0,29	13,2	0,15	0,06	0,06	0,02
Плодоовочева продукція	тонн	4,9	0,41	8,4	0,41	0,03		0,01
Чай, кава	тонн	1,21	0,33	27,3	0,3		0,02	0,01
Продукти дитячого харчування	тонн	0,48	0,1	20,8	0,05			0,05
Алкогольні напої	дал.	3714,4	861	23,2	375,2	50,7	35,3	448,3
Безалкогольні напої	дал.	8067,6	491,3	6,1	359,4	28,5	32,5	74,7
Яйця курячі	тис.шт.	4	3,5	87,5		1,6		3,5
Інші продовольчі товари	тонн.	2,2	1,3	59,1	0,12	0,71	0,04	0,54
	дал.	1950,3	18,1	0,93	0,1		13,5	4,5
	туб.	188,7	31,4	16,6	28,6	0,46	2,1	0,28
	тис.шт.	1765,9	351,6	19,9	347	0,04		4,6

Джерело: Житомирське обласне управління у справах захисту прав споживачів.

ДОДАТОК 14

Характеристика сильних та слабких сторін стану продовольчої безпеки Житомирської області

Потенційні внутрішні переваги	Потенційні внутрішні недоліки
Природно-ресурсний потенціал	
Рівень господарського використання території області складає 56,1%, України – 69,4%.	За якістю ґрунтів Житомирщина займає останнє місце в державі. Середній бал сільгоспугідь області становить 26, України – 41. За останні 10 років вміст гумусу в ґрунтах знизився на 4%.
Наявність земель екологічної мережі – 2,3% до загальної земельної площі (в країні – 0,7%).	Найнижча в країні вартість сільськогосподарських угідь – 6,1 тис. грн. (в середньому в Україні – 8,6 тис. грн.).
Частка еродованих земель в області становить 8,1%, в Україні – 57,4%, у тому числі водній ерозії підлягає 6,2% сільгоспугідь, вітровій 1,9% (в Україні 22,4 і 32% відповідно).	3 1599,8 тис. га сільськогосподарських угідь в області 5% займають перезволожені землі, 22,7% – заболочені, (в Україні – відповідно 4,4 і 4,2%. Наявність “блюдецподібних” западин, значних площ перелогів
Велика лісистість території сприяє розвитку мисливства, збору ягід, грибів	Чорноземи та чорноземно-лугові ґрунти займають всього 14,2% сільгоспугідь (в Україні – 63,4%).
В південних районах наявність земельних ділянок правильних форм, зручних для обробітку і вирощування всіх районованих культур.	Водноерозійні форми рельєфу і розвиток водної ерозії. Мала лісистість території південних районів (7–10%)
Площа сільгоспугідь у розрахунку на 1 мешканця становить 1,05 га (в Україні – 0,84 га).	Більше 25% сільськогосподарських угідь області забруднені радіонуклідами (в Україні – 16%).
Концентрація природних кормових угідь у Поліссі сприяє розвитку м'ясо-молочного скотарства	Наявність процесів вітрової ерозії, що призводить до деградації земель. Дрібно контурність ділянок орних земель
Наявність у Поліській зоні ґрунтів, придатних для вирощування жита, картоплі, льону, хмелю	Перезволоженість, заболоченість, кам'янистість, наявність „блюдецподібних” западин

Потенційні внутрішні переваги	Потенційні внутрішні недоліки
Агропромисловий комплекс	
Значні незадіяні виробничі потужності підприємств харчової промисловості	Високий рівень зношеності основних фондів у хлібопекарській, цукровій, спиртовій, круп'яній та борошномельній промисловості. Технічна та технологічна недосконалість виробничих потужностей
Високий рівень оновлення основних засобів у виробництві пива, м'ясній, молочній, кондитерській промисловості	Збиткова діяльність м'ясної промисловості, галузі переробки овочів і фруктів
Активізація інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості	Низький рівень інвестиційної діяльності підприємств, насамперед сільськогосподарських. Збитковість основної маси останніх, різке погіршення їх матеріально-технічної бази
Тенденція підвищення рівня рентабельності від операційної діяльності харчової промисловості регіону	Найвищий у державі рівень роздрібних тарифів на електроенергію
Тенденція нарощування обсягів виробництва молока та молочної продукції, яєць, овочів, кондитерських виробів, консервів	Значне скорочення обсягів виробництва основних видів продовольства у період 1990–2004 рр.
Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі продовольчою продукцією	Нерозвиненість та низька ефективність інфраструктури аграрного ринку (відсутність оптових продовольчих ринків, налагодженої регіональної дорадчої служби, незначні обсяги біржової торгівлі)
	Монополізація регіонального продовольчого ринку
Трудові ресурси та система управління АПК, науковий потенціал	
Значний потенціал трудових ресурсів	Скорочення та погіршення якості трудових ресурсів у сільському господарстві, ріст безробіття

Потенційні внутрішні переваги	Потенційні внутрішні недоліки
Розвинена структура науково-дослідних та управлінських інститутів (Державний агроекологічний університет, Центр науково-технічної і економічної інформації, інститут сільськогосподарства Полісся УААН, управління сільськогосподарства та продовольства та ін.)	Низький рівень управлінської діяльності в умовах ринку
	Неприспособленість існуючих форм управління до вирішення нових завдань ринкового господарювання
	Низький рівень кваліфікації управлінського персоналу
	Недостатня інформаційно-аналітична база
Споживання, економічна та фізична доступність продовольства, незалежність регіонального продовольчого ринку	
Повна забезпеченість харчового раціону хлібом та хлібобулочними виробами, картоплею, цукром	Низький рівень споживання м'яса та м'ясопродуктів, молока та молокопродуктів, овочів, плодів та ягід
Висока енергетична насиченість харчового раціону	Незбалансованість харчового раціону за вмістом поживних речовин (надмірний вміст жирів)
Випереджаючі, порівняно із ростом споживчих цін, темпи підвищення рівня заробітної плати	Значна диференціація споживання продовольства за групами населення
	Випереджаючі темпи зростання цін на м'ясо, фрукти, молоко та молочну продукцію
	Нижчий, порівняно із загальнодержавним, рівень заробітної плати, значна диференціація оплати праці за сферами економічної діяльності, висока заборгованість по заробітній платі

Закінчення додатку 14

Потенційні внутрішні переваги	Потенційні внутрішні недоліки
Значна чисельність приватних підприємців та оптових підприємств у сфері торгівлі	Скорочення мережі торговельних підприємств юридичних осіб, нерозвиненість мережі оптових продовольчих ринків
Висока частка товарів вітчизняного виробництва у структурі реалізації продовольства	Низька забезпеченість торговельними об'єктами та недостатній асортимент продукції у відділених районах області та сільській місцевості
Високий рівень самозабезпеченості регіону основними видами продовольства	Низький рівень насиченості торговельної мережі товарами місцевого виробництва
Якість та безпека продовольства, здорове харчування населення	
	Низький рівень культури харчування, недотримання режиму харчування
	Відсутність державної та регіональної політики у сфері здорового харчування
	Неефективна система контролю за якістю та безпекою продовольства
	Незначна кількість підприємств, які випускають продовольчу продукцію за міжнародними стандартами
	Радіоактивна забрудненість значної території регіону, споживання населенням забрудненої продукції

ДОДАТОК 15

**Прогнозний фонд споживання основних продовольчих товарів населенням
Житомирської області у 2004–2006 рр.**

Вид продукції	2004 р.		2005 р.		2006 р.	
	на одну особу, кг	загальний фонд споживання в регіоні, тис. т	на одну особу, кг	загальний фонд споживання в регіоні, тис. т	на одну особу, кг	загальний фонд споживання в регіоні, тис. т
М'ясо та м'ясопродукти	35,2	47,4	38,3	51,0	41,5	54,6
Молоко та молокопродукти	295,8	398,3	303,8	404,4	311,6	410,0
Яйця	222	299,0	228	303,5	234	307,9
Риба та рибопродукти	14,6	19,7	16,0	21,3	17,4	22,9
Хліб та хлібопродукти	122,0	164,3	124,6	165,9	127,3	167,5
Овочі та баштанні	114,3	153,9	115,6	153,9	116,8	153,7
Картопля	183,7	247,4	186,5	248,3	189,4	249,2
Плоди та ягоди	29,4	39,6	34,0	45,3	38,7	50,9
Цукор	38,2	51,4	38,8	51,7	39,3	51,7
Олія	10,6	14,3	11,2	14,9	11,8	15,5

Джерело: власні дослідження.

ДЕРЖАВНИЙ АГРОЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Валерій Мар'янович Микитюк
Олег Васильович Скидан

**ФОРМУВАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ
БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ:
РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Монографія

Редактор Л. В. Князева
Комп'ютерна верстка Н. Б. Шелудченко
Художнє оформлення О. О. Михайловська

Підписано до друку 25.01.2005 р. Формат 60×84/16. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 14,4. Обл.-вид. арк. 10,9. Наклад 300 прим. Зам. № 235.

Редакційно-видавничий відділ
Державний агроєкологічний університет
10008, м. Житомир, Старий бульвар, 7.

Микитюк

Валерій Мар'янович

Кандидат економічних наук, доцент, заслужений економіст України, проректор з навчальної роботи, завідуючий та професор кафедри аналізу і статистики Державного агроєкологічного університету (м. Житомир)

Скидан

Олег Васильович

Кандидат економічних наук, асистент кафедри аналізу і статистики Державного агроєкологічного університету (м. Житомир)

